

Kristó Gyula

A XI.
századi
hercegség
története
Magyarországon

Akadémiai Kiadó
Budapest

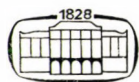
KRISTÓ GYULA

A XI. SZÁZADI HERCEGSÉG
TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON

A könyv bemutatja Magyarország XI. századi történetének egyik fontos intézményét, a hercegséget (dukátust). A magyarországi hercegség (akárcsak másutt Európában) részint a feudalizációs folyamat teljessé tétele irányába ható intézmény, részint pedig a széttagolódásnak még nem tisztán feudális alapon létrejött formája.

A dukátus a XI. század közepén az I. András király és Béla herceg közti országfelosztással jött létre, s a XII. század elején Kálmán király számolta fel. Fennállásának mintegy fél évszázada alatt a dukátus a társadalmi-politikai viszonyoktól és az állam pozíciójától függően hol a feudalizmust erősítő, hol pedig – a széttagolódás tendenciáinak képviselésével – azt gyengítő funkcióját gyakorolta intenzívebben.

A könyv a társadalmi-politikai mozgások elemzésével felvázolja a feudalizmus kialakulása szempontjából döntő időszak, a XI. század második felének magyarországi történetét.

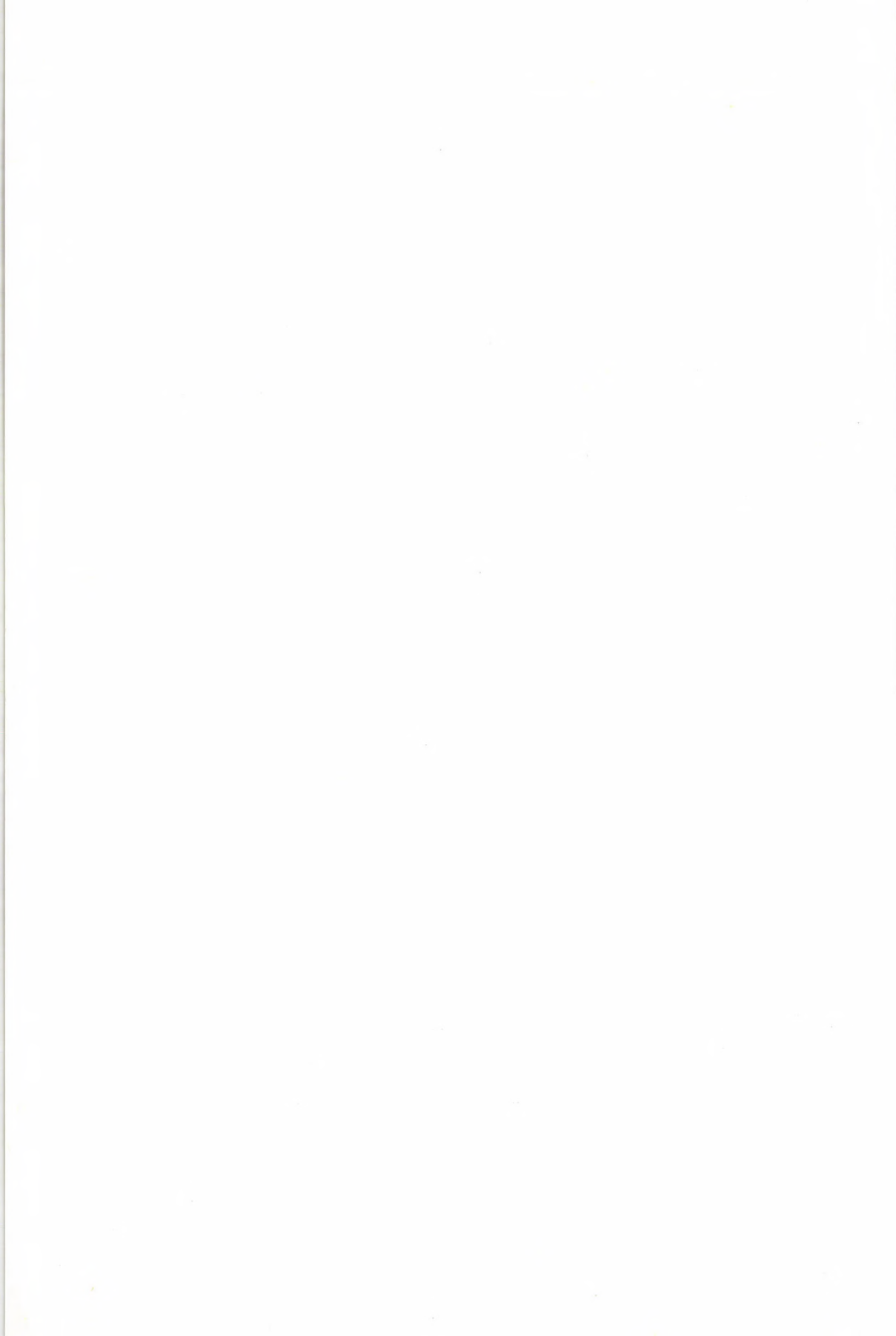


AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

ISBN 936 05 0398 0

KRISTÓ GYULA

A XI. SZÁZADI HERCEGSÉG TÖRTÉNETE
MAGYARORSZÁGON



KRISTÓ GYULA

A XI. SZÁZADI
HERCEGSÉG TÖRTÉNETE
MAGYARORSZÁGON



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1974

ISBN 963 05 0398 0

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1974 · Kristó Gyula

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
Dukátus a kora középkori Európában	11
A magyarországi dukátus kezdetei	40
Regnum és dukátus küzdelme: András és Salamon kora	60
Regnum és dukátus „megbékélése”: Géza és László kora	88
A regnum leszámolása a dukátussal: Kálmán kora	108
Rövidítések jegyzéke	125
Névmutató	127
Résumé	133



ELŐSZÓ

"A dukátus kérdésének monografikus feldolgozása nincs. Pedig e tárgy megérdemelte volna, mert a dukátus ország volt az országban"/1/.

A jelen dolgozat — mely a legújabb szakirodalomra történő hivatkozásoktól eltekintve már 1969-ben készen állt — a magyarországi XI. századi hercegség (a szakirodalomban meggyökeresedett latin eredetű terminussal jelölve: dukátus) történetének bemutatására vállalkozik. E hercegség kitölti a XI. század második felét, sőt, léte még a XII. század első éveire is átnyúlik. Célkitűzésünkben következik, hogy e helyütt nem tekintettük feladatunknak sem az erdélyi, továbbá szlavóniai, horvátországi és dalmáciai különkormányzati rendszerek (vajdaság és bánság), sem a hozzájuk kapcsolódó XII–XIII. századi királyi hercegségek (dukátusok) történetének felvázolását — melyet egy másik munkánkban szeretnénk elvégezni —, megelégedtünk a kezdetek, a XI. századi dukátus történetének feldolgozásával. A téma kétségtelen szűkítése ellenére is úgy véljük: a kérdéskör vizsgálata talán több szempontból is lényeges eredményekhez vezethet: nemcsak hazánk XI. század második fele történetének egy-két, mélyben rejtőző mozgórugójára derülhet fény, hanem részint értékes adalékokat remélhetünk a feudális széttagolódás korai állapotához, részint pedig abban bizakodunk, hogy a dukátus európai megfelelőinek elemzése esetleg újabb árnyalatokkal gazdagíthatja a magyarországi és az általános európai (különösen kelet-európai) fejlődés összefüggéseiről eddig nyert ismereteinket.

Előjáróban a téma megközelítését nehezítő fogalmi problémákról kell szólnunk. A *ducatus* szó a *dux* szó származéka. Már a klasszikus latinban is a *dux* egyaránt jelentett vezetőt, útmutatót, továbbá hadvezért, valamint uralkodót. A szó átment mind a bizánci (középgörög), mind a középlatin (pl. magyarországi latin) nyelvbe. A bizánci *δούξ*, illetve *δούκας* szó jutott el — velencei közvetítéssel — az olasz nyelvbe *duca*, illetve több szláv nyelvbe *duksъ*, *duka* alakban. Ez utóbbi formával — Anonymus révén — a magyarországi latinságban is találkozunk/2/.

/1/ GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok 1958. 47–48.

/2/ SRH I. 51–52.: "*comes eiusdem castris nomine Loborcy, qui in lingua eorum (sc. Sclavorum) duca vocabatur.*" A *dux* szó középgörög alakjaira és azoknak az olasz nyelvbe, valamint a szláv nyelvekbe történt átkerülésére ld. MELICH JÁNOS: A honfoglalás kori Magyarország. (A magyar nyelv-tudomány kézikönyve I. 6. füzet.) Budapest 1925–1929. 152–154.

A *dux* szó a középlelatinban is megtartotta klasszikusból örökölt jelentésárnyalatait. Csak témánkhoz közel álló forrásokból mérítve a példaanyagot, 'vezető' jelentését az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél /3/, 'hadvezér' értelmét István nagyobbik legendája /4/ (meg a biblia temérdek helye), 'uralkodó, fejedelem' jelentését pedig számos emlékünknél /5/ dokumentálja. Az alapszó jelentésárnyalatainak megfelelően a *dux*ból képzett *duca tus* is több értelmű. Egyaránt jelent vezetésket, útmutatást /6/, hadvezérséget /7/, jelenti továbbá az uralkodó, a *dux* méltóságát, illetve a *dux* fennhatósága alatti területet /8/. Itt jegyeznénk meg, hogy a magyar historiográfiából eme utóbbi dukátus-fogalomnak is legalább kétféle értelmezését ismerhetjük meg. Egyrészt a konzekvens legitimista felfogás talaján a magyar uralkodó mindaddig *dux*, amíg homlokát nem övezte korona, rexszé csak a felkenés (koronázás) teszi, s következetes etimologikus interpretáció szerint *regnuma* kizárólag a rexnek van, *dux*nak (még ha egyeduralkodó, monarcha is) csak *duca tusa* lehet /9/. Másrészt a magyar források a XI. század közepétől eltelt mintegy fél évszázadnyi időszakra vonatkozóan gyakran élnek a *duca tus* szóval (ama korról van tehát szó, amikor Magyarország mindenféle értelmezés szerint *regnum*); vitathatatlanul olyan területet jelölnek vele, mely a király rokona, a *dux* fennhatósága alatt áll, s az az ország felosztása révén került birtokába /10/.

/3/ Mon. eccl. Strig. I. 53.: "ecclesiam construere adoptavi, ad laudem dei et sancte marie semper uirginis, sanctique Benedicti, piissimi monachorum patris ac ducis, ibique fauente deo monasterium constitui."

/4/ SRH II. 392.: "tractavit de substituendo pro se rege, Petro videlicet sororis sue filio, quem in Venetia genitum ad se vocatum iam dudum exercitui suo prefecerat ducem."

/5/ Pl. uo. II. 414.: "presul Asericus ad papam peruenit, qui officium iniunctum sibi prudenter exequens et sancti ducis gesta referens ordine."

/6/ Cat. font. I. 97.: "Ducatum autem praebentibus Ungris, quos secum habuit, tota nocte equitando sursum per ripam crepusculo facili vado transit." (Ann. Alt. mai. ad a. 1044.)

/7/ Uo. I. 95.: "Mos namque est milites donari felicibus praemiis, iste destitutus est ducatu donisque divinis." (Ann. Alt. ad a. 1042.)

/8/ Ld. pl. SRH I. 313.: "Cupan voluit... Sanctum Stephanum occidere ducatum que eius sue subdere potestati."

/9/ Ezért javítja át a legitimista Hartvik (SRH II. 403-404.) a XI-XII. század fordulóján a nagyobbik István-legendá Géza korára vonatkoztatott *regnumát* *duca tusa* (uo. II. 379.); ld. CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI-XIV. században. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20.) Budapest 1967. 194-196.

/10/ SRH I. 345., 355., 362. stb.

És ezzel a dukátus-értelmezéssel már témánknál, a dolgozat címében jelzett hercegség (dukátus) fogalmi körénél vagyunk. Azt a problémát kívánjuk tehát taglalni, amely a kora középkori államok családi keretekben, a dinasztia férfitagjai között történt felosztásával kapcsolatos, legalábbis a felszínen így jelentkezik (nevezzék bár az államot forrásaink országoként eltérően imperiumnak, regnumnak, principatusnak vagy ducatusnak, s hívják a királyi rokonnak jutó részt akár regnumnak, akár – mint Magyarországon – ducatusnak).

Még egy kérdésre kell itt válaszolnunk: miért nevezik hazánkban a királyi rokont, egy különálló terület urát duxnak? A dux és ducatus szavakat és azok fogalmi gazdagságát is Magyarország készen kapta nyugatról /11/. Ott a korai Karoling-időszakban a dux szó a hadvezért, az ún. "primitív népek" (baszkok, bretonok, szlávok) főnökeit, fejedelmait, továbbá különálló területek kormányzóit jelentette, akiknek a grófok voltak alárendelve /12/. Mindezek a jelentésváltozatok a korai középkorban Magyarországon is megtalálhatók: 'hadvezér' értelmére már láttunk példát, a különálló terület urának, a királyi rokonnak is valóban dux volt a neve. Sokkal problematikusabb, hogy milyen névvel illethették a "primitív" magyar törzsszövetség főnökét. A krónikások címhasználatára – roppant bizonytalanságuk és következtelenségük miatt – nem építhetünk /13/, úgy véljük, nem alaptalan annak feltevése, hogy nyugaton a magyar főnököt is duxnak nevezhették, de még gyakrabban olvasunk rex minősítéséről. Amikor azonban jogilag is szentesített, felkent király lett, a dux címnek devalválódnia kellett (ugyanúgy, mint ahogy a nobilis szó vagy éppen a dux magyar megfelelője, az úr szó /14/ is tágabb fogalom megnevezésére csúszott át /15/). Bár a dux szónak a XI. század folyamán még 'hadvezér' értelme is ismeretes, egyre inkább a királyi család nem rex tisztséget betöltő férfitagjainak megjelölésére használják, azaz egyre inkább királyi herceg értelmet vesz fel, s a dux cím akkor is megmarad, ha a királyi rokon különálló terület ura lesz (s ennél fogva válik az egykor úrság~ország értelmű ducatus is hercegséggé).

/11/Ld. az Intelmekben, mely minden bizonnyal külföldi pap munkája, SRH II. 619.: "regna, consulatus, ducatus, comitatus, pontificatus, ceterasque dignitates."

/12/A dux szó jelentésére ld. WALTHER KIENAST: Der Herzogstitel in Frankreich und Deutschland (9. bis 12. Jahrhundert). Historische Zeitschrift 1966, 538-541.

/13/Uo, 539.

/14/A hamis 1093. évi tihanyi oklevélben (PRT X. 499.) egy falu hol Villa in Puteo Ducis, hol Villa Vrcuta formában jön elő.

/15/Ld. GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958, 585.

Hadd utaljunk továbbá arra, hogy a *dux* és *ducatus* szavak — mint láttuk — több jelentésűek, s ezek az egyes jelentésváltozatok főleg a Magyarországra plántált latin nyelvűség térhódításának az elején (a XI. században) még nem minden esetben tapadtak kétséget kizáróan a jelölni kívánt fogalomhoz. Ez a bizonytalanság arra int bennünket: ne a kiforratlan szóhasználatból következtessünk az intézményre, hanem a "fogalmi" korlátok áttörésével az intézmény lényeges ismérveinek megragadására törekedjünk.

A dolgozat kezdetén szükségesnek tartjuk, hogy köszönetünket fejezzük ki e mű lektorainak, LEDERER EMMA és VÁCZY PÉTER professzoroknak, a történelemtudomány doktorainak, akik több értékes javaslattal járultak hozzá e tanulmány néhány megállapításának pontosabbá tételéhez.

DUKÁTUS A KORA KÖZÉPKORI EURÓPÁBAN

A magyarországi dukátus vizsgálata kapcsán a szakirodalomban már régóta kísért az európai analógiák hasznosításának gondolata. A polgári történetírás megelégedett annak leszögezésével, hogy a dukátus Magyarországon külföldi (jobbára szláv-nak minősített) importtermék /1/, illetve ama, Magyarországra és más országokra (Cseh-, Lengyel-, Oroszországra, a Meroving- és a Karoling-kori frank birodalom-ra) is érvényesített felfogásból eredeztette a hercegséget, miszerint a dinasztia magántulajdonának (később divatba jött szóval: patrimoniumának /2/) vélte az országot/3/.

- /1/ PAULER GYULA (A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I.² Budapest 1899. 96.) cseh és orosz példáról, ACSÁDY IGNÁC (A magyar birodalom története a kútfők alapján. I. Budapest 1903. 125.) "szláv szokás"-ról, ŠUFFLAY MILÁN (Szláv párhuzamok a "rex iunior" címéhez. Századok 1903. 502.) "szláv rendszer"-ről, HÓMAN BÁLINT (Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest 1916. 217, valamint HÓMAN BÁLINT-SZEKFŰ GYULA: Magyar történet. I.² Budapest 1935. 258.) és KARÁCSONYI JÁNOS (A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997–1095. Oradea–Nagyvárad 1926. 108.) orosz mintáról ír. Egyedül DEÉR JÓZSEF (Pogány magyarság—keresztény magyarság. Budapest 1938. 126–127.) emlékeztette a magyarországi dukátus a "Merovingok országfelosztásaira, anélkül persze, hogy tényleges germán hatásról ez esetben is szó lehetne". — A cseh burzsoá történetírás egyik reprezentánsa, VÁCLAV CHALOUPECKÝ (Staré Slovensko. Spisy Filosofické Fakulty University Komenského v Bratislavě, číslo III. V Bratislavě 1923. 40.) a magyar, a cseh és a lengyel dukátusi intézmény hasonlító voltára utalt.
- /2/ A fogalomra ld. MÁLYUSZ ELEMÉR: A patrimonialis királyság. Társadalomtudomány 1933. 37–49.
- /3/ Ld. MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). (SZILÁGYI SÁNDOR szerk.: A magyar nemzet története II.) Budapest 1896. 59. Helyesen utal a dukátussal kapcsolatban MARCZALI (uo. 59.) arra, hogy "épp oly kevésbé lehet benne

A marxista histográfia sokkal mélyebbre jutott el a dukátus problematikájának felgöngyöltésében: ELEKES LAJOS a magyarországi dukátust párhuzamba állíthatónak gondolja "az orosz, lengyel államfejlődés korai szakaszának hasonló jelenségeivel, ahol a széttagolódás, mint ismeretes, eleinte szintén a hatalom dinasztiaán belüli területi megosztásának formájában jelentkezett" /4/; hasonlóképpen vélekedik SZÉKELY GYÖRGY is: "A magyar államterület megosztása a dinasztia férfitagjai között formájában sajátos, de lényegében törvényszerű /5/. A feudalizálódó társadalom fejlődése ezt a folyamatot váltotta ki a kijevei orosz államban s Lengyelországban is" /6/. BARTHA ANTAL arra utalt, hogy a "kora feudális állami integráció nemcsak nálunk járt részuralmi területek kialakulásával, a Kijevei Oroszország vagy Németország esetében valóban szélsőséges eseteknek lehetünk tanúi" /7/. SZÜCS JENŐ azt hangsúlyozta, hogy a nyugat-európai VI–VIII. századi viszonyokkal a XI–XII. századi korai feudális magyar állam számos analógiát mutat fel /8/.

A marxista történetírás az elmúlt években nagyon sokat tett azért, hogy – szakítva a hungarocentrizmussal – minél realisabban értékelje Magyarország és népei történetét, hogy mind erősebb és erősebb szálakkal kapcsolja azt Európa és különösen a szomszédos országok történetéhez. Csak újabban tárulkoznak fel a korai feudalizmus országhatárokat átlépő, távoli népeket összekötő törvényszerűségei, megfélemlései, analógiái. LEDERER EMMA kutatásai például tisztázták, hogy "a magyarországi feudalizmus az európai típushoz tartozik, a földtulajdon sohasem volt állami monopólium" /9/. HECKENAST GUSZTÁV a magyarországi szolgálonépek rendszerét cseh és lengyel anyaggal szembesítette, s rámutatott az intézmények

valami különös román–germán, illetőleg szláv jellemvonást találni". Ld. még Uő.: Magyarország története. (A Műveltség Könyvtára.) Budapest 1911. 86.

- /4/ ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története meg-alapításától mohácsi bukásáig. Budapest 1964. 75.
- /5/ E törvényszerűségekre utalt a feudális állam széttagolódásában az európai típusú feudalizmusok korai szakaszán ELEKES LAJOS: Történelmi ismeret – szocialista tudat. (Társadalomtudományi Kismonográfia 6.) Budapest 1968. 83.
- /6/ SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I.³ 57.
- /7/ BARTHA ANTAL: A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest 1968. 161.
- /8/ SZÜCS JENŐ: Hozzászólás. Történelmi Szemle 1968. 146.— Aligha lehet helytálló GYÖRFFY GYÖRGY (Századok 1958. 584.) véleménye, aki szerint a "dukátus... európai analógiái közül mint legismertebb, a walesi hercegség intézménye (1283 után) hozható fel például".
- /9/ LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest 1959. 21.

igen közeli rokonságára /10/. BARTHA ANTAL "a létrejött magyar államnak a lengyel állami szervezettel rokon vonásai"-t hangsúlyozza, azt, hogy "ezek a rokonvonások... a közös kelet-európai miliő, az államalapításhoz vezető út hasonló jellegéből következnek"/11/. (Mindamellettt úgy véljük, a kelet-európai népek történetében sorsforduló jelentőségű államalapítások kölcsönös összefüggései, általános és sajátosság vonásai nincsenek — még megközelítő alapossággal sem — ki-munkálva.) SZÉKELY GYÖRGY a XI. századi lengyel és magyar egyházfejlődés közös vonásait dolgozta fel /12/. Korábban ugyancsak SZÉKELY GYÖRGY /13/, újabban ALEKSANDER GIEYSZTOR utalt a kelet-európai népek (magyarok, lengyelek, oroszok, elbai szlávok) XI. századi népi mozgalmainak összefüggéseire /14/ (bár még a tisztánlátás érdekében itt is további vizsgálódások mutatkoznak szükségesnek). Pusztán az eddigi kutatások, főleg a magyar, valamint a türk múlttal nem rendelkező cseh és lengyel fejlődés mindjobban dokumentált megfelelései alapján

- /10/ HECKENAST GUSZTÁV: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53.) Budapest 1970. 52–68. Igen megszívlelendők szavai: "Azt hiszem, ideje belátnunk, hogy csehek, lengyelek és magyarok a X. században lényegében azonos fokán állottak a társadalmi fejlődésnek, mint ahogy párhuzamos volt fejlődésük további útja is a középkor századaiban." (Uo. 62.) — Vö. másképpen PERÉNYI JÓZSEF: Felszólalás. (Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 45. Budapest 1968. 110.) "A magyar feudális állam kezdetei aligha hasonlíthatnak a cseh, lengyel vagy orosz kezdetekre."
- /11/BARTHA ANTAL: A magyar történelem problémái 1526-ig. Történelmi Szemle 1968. 112. — Ld. még GYÖRFFY GYÖRGY: Hozzászólás. Uo. 142. és HECKENAST GUSZTÁV: Hozzászólás. Uo. 143.
- /12/GYÖRGY SZÉKELY: Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jahrhunderts. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica IV. Budapest 1962. 55–80.
- /13/SZÉKELY GYÖRGY: A keleteurópai népek harca a feudális német hódítók ellen a XI–XIV. században. Magyar Történeti Kongresszus 1953. június 6–13. Budapest 1954. 42.; Uő.: Kapcsolatok a keleteurópai népek harcaiban a feudális német hódítók ellen a XI–XIV. században. Hadtörténelmi Közlemények 1954. 1. 146–147.
- /14/ALEKSANDER GIEYSZTOR: Aposztázia a IX–XI. században. Eretnekség szerű mozgalmak Közép- és Kelet-Európában. Világosság 1966. 2. 104–105.

szervelett vitathatónak tartjuk GYÖRFFY GYÖRGY megállapítását: "A magyar nomád állam (?) az orchoni türk államszervezet utolsó hajtása" /15/.

Úgy véljük, nem lesz talán felesleges vállalkozás, ha áttekintjük az európai típusú feudális államok dinasztiai belüli területi megosztásait /16/ (a dukátusokat), mert az ezek összevetéséből adódó tanulságok segítséget nyújthatnak a magyarországi dukátus néhány problematikus kérdésének megoldásához. Természetesen nem tekinthettük feladatunknak, hogy Európa minden részére kiterjedő képet adjunk, továbbá meg kellett elégednünk azzal is, hogy a nyugat- és kelet-európai (frank és orosz) fejlődésről csak elnagyolt képet rajzoljunk, nem hallgatva el ama gyanúkat, hogy a frank és orosz fejlődés tárgyunk szempontjából lényeges intézményei csak távoli analógiái a magyarországi dukátusnak, így bizonyító erejük is korlátozott. Ugyanakkor fontosnak ítéltük, hogy a magyar fejlődéshez térben közeli és azzal időben is úgyszólván együtt haladó Lengyelország és Csehország dukátusairól valamivel részletesebben szóljunk. Véleményünk szerint e közép-európai országok korai történetében joggal kereshetjük a magyarral analóg és így a magyar történeti kutatást is orientáló jelenségeket.

A frankok országa az Imperium Romanum egész "világot" megremegtető haláltáncából kelt életre. Az V. században a frankok a római birodalom jelentős területeit foglalták el főnökeik, Merovech (a dinasztia névadója), Childerich és a frank állam megalapítója, a száli frankok királya, Chlodvig (481-511) vezetésével. Ezek közül az utóbbi is "inkább félbarbár alattvalóin ravaszságával és testi

/15/GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 595. — A kelet-európai kora feudális fejlettség kazárok és volgai bolgárok által reprezentált szintjének (nem problémamentes) meghatározására legújabbán ld. L. MAKKAI: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae XVI. (1970) 263-273. — Ld. még HOFFMANN TAMÁS: "Régi dicsőségünk..." Gondolatok Bartha Antal könyvéről. Valóság 1969. 1. 89-98.

/16/Az uralmak családi alapon történt megosztása a VI-VII. századi türköknél éppúgy előfordul (ld. GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 565-566.), mint a XV. századi timuridáknál (ld. MEDZIBRODSZKY ENDRE: A XVI-XVII. századi török-perzsa háborúk történetének kérdéséhez. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica X. Középkori egyetemes történeti tanulmányok 3. Szeged 1962. 19-20). Ezen és hasonló természetű adatok bekapcsolása az európai típusú feudális alakulatok dinasztiai belüli területi megosztásának vizsgálatába alapvető elvek negligálását jelentené.

erejével uralkodó törzsfőnök még, semmint középkori király" /17/. Chlodvig halála után, 511-ben a birodalom négy fia között négy részre oszlott. E felosztással széttagolt ország 558-ban csak pár évre (558–561) egyesült I. Chlotar kezében. Halála után fiai újra szétszabdalták a regnumot. A frank történelem VI. század végi, VII. század eleji eseményeire a brutális beháborúk nyomják rá bélyegüket. Ez az időszak teremti meg a majordomuszi intézményt, s rövid időn belül e majordomusból, a királyi szolgák főtisztjéből, a királyi birtokok kezelőjéből új típusú majordomusz lett, kormányzó (a későbbi *dux et princeps Francorum*), az arisztokrata-főúri érdekek exponense. A gyakran kiskorú – a történelem által henyének nevezett – királyok (*rois fainéants*) bábjai és vesztesei a beháborúknak, a küzdelem igazi irányítói, haszonélvezői az arisztokraták. A két nagy frank országrész, Austrasia és Neustria harcában nem etnikai – nem a gallorómaiak és a germánok közti – ellentétek játszottak szerepet, hanem a részekre szabdalt frank birodalom arisztokratáinak a nagyobb hatalomért, a még több birtok megszerzéséért folyó csatározásai.

A frank birodalom egysége 613-ban II. Chlotar alatt helyreállt ugyan, de ez nem jelentette a központi hatalom megerősödését. Sőt, Chlotar valóban "királyi" jutalmat ad támogatóinak: a párizsi ediktum (614) megállapítja, hogy a hivatalnokokat a tartomány földbirtokosaiból kell választani. Ez nem kevesebbet jelent, mint a hivatalnokság római eszméjének megsemmisítését és a helyi államhatalom kiszolgáltatását a földbirtokos-nemességnek. I. Dagobert alatt (a 630-as években) rövid időre ismét egyesült a birodalom, de az egység ezúttal is csak időleges: fiai – valójában az arisztokraták – újra megosztják az országot. A tényleges hatalom mindinkább a világi és egyházi hatalmasok, majordomuszok és püspökök kezébe került. Grimoald majordomusz, a Karolingok egyik ősatya, 656-ban hatalomátvételt kísérelt meg. Ám ez a próbálkozás még korai volt. A nemesség fellázadt, Grimoaldot kiadták a neustriai királynak, akinek kezében a frank birodalom nagyon rövid időre összpontosult, halála után azonban ismét a széttagolódás aratott győzelmet. Bár Meroving király alatt 671–673 között a frank birodalom még egyszer – ám utoljára – egyesült, ez nem vethetett gátat a további széttagolódásnak. A neustriai Ebroin majordomusz a 670-es évek második felében a frankok ura lett, de sikereinek tetőpontján merénylet áldozatául esett. Az Austrasiában helyzetét megszilárdító Heristali Pippin 687-ben Tertrynél döntő győzelmet aratott a neustriai nemességen, az egész frank birodalom tényleges uralkodójává vált, s most már ő osztotta fel az országot fiai között. A Meroving királyok bábokká váltak. S miközben a Karoling majordomuszok tovább folytatják a birodalom felosztását (Martell Károly fiaira: Karlmannra és Kis Pippinre, ez utóbbi szintén fiaira: Nagy Károlyra és Karlmannra bízta egy-egy rész kormányzását), nagy erőket mozgósítottak a központi hatalom kiépítésére. E folyamat sikere túlköröződik az utolsó Mero-

/17/MEZEY LÁSZLÓ: Krónikások–krónikák. I. Róma utódai (V–X. század.) Szemelvények középkori krónikákból. (Európai antológia. Középkor.) Budapest 1960. 81.

ving király 751. évi félreállításában (amikor a "Karoling" főúr már nemcsak egy, hanem vitathatatlanul a legerősebb a többi főurak között), valamint Nagy Károly uralkodásában (768–814). Közel egy évszázaddal Grimoald kudarca után jogi szentesítést nyert a Karolingok hatalomátvétele.

Nagy Károly halálát követően a birodalom megosztásának rendszere feléledt. Úgy véljük, lényegében — a nem egészen szabatos megfogalmazás ellenére is — igaz van mind FERNAND VERCAUTERENnek /18/, mind ECKHARD MÜLLER-MERTENSnek /19/: a 843. évi verduni szerződés is (hasonlóképpen a 817. évi aacheni felosztáshoz, majd a Verdunt megelőző osztozkodási kísérletekhez, illetve a verduni szerződést tovább vivő 870. évi merseni paktumhoz) a kora feudális államok családi alapon, dinasztian belül történt felosztásának típusához tartozik, és nem tekinthető egyszerűen a későbbi francia és német birodalom történeti előképének. A nyelvi-etnikai különbségeken túl tényezők bonyolult rendszere eredményezte, hogy a IX–X. század folyamán a bomló frank birodalom — évszázadok óta felosztás tárgyát képező — részei önálló államiság útjára léptek.

A frank birodalom nyugati (és déli) részén, ahol a feudalizációs folyamat a frank időszakban jórészt lezárult, éppen ezért nem épült ki erős központi hatalom: sem annak hiánya, sem a nemesi-főúri belharcok nem fenyegették a feudalizmust. A feudális urak a természetes gazdálkodás feltételei közt nem szorultak rá a központi hatalom segítségére, saját birtokukon saját erejükből meg tudták fékezni a paraszti ellenállást. E feudális urak mindegyike a maga számára gyakorolta az államhatalmat. Ez az arisztokrácia csak gyenge királyt tűrt meg a csúcson primus inter paresként. A feudális állam a frank birodalom nyugati részén feudális anarchiába süllyedt. Itt nemcsak politikai-állami, de nyelvi-etnikai egység sem volt. A kora Kapeting Franciaország különböző nagyságú földesúri territoriumok konglomerátu-

/18/SZÉKELY GYÖRGY: Nemzetközi konferencia az európai államok kialakulásáról. (Colloque International "Les origines des Etats européens aux IX–XI^e siècles".) Századok 1966. 1082.: "A verduni szerződés az európai modern államrendszer alapvetése, az első európai államszerződés és az utolsó (Chlodvig óta jellemző) családi patrimonium-felosztás volt." — A konferencia teljes anyaga megjelent: L'Europe aux IX–XI^e siècles. Aux origines des Etats nationaux. Varsovie 1968.

/19/ECKHARD MÜLLER-MERTENS: Vom Regnum Teutonicum zum Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation. Reflexionen über die Entwicklung des deutschen Staates im Mittelalter. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1963. 320.: "Az újonnan felosztott frank birodalom 843-ban Német Lajos számára kijelölt pars orientalis-a nem fogható fel német birodalomként. Német Lajos regnuma nem volt több, mint egy frank részbirodalom (ein fränkisches Teilreich), amely a felosztás sorsára jutott."

ma. A fejlődés a Kapetingek kicsiny Ile-de-France-i tartományától a központi hatalmat megvalósító Franciaországig jutott el.

A keleti frank területeken az egységes frank állam felélesztésének gondolata, a kelet-rajnai Germánia által ohajtott renovatio regni Francorum — amire a IX. század végén Arnulf császár törekedett a legeredményesebben — zátonyra futott. Mivel a nyugati frank hatalmasságok a korai Karoling-birodalom rendjét szétörték, és feudális anarchiára törekedtek, nem volt feltartóztatható Gallia és az orientális Francia elkülönülése. A keleten kialakuló önálló birodalmi képződmény forma és idea szerint frank királyság (regnum Francorum) volt ugyan, de tartalom és realitás szerint kelet-rajnai germán birodalom. A keleti Karoling-formáció krízisét, a kelet-rajnai germán birodalom stabilizációját — a német történetírás véleménye szerint — a frank állam szászokhoz történő átvitele (translatio regni Francorum ad Saxones) oldotta meg. A Karoling Francia orientális, az ottói Francia et Saxonía az ezredforduló táján vált Teutoniává. A keleti frank birodalom átalakulását német birodalommá elősegítette lakóinak nyelvi-etnikai rokonsága, de a döntő ok a germán területek feudalizálódásában rejlik. Római alapok híján keleten sokkal vontatottabban haladt a feudális viszonyok kiépülése, s a frank időszakban még nem vált általánossá. Az új államképződmény mint erőszakszervezet kialakulása elengedhetetlen volt a feudalizációs folyamat szempontjából. A még meg nem szilárdult feudális erők érdeke (a főuraké is) egy alig korlátozott királyi hatalom volt. Az Ottók X. századi birodalmában a feudális urak a király alávetettjei, a hercegeket a király iktatja be, övé az egyház. A király rex et sacerdos. A német birodalom a naturális gazdálkodás keretei között ekkor átmenetileg viszonylag egységes feudális állam volt, erős királysággal a csúcán. A frank birodalom keleti felének útja fordított, mint a nyugatié: keleten a fejlődés az erős központi hatalomtól a széttagolódás irányába haladt, ami azonban már — szoros kapcsolatban a termelőerők és termelési viszonyok fejlődésével, a birtokviszonyokban történt átrendeződéssel — nem a királyi hatalmon (birtokon) belül, nem a dinasztia férfitagjai közti országfelosztás formájában érvényesült /20/.

/20/A frank államra vonatkozó krónikás anyag jellemző részeinek magyar fordítását MEZEY LÁSZLÓ kiadványa (i. m. 83–120., 125–172.) adja. A frank történelem eseményanyagára és értékelésére ld. BOROVSZKY SAMU: A népvándorlás kora. (MARCZALI HENRIK szerk.: Nagy Képes Világtörténet IV.) Budapest é. n. 314–344.; EUGEN EWIG: Die fränkischen Teilungen und Teilreiche (511–613). (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1952, Nr. 9.) Wiesbaden 1953.; Historia mundi. Ein Handbuch der Weltgeschichte in zehn Bänden. V. Frühes Mittelalter. Bern 1956. 133–172.; N. A. SZIDOROVA szerk.: Világtörténet. III. Budapest 1963. 138–172.; ECKHARD MÜLLER-MERTENS: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1963. 320–331.; FRANTIŠEK GRAUS: Volk, Herrscher und

Az orosz földek egyesítése hosszú, sokévtizedes folyamat volt. Oleg, Igor, Olga, Szvjatoszláv Igorevics és Vlagyimir Szvjatoszlávics a IX. század végétől a XI. század elejéig eltelt időben sorra hódították meg Kelet-Európa különböző törzseit és népeit. Rusz egyes törzsi területein helyi fejedelmek voltak. A kijevi uralkodók azt tűzték ki célul, hogy saját, tőlük függő embereikkel helyettesítsék a helyi főnököket, ezért a régi törzsi központokba tiltették híveiket. Szvjatoszláv 970-ben Bulgária elleni hadjáratra indulva három fiának adott részeket az országból. Szvjatoszláv halálát követően fia, Vlagyimir — uralkodása alatt a kora feudális Rusz virágkorát élte — az országot 12 fia segítségével kormányozta. (A "családi" uralom hatókörének és a törzsi területnek az egybevágása halványabban a morva údél létrejöttében is kitapintható.) Vlagyimir eme kormányzati rendje azonban nem érte el célját: a fiúk általában nem apjukkal, hanem a helyi erőkkel tartottak. Huzamosabb jelenlétük egy-egy volt törzsi területen azt eredményezte, hogy a Vlagyimir-fiúk a helyi bojárok befolyása alá kerültek, azok szeparatizmusának exponenseivé váltak. Másrésről a fiúk szubjektív igénye is az atyai gyámkodás alóli szabadulásra irányult.

A Kijev trónján soron következő Szvjatopolk észrevette apja nemes céljának félresiklását, a családi részuralmi rendszernek létrejötte célzatával ellentétes irányú fejlődését, és hatalma megszilárdítása érdekében testvérei ellen fordult. Az orosz évkönyvek így idézik Szvjatopolk programját: "Megölöm összes testvérem, és az orosz hatalmat egyedül veszem kézbe" /21/. Tervét azonban nem tudta megvalósítani, a szeparatista novgorodi dukátus (élén Jaroszlávval) fegyveresen legyőzte. Az így kijevi trónra került Jaroszláv Mudrij (Bölcs Jaroszláv; 1019–1054) az orosz állam megerősítésére törekedett, de mindazok, akik korábbi szeparatista politikáját osztották, most ellenfeleivé váltak. Szívós harcok, változó sikerű küzdelmek eredményeképpen Jaroszláv élete vége felé "egyeduralkodó" lett, ám a központi hatalmat nem tudta tartósan stabilizálni, sőt, Oroszország néhány területe (Polock, Novgorod, egy időben Tmutarakany) egyre határozottabban a Kijevtől való függetlenedés útját járta.

Jaroszláv öt fia megosztozott Ruszot. A három idősebb testvér szövetséget kötött, hogy fenntartsák a békét és a hatalmas ország egységét. Ők rendezték az egyes fejedelemségek sorsát, a részuralkodóknak ők adtak földet. Ám az 1068. évi kijevi felkelés után kiderült: a szövetség nem tudja megoldani a problémákat, az unió hamarosan

Heiliger im Reich der Merowinger. Studien zur Hagiographie der Merowingerzeit. Praha 1965. 303–437. (különösen 390–437.); FÉLEGYHÁZY JÓZSEF: Az egyház a korai középkorban. Budapest 1967. 199–216., 354–359., 399. (a Meroving- és Karoling-uralkodók listáját ld. uo. 490–491.); TOKODY GYULA–NIEDERHAUSER EMIL: Németország története. Budapest 1972. 16–33.

/21/ Д. С. ЛИХАЧЕВ: *Повесть временных лет. I. Текст и перевод.* Москва—Ленинград 1950. 94–95.: «Избью всю братью свою, и прииму власть русьскую единь.»

szétesett. A XI. század utolsó évtizedeiben a centripetális és centrifugális erők küzdelme élesedett. A széttagolódás hívei az ösztützet Kijevre és annak fejedelmére zúdfították. Ennek következtében Kijev korábbi uralmát már nem tudta visszaállítani; a részfejedelemségek (a votcsina-fejedelemségek) rendszere halálosan fojtogatta a kijevi központi hatalmat. Az e tájt meghonosodó fejedelmi kongresszusok a votcsina-fejedelemségek önállóságát jelezték. Az 1097-ben Ljubecsbent tartott első kongresszuson mindjárt jogilag is elismerték a rész hatalom rendszerét, kimondták: *каждо да держитъ отчину свою* (mindenki bírja saját votcsináját)/22/. A részfejedelmi hatalom örökölhetőségét jelentette ez. Az ellentétes érdekeket később a fejedelmi kongresszusok sem tudták összeegyeztetni. Az 113. évi kijevi felkelés után trónra került Vlagyimir Vszevolodovics Monomah és fia, Msztilszláv csak retardálta a teljes széthullást. Néhány helyen, mint pl. Novgorodban a földbirtokos nemesség legyőzte a fejedelmeket, de általában a Rurikok — a bojárok támogatásával — helyi dinasztiákat alapítottak. E fejedelemségek idővel még kisebb részekre törtek szét. A kijevi Ruszt lebírta a feudális széttagolódás korai formája /23/.

A nyugati szlávoknak a nagy-morva állam létrehozásában kiteljesedő politikai koncentrációja a IX. század elején két központ körül jegecesedett ki: feltehetően Staré Mestóban Mojmír (818–846), Nyitrán pedig Pribina állt az integrálódó törzsek élén. Mindkét képződmény a keleti frankok fennhatósága alatt volt, s egyesítésükre a frank belviszályok idején (833) került sor. Mojmír elfűzte Pribinát, s Nyitra vidékét is a kialakuló kora feudális nagy-morva államhoz csatolta. Mojmír és Pribina összecsapása aligha vezethető vissza Pribina sokat emlegetett frank "barátságára", inkább a formálódó államon belüli hegemón szerepért a törzsi konglomerátumok, illetve exponenseik által vívott harcot kell ebben látnunk, törvényszerű politikai koncentrációt. Nagy-Morvaország egyetlen fő uralma alatt egye-

/22/Уо, I. 170.

/23/A korai orosz történet legfontosabb forrását képező őskronika (Повесть временных лет) szövegét ld. уо. 7–202., orosz fordítását уо. 203–404. Az orosz őskronikával kapcsolatos tanulmányokat és magyarázatokat ld. Д. С. ЛИХАЧЕВ: *Повесть временных лет. II. Приложения.* Москва—Ленинград 1950. Az orosz történelem eseményanyagára és értékelésére ld. Б. Д. ГРЕКОВ: *Киевская Русь.* Москва 1949., N. A. SZIDOROVA szerk. i. m. 245–262., 451–457.; PERÉNYI JÓZSEF (—DOLMÁNYOS ISTVÁN): *Szovjetunió története. I.*⁵ *Oroszország története 1917-ig.* (Egyetemi jegyzet.) Budapest 1965, 9–30. Б. А. РЫБАКОВ: *История СССР с древнейших времен до наших дней.* Первая серия. I. Москва 1966, 476–572. A Rurikok családfáját ld. уо. I. 690–693. A keleti szláv földek egyesítésének folyamatára ld. még BARTHA ANTAL: *A IX-X. századi magyar társadalom.* 44–45.

stílt, de ez a frankok beavatkozását vonta maga után: 845-ben 14 cseh törzsi vezető keresztelkedett meg Regensburgban, s hódolt a frankoknak.

A következő évben a frank akciók sikerrel jártak: Mojmír letaszították a trónról, Rastislav lett a fejedelem (846–870). Alatta tűnik fel először a nagy-morva részfejedelemség unokaöccse, Svatopluk kezében /24/, aki a Nyitra-vidék (a korábbi Pribina-centrum) ura. A hatalomra törő Svatopluk Rastislavval szemben a frankokhoz közeledett, nagybátyját elfogatta, ellenfelei, a frankok kezére juttatta, s maga foglalta el a fejedelmi trónt (870–894). Bár alapjában véve biztosította országa függetlenségét, sőt állama határait is kiterjesztette (880 után a csehek, beleértve a přemysli leányzódmenyt is, Svatopluk uralma alá jutottak), hatalma főleg uralkodása második felében külső és belső okok (Arnulf császár és a bajor feudális urak agresszivitása, a 880-ban Nyitrán létrehozott püspökségnek a frank Wiching befolyása alá kerülése, gazdasági nehézségek, a feudális urak egyenetlensége) következtében meggyengült.

Halála után fiai megosztják a hanyatló államot: II. Mojmír (894–906) kapta a főfejedelemséget, II. Svatopluk pedig a nyitrai részfejedelemséget, a harmadik fiú, Predslav valószínűleg pap lett. A bomlás felgyorsult iramban folytatódik: 894-ben az összes cseh törzsek elszakadtak a nagy-morva államtól, a testvérharcokba lépően-nyomon beavatkoznak a bajorok. Nagy-Morvaországnak a kegyelemdőfést a magyarok adják meg /25/.

/24/ Regino 860-nál *Marahensium regna*-ról, a Fuldai Évkönyv 869-nél *regnum Zuentibaldi*-ról szól. Ld. *Magnae Moraviae fontes historici. Prameny k dějinam Velké Moravy I. Annales et chronicae.* (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica 104.) Pragae–Brunae 1966. 136., 101.

/25/ A nagy-morva állam történetének forrásait ld. uo. I.; továbbá uo. II. *Textus biographici, hagiographici, liturgici.* (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica 118.) Brno 1967.; uo. III. *Diplomata, epistolae, textus historici varii.* Brno 1969. A nagy-morva történelem eseménymenetére, értékelésére ld. KNEZSA ISTVÁN: *Cirill és Metód működésének kérdése a Nyitra-vidéken.* Századok 1944. 263–270.; KOVÁCS ENDRE: *Magyar-cseh történelmi kapcsolatok.* Budapest 1952. 12–21.; САМУК–ТРЕТЬЯКОВ szerk.: *История Чехословакии в трех томах.* I. Москва 1956. 51–60.; PETER RATKOŠ: *Dejiny Slovenska.* I. 85–118.; VÁCLAV HUSA: *Geschichte der Tschechoslowakei.* Praha 1963. 37–41.; N. A. SZIDOROVA szerk. i. m. 230–232.; PETER RATKOŠ: *La conquête de la Slovaquie par les Magyars.* *Studia Historica Slovaca* 1965. 9–19. — Nagy-Morvaország felbomlására ld. még BARTHA ANTAL: *A IX–X. századi magyar társadalom.* 121.

A cseh medence különböző szláv törzseinek (dudlebek, hbanok, lučanok, horvátok, zličanok, csehek) egybeolvadása hosszú folyamat volt. Szabadulva a nagy-morva állam keretéből, a IX. század végén a cseh törzs vezetői, a Přemyslek emelkedtek fel leginkább a jelzett terület középső és északnyugati részein. A X. századi cseh vezérek, fejedelmek, I. Spytihněv (a IX–X. század fordulóján), I. Vratislav (905–921), I. Václav (921–935), I. Boleslav (937–970 körül; aki már pénzt is véretett) fokozatosan egyesítették vezetésükkel a szomszédos szláv törzseket a név szerint ismeretlen főnökök ellen — pontosan datálhatatlan időben — lefolyt háborúk révén. Már a koncentráció időszakában megjelent a terület dinasztián belüli felosztása: a cseh törzs fejedelmi családjának egyes tagjai kisebb területeket (údél) bírtak saját törzsük területén, pl. Václav Prágában, testvére, Boleslav Stará Boleslavban uralkodott. Az egyesítés másik centruma Libicében jött létre; itt a Slavnikok nemzetsége lépésről lépésre kiterjesztette hatalmát a cseh medence északkeleti, keleti és déli részén élő törzsekre. A 981-ben meghalt Slavník leszármazottai és a Přemyslek között elkérülhetetlen volt a harc a politikai hegemoniáért.

995. szeptember 28-án II. Boleslav (970 körül–999) elfoglalta és lerombolta Libicét, a Slavnikokat megölte. E nap a cseh přemysli állam mint politikai képződmény keletkezésének napja. Az egységes cseh állam kialakulása nagy megrázkódtatással járt; a Přemysl- és Slavník-uralom összeforrasztásához huzamosabb békés periódus kellett volna. De nehéz idők következtek. Bolesław Chrobry lengyel király, a Slavnikok szövetségese II. Boleslav halála után beavatkozott a cseh ügyekbe, elfoglalta Krakkót, bábként játszott a Přemysl III. Boleslavval (aki uralkodása elején le akart számolni testvéreivel: Jaromírt ivartalanította, de Oldřichnak sikerült Bajorországba menekülnie), kacérkodott az utolsó, életben maradt Slavník-ivadék, Soběbor trónra helyezésével, végül is maga ült a cseh trónra. A német segítséggel visszatérő Jaromír és Oldřich csapatai elől azonban Bolesław Chrobrynak 1004-ben el kellett hagynia Prágát, utóvédjében pedig elesett Soběbor. A lengyel beavatkozás és a Slavník-restauráció veszélye megszűnt ugyan, de Csehország a német birodalom hűbéresévé vált, főleg Jaromír alatt (1004–1012), akit 1012-ben felkelés söpört el. Utóda testvére, Oldřich lett (1012–1034).

Uralkodása alatt, kb. 1017–1029 között szerezte meg a cseh állam a morva vidéket (Morvaországot), s ezzel a hódítással kialakult a přemysli cseh állam hosszú időre változatlan területi egysége. Az újonnan elfoglalt Morvaország herceget kapott Oldřich fia, a későbbi I. Břetislav személyében. Ez a kezdete a morva dukátus (údél) rendszerének. Csehország területi gyarapodása a német birodalom beavatkozását vonta maga után. II. Konrád császár II. Mieszko lengyel királyra támadt, s mivel Oldřich nem adott segítséget a német uralkodónak, az ürügyként használta fel ezt, hogy szétdarabolja Oldřich megnövekedett országát: a cseh királyt 1033-ban Werbenben elfogatta, s a hosszú évek óta birodalmában, Utrechtben raboskodó Jaromírt ültette vissza a cseh trónra, miközben Břetislav Morvaországban maradt. Oldřich azonban a következő évben kiszabadult, s Konrád — azzal a céllal, hogy meggyengítse a cseh fejedelem hatalmát, s elszakítsa tőle Morvaországot — Csehországot felosztotta Jaromír és Oldřich között, Břetislavot a morva területen hagy-

va. Célját azonban nem érte el: Oldřich megvakíttatta Jaromírt, Břetislav külföldre menekült, így nagyon rövid időre — hiszen még ugyanazon évben, 1034-ben meghalt — Oldřich kezében egyesült az ország.

Halálakor a vak és eunuch Jaromíron kívül a Přemyslek közül csak Břetislav élt és volt alkalmas a trónra. I. Břetislav alatt (1035–1055) egységes maradt és erősödött a cseh állam; 1055-ben, halála előtt — meggátlandó a torzsalkodást — felújította a morva dukátust. Elsőszülött fia: II. Spytihněv örökölte a főhatalmat mint prágai fejedelem. A hajdani morva údél három részre (dél) osztatott: olomouci, brnói és znojmoi tartományra (krajina), és a kormányzati hatalmat, az igazgatást e területeken (üzem) fiaira, Vratislavra, Konrádra és Otára bízta. (Az ötödik fiú, Jaromír pap lett.) Břetislav a dukátus felállítását összekapcsolta a trónöröklés rendjét szabályozó rendelkezésével: eszerint a prágai fejedelem (a főfejedelem) mindig az lesz fia és fiúunokái közül, aki a trónváltás pillanatában a legidősebb (senioratusi törvény).

Ez a testamentum mintegy fél évszázadig következetesen érvényesült; Břetislavot II. Spytihněv (1055–1061) követte, majd részfejedelemségéből emelkedett prágai főfejedelemmé II. Vratislav (1061–1092) és I. Konrád (1092). Mivel a negyedik fiú, Ota 1092-ben már nem élt, így a legidősebb Břetislav-unoka, II. Vratislav fia, II. Břetislav (1092–1100) következett a trónon. Halála előtt azonban ő maga sértette meg a törvényt, amennyiben testvérét, II. Bořivojt (1101–1107) rendelte utódául, holott a trónváltáskor I. Břetislavnak egy másik, Konrádtól származó unokája, Oldřich brnói részfejedelem volt a legidősebb Přemyslida. II. Břetislav rendelkezését évtizedes belviszályok követték, csak I. Soběslav uralma (1125–1140) hozott viszonylagos békét; halála után az egyensúly ismét felbomlott /26/.

Lengyelország területén a törzsek integrációja a IX. században és a X. század első felében a polan törzs arisztokráciája, a Piastok vezetésével történt meg. I. Mieszko (963 előtt–992) folytatja a kialakuló kora feudális állam terjeszkedését, előrenyomult Nyugat-Pomerániában és Sziléziában.

/26/A korai cseh történelem legfontosabb forrását, Cosmas Pragensis krónikáját ld. BERTOLD BRETOLD: Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series II. Berlin 1923. 1–261. A cseh történelem eseményanyagára és értékelésére ld. KOVÁCS ENDRE i. m. 22–31.; Г. Э. САЧУК—П. Н. ТРЕТЬЯКОВ szerk. i. m. 60–68., 73–83.; ARATÓ ENDRE: Csehszlovákia története. (Egyetemi jegyzet.) Budapest 1956. 9–11.; VÁCLAV HUSA i. m. 41–46., N. A. SZIDOROVA szerk. i. m. 231–232., 419–421.; ZDENĚK FIALA: Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995–1310. Praha 1965. 7–137. A Přemyslidak családfáját ld. uo. különálló melléklet.

992. május 25-én történt halála után fiai, a fejedelmi trónra lépett Bolesław Chrobry (aki első feleségétől, a cseh fejedelem leányától született) és második feleségétől, Odától származó fiai: Mieszko, Lambert és Świętopełk felosztották az országot egymás között. A főurak többsége az erős központi hatalom mellett foglalt állást; Bolesław elfűzte mostohaanyját és -testvéreit, s azok párthíveit, Odolan és Przybywój főurakat.

I. Bolesław Chrobry (Vitéz Boleszláv; 992–1025) nagyvonalú politikát folytatott, tartósan — pl. Krakkó és vidéke, a Kis-Lengyelországnak (Małopolska) nevezett vidék — vagy múltó érvénnyel nagy területeket csatolt országához.

Fia, II. Mieszko (1025–1034) Bolesław politikáját akarta folytatni. A lengyel szakirodalom hosszas viták után úgy foglalt állást, hogy sem I. Bolesław nem osztotta fel országát fiai — Bezprym (Veszprém), Mieszko és Otto — között (sőt, a trónhoz legközelebb álló, legidősebb Bezprymet száműzette is), sem II. Mieszko nem részeltette területben testvéreit (Otto ugyan II. Mieszko udvarában tartózkodott, de legfeljebb csak ellátmányt kapott). II. Mieszko elfojtotta a testvéreit támogató urak oppozícióját, testvéreit pedig félreállította. Bezprym és Otto azonban német és orosz segítséggel támadtak az uralkodóra, eltávolították a trónról, s 1031-ben a senior Bezprym vette kézbe a kormánypalcát, rövid pár hónapos uralmának halála vetett véget. A trónra 1032-ben visszatérő Mieszko kompromisszumra kényszerült: elismerte a császár (II. Konrád) fennhatóságát, beleegyezett a német uralkodó érdekeinek megvalósításába: Lengyelországnak a — meggyengítését célzó — felosztásába öccse, Otto és rokona (talán unokatestvére, Oda egyik unokája), Dytryk (Dietrich) között. De Mieszko — némileg megerősödvé — azonnal megkezdte a harcot a szétszakadt ország egyesítéséért, Otto 1033-ban meghalt, Dytryket kifizte Lengyelországból. Mielőtt azonban stabilizálta volna kezében a hatalmat, 1034-ben maga is meghalt.

A II. Mieszko alatt jelentkező főúri decentralizáló tendenciák annak halála után nyíltan a megrendült központi hatalom ellen irányultak, mely az ezt ért támadások ereje alatt összeroppant, eltűnt. A száműzetésben élő Piast-ivadék, Kazimierz helyett főurak kormányoztak, akik Lengyelországot territóriumokra szaggatták. II. Mieszko egykori pohárnoka, Masław (vagy Miesław) mintegy tíz éven át Mazóviát igazgatta, s csak a 40-es évek második felében sikerült — orosz segítséggel — levérni uralmát. A főúri kormányzás anarchiája is hozzájárult az 1037–1038. évi népi felkelés kibontakozásához, mely alapvetően a feudális terhek ellen irányult, járulékosan pogány színezetet is nyert. (Masław tartománya, Mazóvia fejletlensége miatt kívül maradt a népi mozgalom hatósugarán.)

I. Kazimierz Odnowiciel (Megújító Kázmér; 1039–1058) 1039-ben visszatért az országba, orosz és német segítséggel visszaszerezte a zűrzavaros években elvesztett területeket, megerősítette a központi hatalmat. Halála után az ország felosztott fiai között: II. Bolesław Śmiały (Merész Boleszláv; 1058–1079) lett a fejedelem, Władysław Herman talán Mazóviát nyerte el, Mieszko is valószínűleg kapott részt. Bolesław — a népi felkeléstől megrettent főurak támogatásával — stabilizálni igyekezett a központi hatalmat, külpolitikája is — melynek alapkonceptiója a

német birodalommal szembeni oppozíció volt — ezt segítette: Magyarországon Bé-lát, majd Gézát és Lászlót támogatta, támadta a birodalom szövetségését, a cseh fejedelmet, Izjaszláv oldalán beavatkozott az orosz belviszályokba. Az induló investitúraharcban függetlenedett a császártól, 1076-ban királlyá koronáztatta magát. Testvére, Władysław Herman mellőzésével (fiatalabb öccse, Mieszko már 1065-ben meghalt) egyetlen fia, Mieszko számára készítette elő a trónt. A főurak Władysław Hermant játszották ki ellene: az erős központi hatalom kiváltotta a főurak ellenállását. Az összeesküvésben részt vevő Stanisław (Szaniszló) krakkói püspök kivégzése után nyílt párttűzés robbant ki: I. Władysław Hermant trónra ültették (1079–1102), Bolesławot száműzték (Magyarországra menekült).

Władysław Herman uralomra kerülése a főurak nagy sikere volt. A gyenge Herman mellett az előkelők táborából való Sieciech nádor ragadta magához a kormánypálcát. Ezután azonban a nádor — szakítva a főurak alapvető, szeparatista érdekeivel — a központi hatalom következetes és erőszakos gyámoltója lett, vele és Hermannel szemben a főúri oppozíció Csehországban talált menedéket: 1093-ban Herman fiát, Zbigniewet léptették fel apja ellen. Herman változó eredményű akciók után még életében felosztotta az országot két fia, Zbigniew és Bolesław között. Bolesław kapta Małopolskát, Sziléziát és talán Nagy-Lengyelország (Wielkopolska) egy részét (ziemia lubuska), Zbigniew pedig Wielkopolskát és Kujáviát. A felosztással a harcok nem szűntek meg: a fiúk összefogtak, hogy eltávolítsák apjuk "rossz szellemét", Sieciechet, ami végül is sikerült. Herman lemondott a nádor funkciójának betöltéséről; ezután ezt a hivatalt váltakozva azon vidékek comesei töltötték be, ahol a király járt, ami természetesen a hatalom decentralizálódását jelentette.

Władysław Herman halála után mindkét fia független uralkodóként igazgatta rész-fejedelemségét. Az idősebb fiú, Zbigniew a világi és egyházi hatalmasokra, Bolesław a lovagi (katonáskodó nemesi) elemekre támaszkodott. 1106-ban a két részuralkodó nyílt konfliktusba keveredett egymással. A magyar Kálmán és az orosz Szvjatopolk segítségét élvező Bolesław rajtaütött Zbigniewen, és kapitulációra készítette testvérét. Nem akarva azonban elveszíteni és eltaszítani magától Zbigniew főúri híveit, nem állította teljesen félre testvérét, és hűbéreseként Mazóviát adta neki.

III. Bolesław Krzywousty (Ferdeszájú Boleszláv; 1102–1138) azonban félt, hogy a főurak még így is Zbigniewet játsszák ki ellene, ezért 1107-ben kiűzte Mazóviából. Zbigniew Csehországban, majd V. Henriknél keresett és kapott támaszt, 1109-ben az örökségből kitagadott Zbigniew megsegítése ürügyén nagy német támadás érte Lengyelországot, ez azonban a németek számára sikertelenül végződött: Zbigniew elvesztette reményét uralma restaurációjára, visszatért az országba, de öccse államcsíny előkészítésével gyanúsította meg, megvakíttatta, s Zbigniew rövidesen, 1112-ben meghalt.

Bolesław egyedül maradván a főurak hatalmának korlátozására törekedett, de sikerei nagyon múló érvényűek voltak: 1117-ben Skarbimir nádor ütött pártot a fejedelem ellen, akivel ugyan még leszámolt, de élete végén szerencsétlen külpolitikai akciói (Borics támogatása Magyarországon II. Bélával szemben) ve-

reségéhez, a német császár híbéruaságának elismeréséhez vezettek. Közvetlenül halála előtt, 1138-ban híres statútumában rendezte a trónöröklés rendjét, és szentesítette az ország felosztását. Nagyfejedelem (princeps) mindenkor a dinasztia legidősebb tagja (senior), őt örökölt részén felül külön terület illeti meg. A szeniori területet a legfejlettebb krakkói terület (Małopolska) képezte, továbbá a Łęczyca-sieradzi terület, Kujávia egy része, Wielkopolska keleti része Kalisz-sal és Gnieznoval, valamint a Pomeránia feletti fennhatóság. Lengyelország leggazdagabb területei voltak ezek, arra hivatottak, hogy a nagyfejedelmek túlerőt élvezzenek, tekintélyt szerezzenek a területi fejedelmek (dux) előtt, s mindez biztosítsa a széttagolt ország egységét. A szeniori területet II. Władysław kapta, "örökölt" részeként Szilázia lett kitérítve. Bolesław többi fiai közül Mieszko kapta Wielkopolskát Poznań-nal és Kujávia egy részét, Bolesław Mazóviát és Kujávia maradványát, Henryk a sandomierzi vidéket. A legfiatalabb fiú, Kazimierz, aki talán apja halála után született, nem kapott területet. Bolesław statútuma kompromisszumos kísérlet volt az ország egységének megmentésére és a decentralizáló tendenciák kielégítésére.

A kísérlet eredménytelenül végződött, Lengyelország a politikai szétforgácsolódás erőinek martaléka lett, egyre növekvő számú és mindinkább függetlenedő dukátusok laza összessége /27/.

/27/A X-XI. századi lengyel történetre fő forrást képező Anonymus Gallus munkáját ld. KAROL MALECZYŃSKI: Anonyma tzw. Galla kronika czyli dzieje książąt i władców polskich. (Pomniki dziejowe Polski, seria I, II. Polska Akademia Umiejętności, wydawnictwa Komisji Historycznej Nr. 89.) Kraków 1952. 1-163.; Dagome iudex oklevelét ld. AUGUST BIELOWSKI: Pomniki dziejowe Polski (Monumenta Poloniae Historica) I. Warszawa 1960. 148-149. A lengyel történelem eseményanyagára és értékelésére ld. JULIUSZ BARDACH: Historia państwa i prawa Polski do połowy XV wieku. Uő. szerk.: Historia państwa i prawa Polski do roku 1795, część I. Warszawa 1957. 95-156.; TADEUSZ MANTEUFFEL szerk.: Historia Polski. I.² Do roku 1764. Część I Do połowy XV w. Warszawa 1958. (a vonatkozó részeket ALEKSANDER GIEYSZTOR és MICHAŁ SZZANIECKI írta) 150-231.; KAZIMIERZ TYMIENIECKI: Polska w średniowieczu. Warszawa 1961. 60-98.; PERÉNYI JÓZSEF: Lengyelország története. (Stúdium könyvek 31.) Budapest 1962. 12-28.; N. A. SZIDOROVA szerk. i. m. 233-236., 426-428.; DANUTA BOGAWSKA: Kryzys monarchii wczesnopiastowskiej w latach trzydziestych XI wieku. Warszawa 1964. 82-100. A Piastok genealógiáját ld. TADEUSZ MANTEUFFEL szerk.: Historia Polski. I.² Do roku 1764. Część III Chronologia, bibliografia, indeksy, tablice genealogiczne, mapy. Warszawa 1958. I. melléklet. — Lengyelország története 1032-1048 közti szakaszának sokban új szempontú értékelését ld. JERZY DOWIAT: Bela I. węgierski w Polsce (1031/32-1048). Przegląd Historyczny 1965. 1-23.

Ha — a magyarországi dukátus problémáinak tisztázása érdekében — a dinasztiai belüli országfelosztások európai analógiáiból az általános és sajátosságos ismerveket kívánjuk felsorakoztatni, fejtegetésünket ama gazdasági alap bemutatásával kell kezdenünk, amelyből a dukátus kisarjadt.

B. A. RIBAKOVnak a kijevi Oroszországról adott jellemzését érvényesnek véljük mindazon országok kora feudális viszonyaira, melyeket tárgyalásunkba bevontunk: "Az egész feudális Ruszt úgy kell elképzelni, mint néhány ezer kis és nagy feudális fejedelmi, bojári, szerzetesi votcsinának és a kisebb kíséret votcsinájának összességét. Mindezek önálló, gazdaságilag egymástól független életet éltek, mikroszkopikus államokat képeztek, ... szabadok voltak az állam kontrolljától. A bojárok udvara — az ilyen kis államhatalom fővárosa saját gazdasággal, saját hadsereggel, saját rendőrséggel és saját íratlan törvényekkel. A fejedelmi hatalom a XI–XII. században nagyon kis mértékben tudta egyesíteni ezeket a független bojár-világokat; a fejedelmi hatalom középük ékelődött, saját udvarokat épített, az adó begyűjtése számára helyet szervezett, a várakba saját helytartóit ültette, de az egész Rusz bojár-elem volt, nagyon gyengén egyesítve a fejedelem állami hatalma által, aki maga állandóan összetévesztette az állami fogalmakat a feudális magántulajdon viszonyával saját szétágazó birtokain. Az orosz társadalom alapvető izoláltságban maradt; benne mindennél világosabban érződött eme néhány ezer bojári votcsina és vár jelenléte, amelyeknek falai nemcsak a külső ellenségtől védtek, de saját parasztaiktól és a szomszédos bojároktól és más esetben talán a fejedelmi hatalom túlságosan buzgó képviselőitől"/28/. Hasonló következtetéseket vont le a korai lengyel állam fejlődéséből MICHAŁ SCZANIECKI is: "Kezdetől fogva hiányoztak a gazdasági alapok, amelyek képesek lettek volna biztosítani a kora feudális monarchia tartósságát, hiányoztak az egyes vidékeket összekötő gazdasági szálak. Az egyes birtokok bizonyos tekintetben önálló gazdasági egységeket képeztek, és a csere a gyenge helyi piacokon zajlott le" /29/.

/28/ Б. А. РИБАКОВ i. m. 530. — Erre az eredményre jutott ugyancsak Rusz vonatkozásában PERÉNYI JÓZSEF (Szovjetunió története. I. ⁵ 20.) is: "Hiába szelte át Oroszországot száz meg száz folyó, melyek megkönnyítették a közlekedést, ha az ország egyes területei között nem volt szilárd gazdasági kapcsolat, minden állami képződmény alapja. Oroszországban természeti gazdálkodás uralkodott, a nagybirtok, a még szabad faluközösségek mind egy-egy zárt, önellátó gazdasági egységet alkottak, jóformán semmiben sem szorultak más vidékek segítségére... Az egész országra kiterjedő piacnak még a nyomai sincsenek meg. A munkamegosztás a falu és a város között gyermekcipőkben jár. Szorosabb gazdasági kapcsolat csak egy-egy város, fejedelmi vár, közigazgatási központ és közvetlen környéke között létezett, és éppen ez az alapja a gyorsan kialakuló részfejedelemségeknek."

/29/MICHAŁ SCZANIECKI i. m. 229.

A kora feudális állam gazdasági alapja, a természeti gazdálkodás, a gazdasági izoláltság uralma, a "mikroszkopikus államok" jelenléte kellő magyarázatot ad az állam szétforgácsoltságára, a politikai izoláltságra, de nyilván nem oldja meg — még a földrajzi tényező (a hatalmas terület egy központból történő kormányozhatatlansága) szempontjának bekapcsolásával sem /30/ — azt a kérdést, hogy a politikai felépítmény decentralizálása miatt a dinasztián belüli országfelosztások formájában jelentkezett a feudális államok történetének legkorábbi szakaszában.

A polgári historiográfia (kismértékben még a marxista történetírás is) általában két szempont — a patrimonializmus és a trónöröklés elve — hangsúlyozásával kívánt válaszolni erre.

A patrimonialis felfogás hívei a dukátusok kialakulását a királyi hatalom, a királyi birtok kizárólagos túlsúlyából, abszolút voltából s az uralkodónak e birtokok — tehát tulajdonképpen az egész ország — felett gyakorolt magánjogi természetű joghatóságából vezették le. RUDOLF BUCHNER szerint I. Chlodvig "négy fia csaknem úgy osztja fel a birodalmat, mintha privát birtok lenne" /31/, FERNAND VERCAUTEREN is "családi patrimonium-felosztás"-nak minősíti a verduni szerződést /32/. A régi orosz történetírásban uralkodó patrimonialis felfogással — egyebek között — B. D. GREKOV számolt le /33/. A lengyel polgári történetírás OSWALD BALZER által kifejtett s mások (ZYGMUNT WOJCIECHOWSKI, ADAM VETULANI stb.) által továbbvitt patrimonialis koncepcióját főleg a marxista történettudomány zúzta szét (JAN ADAMUS, JULIUSZ BARDACH és mások révén) /34/.

Magyarországon is hosszú időn át — a polgári történetírásban szinte végig — érvényesült a patrimonializmus (többen a dukátust létrehozó tényezőként szerepeltették) /35/, s nálunk szintén a marxista történettudomány — elsősorban LEDERER EMMA nevét kell itt említenünk — haladt túl ezen a felfogáson. Ma már világosan látjuk: az európai típusú feudalizmusban, még annak legkorábbi szakaszában sem volt az uralkodó az egész hatalma alatt álló földnek, az ország területének magánbirtoko-

/30/Erre a mozzanatra főként az orosz történelem kutatói (PERÉNYI JÓZSEF: Szovjetunió története. I.⁵ 16.; E. A. ПЫБАКОВ i. m. 574–575.) utaltak.

/31/Historia mundi. V. 137.

/32/Ld. fentebb 16. old. 18. jegyz.

/33/Б. Д. ГРЕКОВ i. m. 284–304.

/34/A lengyel szakirodalomról DANUTA BORAWSKA műve (i. m. 83–85.) alapján tájékozódunk.

/35/A fentebb (ld. 11. old. 3. jegyz.) megadott irodalmon kívül ld. még ACSÁDY IGNÁC i. m. I. 125.; TIMON ÁKOS: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére.⁶ Budapest 1919. 118.; DEÉR JÓZSEF i. m. 126–127.

sa — még ha olykor annak is képzelte magát /36/. A feudalizmus kialakulásának pillanatától kezdve jelen van az uralkodói földtulajdon mellett a világi és (esetleg valamivel későbbi időponttól kezdve) az egyházi magánbirtok, sőt, különösen annak korai időszakában még egy negyedik, nem feudális birtoktípussal is kell számolnunk: a szabad elemek (szmerdek, kmetek, dődícek, liberek) földközösségi (legelőközösségi) ingatlanaival. Az európai dukátusok nem jöhettek létre kizárólagosan az uralkodók korántsem korlátlan patrimoniumain.

A patrimonialis elvvel szorosan összefüggő tárgyalást nyert a polgári szakirodalomban (de olykor a marxista tudományosságban is) a trónöröklés kérdése. A problémakörök összekapcsolását, egybemosását elősegíthette az a tény, hogy a dukátusok éppen úgy az uralkodó család tagjait illették, mint a trón, illetve hogy két országban (Lengyel- és Csehországban is) összekapcsolódott a fejedelem dukátusokat létrehozó (állandósító) intézkedése a trónöröklés kérdése elrendezésének kísérletével. Lengyelországban OSWALD BALZERnek a — patrimonialis felfogásból eredő — nézetét, miszerint a fejedelem szabadon jelölte ki utódát, már ROMAN GRODECKI kétségbe vonta, JAN ADAMUS pedig megcáfolta /37/. A csehországi fejlődés vo-

/36/Úgy véljük, különbséget kell tennünk egyfelől a jobbára a XX. század polgári tudományosságában jelentkező patrimonializmus, patrimonialis elv, felfogás, koncepció között, mely nemcsak konstatálta, hogy a korai középkorban az uralkodó magántulajdonának tekinti az országot, hanem ezt tényként is kezelte, másfelől azon álláspont között, mely a középkori ideológia szférájában elismerte ugyan az uralkodó eme igényét, úgy is mondhatnók: képzelgését, de a középkor valóságának síkján természetszerűleg nem érvényesítette, nem fogadta — nem is fogadhatta — el tényként. Úgy véljük, ez utóbbi álláspont alapján kell vizsgálni mind B. A. RIBAKOVnak (ld. fentebb 26. old. 28. jegyz.), mind JULIUSZ BARDACHnak (i. m. 127.) a patrimonialis felfogásra vonatkozó nézetét, valamint MOLNÁR ERIKnek (A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.² Budapest 1949. 326.) azt az álláspontját, amely szerint a dukátus "szemléleti alapja az állam patrimonialis felfogása volt, melynél az ország a király magánvagyonának tűnt fel, amelyet ez családtagjai között megoszthatott. Meghatározó anyagi alapja azonban a természeti gazdálkodás, a szállítási, közlekedési, hírszolgálati technika fejletlensége volt, amely az országnak egy központból való kormányzását megnehezítette". Nézetünk szerint azonban sem kiváltképp a XX. század polgári tudósainak — mindenképpen téves — patrimonializmusa, de még a középkor uralkodójának — ideológiatörténetileg igazolható — patrimonium-képzelgése (mely talán összefügghet az isten kegyelméből uralkodó keresztény király mítoszával) sem ad magyarázatot a dukátus kialakulására.

/37/DANUTA BORAWSKA i. m. 84.

natkozásában ZDENĚK FIALA /38/, Magyarországot illetően pedig DEÉR JÓZSEF fejtette ki a trónöröklési rendszer bizonytalanságának, szabályozatlan voltának összefüggéseit a dukátus rendszerének kialakulásával /39/. R. KISS ISTVÁN is úgy látta, hogy a dukátus szorosán összefügg a trónöröklés kérdésével mint annak legfontosabb eleme, sőt szerinte a "ducatus elvont értelemben jelenti általában a trónörökös intézményt" /40/. MOLNÁR ERIK szerint ugyan a trón birtoka miatt a királyi család tagjai között keletkező érdeellentétek "kikészöbösítésére létesült a hercegség intézménye, melynek révén az ország egy részét, uralkodói hatalommal,

/38/ZDENĚK FIALA i. m. 15–16. : "Abban az időben, amikor az uralkodói hatalom még patriarchálisan törzsi jelleggel bírt, a dinasztia tagjainak nagyobb száma úgyszólván automatikusan vezetett vitákra a fejedelemségek, a törzsi keretben levő főhatalom kérdésében." Az öt Břetislav-fiú léte és a "régibbi tapasztalatok azt tanácsolták, hogy atyjuk még saját életében kísérelje meg a főhatalomért folyó szokásos civódás és torzalkodás meggátolását. . . Břetislav még életében rendelkezett: fiai közül mindegyiknek kijelölte jövőbeli ténykedésük körülhatárolt területét. Ehhez két eszközt választott. Az egyik a már korábban ismert felosztások(údél) megújítása volt", a másik pedig a "felesleges" fiú pappá szenteltetése.

/39/DEÉR JÓZSEF i. m. 126. : "A királyi család vérében hordozta az uralomhoz való jogcímét, s így e kiválasztott nemzetség minden egyes tagja az alattvalók hite szerint birtokában volt azoknak a tulajdonságoknak, melyek alapján igényt emelhetett az uralomra. Nem alakult tehát ki sem fiú-, sem testvéröröklés. . . Az öröklésjognak ez a rendezetlensége vezetett a XI. századi magyar királyság egyik jellemző intézményének, a hercegségnek (ducatus) kialakulására."

/40/R. KISS ISTVÁN: Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban. Századok 1927–1928. 747. — R. KISS feltevése ("A ducatus területe eredetileg talán csak arra szolgált, hogy a trónörökösöt a többi alattvaló sorából kiemelje, és neki alkalmat adjon arra, hogy jövendő hivatását előre megismerje; az ősi öröklési rend ellen intézett merényletek után azonban I. Béla dukátusa óta e terület és a dux ebből táplálkozó hatalma biztosíték, zálog arra, hogy a király semmiféle erőszakos eszközzel nem tesz kísérletet a trónörökös jogainak megsemmisítésére") önmagában hordja cáfolatát: a trónörökösnek a bevezetése a hatalom gyakorlásába nem követelte meg a dukátusi rendszer létrehozását, illetve aligha hihető, hogy — a kora feudális idők "pogány" restaurációktól veszélyeztetett kiforratlansága közepette — maga a király teremtette volna meg saját, feudális táborán belüli oppozícióját. — Ld. még ŠUFFLAY MILÁN (Századok 1909. 501.) véleményét, aki a dukátus rendszerét a fejedelemségnek a primogenitura érvényesítésére törekvésével állítja szembe.

a királyi családnak a trón öröklésére hivatott tagja kapta meg" /41/, mégis a dukátust alapjaiban a természeti gazdálkodásból eredezteti /42/. Újabb irodalmunk néhány terméke — főleg GYÖRFFY GYÖRGY műveire gondolunk — a dukátus létrejöttének lehetőségét biztosító gazdasági okok mellőzésével a dukátust a "trónörökös herceg jussá"-nak, türk analógiára hivatkozva a magyarsághoz csatlakozott segédnépek területi szervezetének tünteti fel /43/. GYÖRFFY GYÖRGY — alkalmasint a honfoglalás korára nem kifejezetten megbízható forrásértékű — Anonymus alapján jutott arra a következtetésre, hogy amennyiben "több herceg volt, a trónörökös bírta a bihari dukátust, a soron következő herceg vagy hercegek a nyitrai dukátust" /44/.

Magunk úgy véljük: a trónöröklés kérdésében nem a korlátlan hatalommal uralkodó monarchának utóda személyét illető szabad rendelkezését, nemcsak, sőt egyáltalán nem elvek (leviratus, senioratus, gradualis successio, primogenitura) harcát kell látnunk /45/, hanem a "trónharcok mögött meghúzóódó úri ellentétek"-et /46/, azt, hogy a trónviszályok "formát szolgáltattak azokhoz a harcokhoz, amelyeket a nagybirtokosok, egyáltalában az uralkodó osztály tagjai országosan szervezett pártokban vívtak az uralkodó osztály egész vagyoni állagának újraosztásáért", s e "harcokban az urak szembenálló csoportjai a trónigénylők pártjai gyanánt jelentek meg" /47/, azt továbbá, hogy a "trónöröklés harcaiban a jelöltek mögött elsősorban... úri frakciók csoportosultak, sőt a püspökök is nemegyszer megoszlottak", s a senioratus és a primogenitura szabályaiban "különböző úri csoportok hatalmi igényei és erőviszonyai tükröződtek" /48/. Ezen — de csakis ezen — az alapon kétségtelenül szoros kapcsolat van a dukátus rendszere és a trónöröklés, illetve a trón elnyeréséért folyó harcok között.

Ha a családi alapon történt országfelosztások (dukátusok) időbeli kezdeteit vizsgáljuk országonként, nagyon érdekes eredményekhez jutunk. A frankok álla-

/41/MOLNÁR ERIK i. m. 315.

/42/Uo. 326.

/43/GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 48., 571–572.; Uő.; Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethnographia 1965. 422–423., 428.

/44/GYÖRFFY GYÖRGY: Ethnographia 1965. 428. Ld. még HECKENAST GUSZTÁV: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. 38., 49. old. 132. jegyz.

/45/ELEKES LAJOS (A középkori magyar állam története. 73.) utalt arra, hogy a kora feudális magyar állam trónöröklésében a "kialakult elvek küzdelme helyett inkább az öröklés elvszerű rendjének kialakulatlan-ságáról" beszélhetünk.

/46/Uo. 75.

/47/MOLNÁR ERIK i. m. 315.

/48/SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I.³ 68.

mának alapjait I. Chlodvig és fiai vetették meg, de a fiúk már Chlodvig halála után felosztják az országot. Oroszországban Szvjatoszláv Igorevics még a keleti szláv törzsek integrációját végzi, amikor fiai már részekkel rendelkeznek a még egyre növekvő birodalomban. Lengyelországban az államszervezés folyamatában nagy érdemeket szerző I. Mieszko halála után, 992-ben fiai már osztóznak az országon, jöllehet a lengyel állami egység még korántsem kialakult, elég arra gondolnunk, hogy Małopolska csak 1000 táján kerül a Piastok monarchiájához. A nagy-morva állam mint a törzsiség fölé növő államképződmény 833 táján, Pribina elfűzésével jut néhány évtizedig stabilizált állami kereteihez, ám alig pár év múlva már felbukkan a forrásokban Svatopluk részfejedelemsége. A cseh medencében még a törzsek egyesítése folyamatának befejezése előtt megosztózik a cseh törzs területén két Přemyslida, Václav és Boleslav, majd később, közvetlenül a cseh-morva állami egység megteremtése után Břetislav údíljéról hallunk. S ha ehhez a képhez hozzáillesztjük még a — később tárgyalandó — magyarországi tabló mozaikját, nyilvánvaló: a retrográd törzsi szeparatizmust legyőző, azt állami egységbe kényszerítő integráció elválaszthatatlan egyfajta, a dinasztián belüli országfelosztások formájában jelentkező dezintegrációtól.

Hasonlóan érdekes megfigyelésekre tehetünk szert, ha a dukátusok térbeli kiterjedését, területi elhelyezkedését vizsgáljuk. A frank birodalomban az austrasiai törzsterület mellett az egykori galliai római birtokok, Syagrius birtokai (Neustría), a volt nyugati gót állam részei (Aquitania) és a burgundok megdíöntött állama (Burgundia) jutottak időről időre a felosztás sorsára. Oroszországban még Vlagyimir Svjatoszlávics is régi törzsi központokba ültette fiait, s a részuralmi területek (a későbbi fejedelemségek) a törzsi szállástertületeken alakultak ki. Lengyelországban legkorábban a periferikus helyzetű, fejlődésében erősen visszamaradt Mazóvia, továbbá a lengyel államhoz később csatlakozott Małopolska (Krakkó vidéke), valamint az önállóságáért szívósan harcoló Pomeránia vált a dukátus területévé. Nagy-Morvaországban a részfejedelem az elfűzött Pribina székhelyén, Nyitrán székel, hatásköre Pribina egykori területére, a Nyitra-vidékre terjedt ki. A cseh údílek a feudális kötelékekbe újonnan beszervezendő morva vidékre terjedtek ki.

Milyen következtetéseket vonhatunk le az európai dukátusok keletkezésének kronológiájából és térbeli elhelyezkedésükből? Mindenekelőtt nyilvánvalónak tűnik, hogy a dukátusok a feudalizációs folyamat termékei, az állami integráció velejárói, a feudalizmus kialakulásának során jöttek létre /49/. Az európai feudális ál-

/49/LEDERER EMMA (Magyarország története. I, 69.) — úgy tűnik — immár teljesen kialakult feudális alapról származtatja a dukátust: "A feudális állam szervezetében szükségszerűen bekövetkező szétDarabolódás — az országnak részuralmakra való töreése — első látható nyoma a hercegség, a 'ducatus' létrejötte." ELEKES LAJOS (A középkori magyar állam története. 75., 76.) árnyalt megfogalmazása pontosabban utal a dukátusok kialakulásának történeti háttérére: az anarchia XI. században "megfigyelhető jelenségei még nem tisztán és egyértelműen a feudalizmus viszo-

lamok általában a törzsek egyesítése, e törzseknek bomló ősközösségi-pogány jellegűtől való megfosztása, törzsi összetartozásuk tudatának likvidálása, a társadalmi differenciálódás útján különböző mértékben előrehaladt elemeik feudalizálása révén születtek. Az újonnan meghódított, alig vagy egyáltalán nem feudalizált törzsi területek a hódító egység főnökének (fejedelmének) kezébe kerültek, aki a maga mindenképpen fejlettebb, törzsinek már aligha nevezhető területeire támaszkodva szervezte az államot, s a frissen szervezett földeket részint saját magánjogi fennhatósága alá vonta, részint adománybirtokok formájában hívei közt osztotta szét; ez utóbbiak természetesen kisebb kiterjedésűek voltak mind a régi törzsi terület egészénél (de ezen az egészen érvényesült a főnök közjogi fennhatósága), mind a saját kezelésben megtartott birtokoknál. Érthető tehát, hogy a Maasvidéki Merovingok, a kijevi és novgorodi Rurikok, a wielkopolskai Piastok, a Prága környéki Přemyslek, a dunántúli Árpádok hatalmas területek urai lettek. A rendkívül felduzzadt területeket az uralkodó közigazgatási egységekre osztotta, idősebbik kíséretének tagjaira (grófok, comesek stb.) bízta azok kormányzását, ilyen módon az államhatalmat decentralizálta ugyan, de az egységek élére a hozzá fel-tétlenül hű vagy annak mutatkozó, a feudalizáció politikájában érdekelt főurakat helyezte. Az uralkodó különösen szívesen fordult a törzsi vezetők helyettesítésekor saját családjának érett, egy-egy terület igazgatására (végső soron tehát az állam kormányzására, a trón betöltésére is) alkalmas férfitagjaihoz.

Az is nyilvánvalónak látszik, hogy a dukátusok szerte Európában az állami integráció perifériáin helyezkedtek el, olyan területeken, amelyek újonnan kerültek az államhoz, illetve fejletlenek, elmaradottak voltak (a két szempont néhány esettől eltekintve fedi egymást). Érthető tehát, ha az uralkodó azt a feladatot adta nagy kiterjedésű vidékek urává tett rokonának, hogy végezze el ott az állami és egyházi szervezés munkáit, gyakorolja az államhatalmat, feudalizálja területét. Egy-részről tehát úgy kell tekintenünk a dukátusokat, mint saját területükön a királyi hatalom terjesztésének, a feudalizációs folyamat teljessé tételének, az állami és egyházi szervezet kiépítésének, az alávetett osztály létrehozásának és fé-

nyaiból, hanem legalábbis részben, a feudális viszonyok nem teljes kialakulásából, a régi rend maradványelemeinek az új renddel szemben kifejtett ellenállásából, az így előállt bonyolult, kétszeresen kusza — kettős okból is anarchikus — helyzetből származtak. Ugyanezt mondhatjuk, talán még nyomatékosabban, a széttagolódás tendenciáinak ekkori, még a trónharcokhoz, illetőleg a hatalom dinasztikus megosztásához kapcsolódó formáiról... A XI. századi hercegséget úgy tekintjük, mint a széttagolódás tendenciájának egyik korai megnyilvánulását, amely a viszonyok fejletlenségének megfelelően jelentősen különbözik a későbbiektől, a szó teljes értelmében vett feudális széttagoltságot közvetlenül előkészítő formáktól."

ken tartásának intézményeit /50/, amelyeknek vezetői, a duxok az ország egységesen feudalizált volta irányába fejtették ki mindeme tevékenységeiket.

Ha tovább vizsgáljuk az európai analógiákat, rá kell jönnünk, hogy e megállapításunk legfeljebb részgazság lehet. Nézzük meg, állandó-e vagy változó az egyes országokban a dukátusok száma. A nagy-morva államban és Magyarországon végig két részről tudunk: a fő- és a részfejedelem területéről, illetve a rex vezette regnumról és a dux által irányított dukátusról. Csehországban I. Břetislav 1055. évi rendelkezése után négy rész állandósult: a prágai főfejedelemség és a három (olomouci, brnói, znojmoi) morva údél. Ezzel szemben a frankoknál, de különösen Orosz- és Lengyelországban a dinasztia férfitagjainak számától függött a dukátusok száma. (Megjegyezzük: a dukátusok számának alakulása összefüggésben lehet — az arisztokrácia alább hangsúlyozandó szerepén túl — egyéb okokkal is, mint pl. a terület nagysága stb.) Orosz- és Lengyelországban egyáltalán nem állandósult a részek száma, sőt, idővel egy bizonyos — nagyjából az utódok száma által determinált — felső határig növekedett, azaz tulajdonképpen osztódtak a dukátusok. Önmagában az a körülmény, hogy a dukátusok éppen akkor mutatnak néhány országban számbeli növekedést, amikor a feudalizációs folyamat már befejeződött, arra enged következtetni: a részek renészere fennmaradását bizonyosan nem a feudalizmus kialakulásával kell magyaráznunk.

Feltevésünkben megerősít a dukátusok örökölhetőségének vizsgálata. A nagy-morva államról nem tudunk — források híján — bizonyosat mondani, de a rendelkezésre álló adatok szerint a nyitrai részfejedelemség nem tűnik öröklődőnek. Csehország egyes údéljeiben (főleg Olomouchban és Znojmban) a XII. század folyamán voltak kísérletek a hatalom örökölhetővé tételére, de ehhez soha nem jutottak el. Magyarországon, bár a XIV. századi krónikakompozíció "hercegek nemzetségéről" (de ge-

/50/A magyarországi dukátust illetően Szlovákia vonatkozásában tisztán utalt már erre PETER RATKOŠ (Dejiny Slovenska. I. 124.): "A hercegség Magyarország határain kívül célul tűzte ki az Árpádok feudális uralmának felállítását, megszilárdítását fokozatosan Szlovákia északnyugati vidékein és a Kárpátokon kívül, melyek a gyepükön túl feküdtek." Továbbá (Uő.: Studia Historica Slovaca 1965. 36., 36–37.): 1046 után a "határtartomány (la province frontière = dukátus) vagy még inkább urai kezdtek aktív szerepet játszani Észak-Szlovákia területének a magyar korona, a szlovák népességnek az Árpádok és feudális magyarjaik alá vetésében. . . Ami pedig azt illeti, hogy (a hercegség) betöltse a magyar állam védekező funkcióit a szomszédok: a Přemyslek, a Piastok, a Rurikok manővereivel szemben, vagy még inkább hogy pacifikálja a szlovák népességet, ez a tényező nagyon gyakran kevésbé foglalkoztatta urait, mint az örökösödés kérdése."

nere ducum) /51/ beszél, szó sincs örökölhetőségről /52/. Ezzel szemben a frankoknál már korán öröklődővé vált a dukátus, Ruszban a XI. századi — főleg polocki — kísérletek után Ljubecsben 1097-ben, Lengyelországban pedig 1138-ban nyert jogi szentesítést a részek örökölhetősége. Aligha véletlen, ha a két szempontból történt — a dukátusok számára és örökölhetőségére kiterjedő — vizsgálat eredménye úgy alakult, hogy egyik részről Cseh- és Magyarország (továbbá a nagy-morva állam), másik részről a frankok, a kijevi Rusz és Lengyelország dukátusa mutat egyazon "típuson" belül megfelelést. Nyilván a két "csoport" közti differenciák között ismét aligha vezethetők vissza a feudalizációs folyamat eltéréseire.

A probléma megoldását onnan remélhetjük, ha a dukátusok állandóságát tesszük vizsgálatunk tárgyává. Általában azt tapasztalhatjuk, hogy a dinasztian belüli országfelosztások rendszere még a feudalizmus kialakulásának periódusában sem állandó. A Meroving-kori frank történelemben — ha csak rövid időre, átmeneti jelleggel is — eltűnnek a részek I. és II. Chlotar, I. Dagobert, II. Chlodvig, valamint II. Childerich uralkodása alatt, illetve uralkodásuk egy időszakában. Oroszországban gyakorlatilag Bölcs Jaroszláv, Vlagyimir Monomah és fia, Msztyiszláv idején lehet számolni részfejedelemség nélküli vagy ahhoz közel álló egységgel. A lengyeleknél I. Bolesław Chrobry és I. Kazimierz uralma alatt, továbbá II. Mieszko és I. Władysław Herman uralkodásának egy időszakában nem tagolódtak részekre az ország. Nagy-Morvaországban I. Mojmir és I. Svatopluk korában hiányzik a részfejedelemség intézménye. Csehországot a XI. század első évtizedeiben nem szabdalták szét údölek. Ha a magyarországi példát is idekapcsoljuk /53/, nyilvánvaló: már a dukátusok kialakulásánál kell számolni olyan mozzanattal, mely nem közvetlenül kapcsolatos a feudalizáció folyamatával. A dinasztian belüli országmegosztás egyszeri jelenléte, másszori hiánya, az a tény továbbá, hogy annak hiánya esetén a központi királyi hatalom megerősödését állapították meg az egyes országok kutatói, lényeges tényezőre figyelmeztet: kötéshúzás folyik az integráló és a decentralizáló erők között. Aligha tévedünk, ha az előbbieket sorába a királyt, a királyi hatalmat, az arra támaszkodó, annak szükségét érző társadalmi erőket (a kisebb nemességet, a lovagságot), az utóbbiak közé pedig a magánnagybirtokosokat, a világi — és nem ritkán egyházi — előkelőket helyezzük.

Nem szorul különösebben bizonyításra, hogy a perifériára érkező dux vagy nagy hatalmú, lassan feudalizálódó törzsi vezetőket talált ott, vagy pedig — ezek korábbi leverése, megsemmisítése esetén — magának kell új, immár velejéig feudális nagyúri réteget felemelnie, amely segíti őt a feudalizációs folyamat véghezvitelében, a feudális földmonopólium kiépítésében, a szabad elemek leszülyesztésében, s cserébe birtokokat nyer. Bármint is álljon a helyzet, az ország széléire, a

/51/SRH I. 392.

/52/GYÖRFFY GYÖRGY (MAKKAI LÁSZLÓ: A "Magyarország története" c. egyetemi tankönyv első kötetének vitája): Századok 1954. 641.

/53/Ld. uo. 641.

lázongó vagy már lecsendesített törzsi centrumokba érkező duxok — ezt főleg a szovjet szakirodalom emelte ki — "összeszoktak a helyi bojársággal" /54/, nem a központi hatalommal, hanem saját bojárjaikkal tartottak /55/. A nagy birtokadományok "erősítették a feudális termelési viszonyokat, az adományozás egyúttal egyike volt azoknak az eszközöknek, amelyekkel az állam kiterjesztette uralmát a helyi lakosságra... A feudális tulajdon növekedését a földbirtokosok politikai hatalmának megszilárdulása követte... Lassanként a nagybirtokos 'goszudar' (szuverén úr) lett saját birtokain, s néha veszélyessé vált a fejedelmi hatalomra"/56/. A naturális gazdálkodás uralma, a "mikroszkopikus államok" léte, egyáltalán a gazdasági széttagolódás kedvezett mindenféle politikai széttagolódásnak.

Különösen szép példáját nyújtja a Meroving-kori frank államfejlődés a nagyurak decentralizáló tendenciáinak. A Meroving uralkodók, akiket kezdettől fogva sakkban tartott az igen erős helyi arisztokrácia, az állandóan kikényszerített országfelosztások, mesterségesen provokált adózó testvérharcok kalitkájában és hálójában kénytelenek két kézzel szórni a birtokokat, saját maguk alól adományozzák el a földet, s ettől kezdve "semmit nem jelentenek többé. A birodalomrészek arisztokráciája pajzsként használja őket. Néhány majordomusz föléljük emelkedik" /57/, s az egyik főúr 751-ben megkérdezte a pápát: helyes-e, ha olyan királyok uralkodnak, akiknek nincsen tényleges királyi hatalmuk. A pápa nemleges válasza jogi szentesítést jelentette annak, hogy az arisztokrácia legyőzte a királyt, s annak legerősebb képviselője maga ült a királyi trónra, hogy az ő utódait is felváltsa majdan az egyre inkább függetlenedő birodalomrészek arisztokráciájának egy-egy képviselője /58/.

Lengyelországban a főurak egy része már a X. század végén a széttagolódás hívének mutatkozott (Odolan, Przybywój), de tömegesen csak a XI. század negyedik évtizedétől "törekedtek teljes erővel a fejedelmi hatalom korlátozására és különösen az állam felosztására több fejedelem között" /59/. Ugyanezen időtől kezdve "az öröklés elve mellett, mely az egyeduralkodóknak 'természetes uruként' (domini naturales) való elfogadására épült, kezd megjelenni a hatalom létesítésének ezzel vetélkedő elve a feudális urak tetszése szerint, a dinasztia két tagjának fejedelmül állítása révén, de már ezen elvtől való lehetséges elszakadás is" /60/.

/54/ Б. А. РЫБАКОВ i. m. 512.

/55/ Б. Д. ГРЕКОВ i. m. 477.

/56/ N. A. SZIDOROVA i. m. 251., 447. — A kijevei Oroszország nagybirtokára ld. B. D. GREKOV: Az orosz parasztság története a legrégebbi időktől a XVII. századig. I. Budapest 1956. 99–259.

/57/ Historia mundi. V. 149.

/58/ Ld. ECKHARD MÜLLER-MERTENS: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1963. 321–322., 328–331.

/59/ JULIUSZ BARDACH i. m. 127.

/60/ Uo. 128.

JULIUSZ BARDACH itt Masławra (Mieszawra) céloz; ez a főúr hatalomátvételt kísérelt meg Lengyelország egy periferikus tartományában. Időleges sikere, továbbá az országnak territóriumokra hullása az 1030-as években kellően bizonyítja a lengyel főurak erejét, akik a királyi birtokadományok révén mindjobban megerősödtek /61/. Már "Władysław Herman akarat nélküli eszköz volt a főurak egy csoportjának kezében, élén Sieciechhel. A főurak kívánták meg az egyes területek felosztását Władysław Herman két fia: Bolesław Krzywousty és Zbigniew számára már apjuk életében" /62/. Az események ismertek: Lengyelország a széttagolódás márdája lett.

Arra a kérdésre, hogy mi ad sajátosan megegyező színezetet a frank, az orosz és a lengyel dukátusnak, aligha tudunk kielégítő választ adni. Kétségtelen, hogy tovább bonyolítja a helyzetet az a tény: a frank, az orosz és a lengyel államfejlődés irányai sok más ponton eltérnek egymástól. Ami dukátusuk hasonló "viselkedését" magyarázhatja, végső fokon a társadalom egészéből, termelőerők fejlettségi szintjéből adódó okok bonyolult rendszere lehet. Bizonytalán csak felszíni — mindenestre könnyen szembeötlő — jelenség az arisztokrácia erejében fellelhető különbség. A frank, az orosz és a lengyel állam erős arisztokráciája nemcsak táplálója és idővel kisajátítója /63/ volt a számukra a széttagolódás bástyáját képező dukátusnak, de alkalmasint talán létrehozó komponenseinek egyike is. Úgy véljük, a cseh- és magyarországi főurak lényegesen gyengébbek voltak szomszédos országokbeli osztályostársaiknál, de annyira gyengék aligha, hogy ne lett volna nekik is szerepük a hazai dukátusok életben tartásában, esetleg életre hívásában, időről időre történt felújításában. Erről részint a cseh szeniorátusi trónöröklésben jelentkező, a

/61/Uo. 155–156.

/62/Uo. 95.

/63/Csak utalunk a frank arisztokrácia, illetve pl. a novgorodi bojárság győzelmére a Meroving- királyokon, illetve a Rurik-fejedelmeken, s megemlítjük a lengyel államfejlődés — tárgyunk szempontjából értendő — végállomását: "Elérve a parasztok feudális függését, lesüllyesztve a még szabad népességet, a főurak arra törekedtek, hogy megszerezzék az erőszak közvetlen alkalmazásának lehetőségét a dolgozó néppel szemben, hogy azt féken tartva hathatósan biztosítsák hatalmukat. Ilyen viszonyok között a központi hatalom nemcsak megszűnt számukra segítséget jelenteni, hanem kezdett zavart támasztani azon politikai célok megvalósításában, amelyeket a feudális főurak maguk elé állítottak. Ők a dolgot az ország részekre osztásáig vitték, és azután az immunitások révén az állami hatalom jogkörének jelentős részét maguk vették át. Ezzel együtt járt a részfejedelmek függővé tétele a helyi feudális uraktól, akik kezdtek döntő szerepet játszani a politikai életben," (Uo. 156.) A megfelelő — témánkhoz már nem tartozó — németországi állapotokra ld. ECKHARD MÜLLER-MERTENS: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1963. 330–331.

helyi arisztokrácia igényei által táplált krízisek, részint pedig a magyarországi anyag — alább tárgyalandó — tényei tanúskodnak.

S ha arra a — témánkhoz szorosan aligha tartozó — problémára kerestünk megoldást, hogy egyes országokban miért erősebbek, másutt miért gyengébbek a főurak a feudalizmus legkorábbi szakaszán, akkor azt nyilván a feudalizmus kialakulásának hogyanjában találhatjuk meg. Úgy véljük: ott, ahol viszonylagosan szabad utat engedtek a törzsi vezetőknek a feudális társadalomba való beilleszkedésre, hamarosan erős arisztokrácia jött létre, ott viszont, ahol közvetlen radikálizmussal számoltak le a lázadó vezérekkel, az opponáló törzsi hatalmasságokkal, az erős főúri réteg jelentős fáziskéséssel alakult ki.

Ama feltevésünket, mely szerint a dukátus szoros és elválaszthatatlan kapcsolatban van az autark gazdaságot fenntartó kora feudális főurak politikai széttagolódásra törekvő velleitásaival, főleg a lengyel szakirodalomnak a nagyúri decentralizáló törekvések, illetve a feudalizmus kiépülése és a paraszti osztályharc között értékes összefüggéseket megállapító több eredménye látszik megerősíteni. I. Mieszko és I. Bolesław Chrobry alatt "a feudális urak tendenciái a központi, monarchikus hatalom megerősítésének irányába hatottak... A feudális urak erős osztályának ekkor szüksége volt az erős központi hatalom aktív segítségére" /64/. A feudális viszonyok megerősítése, a népesség alávetése nem az erők megosztását, hanem egyesítését követelte meg. Bár már I. Mieszko halálakor jelentkezett bizonyos nagybirtokosi decentralizáló szándék, ezeken — a feudális uralkodó osztály, köztük a nagyurak túlnyomó többségének támogatását élvező — I. Bolesław Chrobry könnyen úrrá tudott lenni. II. Mieszko idejére megerősödtek a főurak, centrifugális irányzatuk mindinkább észlelhetővé vált, sőt, az 1030-as évek második felében a dinasztiaától való függetlenedés útjára léptek, saját territoriális uralmuk kiépítésén fáradoztak. Az 1037–1038. évi nagy népi felkelés azonban világosan megmutatta: a főúri réteg gyenge még a királlyal szemben saját uralma, egyáltalán az osztályuralom fenntartására, szüksége van még a királyi hatalom támogatására. A nagybirtokosoknak a feudális rendet fenyegető népi mozgalomtól való megrettenése adja magyarázatát annak, hogy I. Kazimierz alatt megszilárdult a központi hatalom, sőt még II. Bolesław Śmiały alatt is — bár az országfelosztás rendszere felújult — a "főurak, emlékezve a népi felkelés súlyos tapasztalataira, egyelőre lemondtak a további monarchiaellenes fellépésekről, és nem takarékoskodtak Bolesław nagyszabású politikájának támogatásával" /65/. De Bolesławnak az egyeduralom megerősítésére törekvő lépései "veszélyes helyzetbe kerültek a feudálisok növekvő hatalma következtében, akik között a feudális rend újbóli megalapozásának mértékében növekedtek meg a decentralizáló tendenciák erői" /66/. A lengyel hatalmasok nyíltan felléptek II. Bolesław ellen, félreállították őt, és a gyenge,

/64/JULIUSZ BARDACH i. m. 127.

/65/MICHAŁ SZCZANIECKI i. m. 209.

/66/Uo. 213.

"üstökét kezükbe adó" Władysław Hermant ültették a trónra, de még ellene is idősebb fiát, Zbigniewet játszották ki. Az 1030-as évek óta annyira megerősödtek a főurak, hogy kezdetben a részfejedelmek uszályában, de később már azokat is maguk alá gyűrve törtek szeparatista céljaik megvalósítására.

Ugyanezek az összefüggések kimutathatók az orosz, a cseh, továbbá a magyar történelemben is. Ruszban az 1068. évi kijevi felkelés során a vecse Vseszlávot, a hitszegő módon bebörtönzött polocki részuralkodót teszi kijevi fejedelemmé, ezzel tiltakozik a gyenge központi hatalom ellen (éppen 1068-ban szenvedett hatalmas vereséget a polovecektől az Alta folyónál a három Jaroszlávics), s talán Szvjatoszláv Jaroszlávics hatalmának megnövekedése is a népi mozgalomtól való úri félelemmel kapcsolatos. Az összefüggést még tisztábban mutatják az 1113. évi felkelés következményei. Vlagyimir Monomah és Msztyiszláv időlegesen megerősíti a központi hatalmat, a megrémült uralkodó osztály köréjük tömörül, majd a feudális intézményeket fenyegető reális veszély, illetve veszélyérzet elmúltával ismét a decentralizálás zászlóvivőjének a szerepét vállalja. Sajátságosan jelentkezik a jelzett összefüggés Csehországban. I. Břetislav megerősíti a központi hatalmat, stabilizálja a feudalizmust, s eközben a főurak is gyarapítják erőiket a királyi árnyékában, s inkább ez utóbbi tendencia vezet el ahhoz a — más módon aligha értelmezhető — tényhez, hogy 1055-ben a hatalma csúcsán álló király felosztja a dinasztia férfitagjai között az országot. Másrészről tehát úgy kell tekintenünk a dukátusokat, mint a széttagolódásnak nem tisztán feudális alapokon, a feudalizmus kialakulása során olykor talán a magánnagybirtokosság centrifugális tendenciáinak kifejezésére általa létrehozott formáit, hogy később a feudalizmus kiépültével folyamatosan maga az állandóan erősödő nagybirtokosság táplálja, éltesse és végül kisajátítsa a részuralmokat. (Mindamellelt meg kell jegyeznünk: az igazi, a minden ízével a feudális viszonyokban gyökerező — a birtok "állam az államban" jellegének megvalósulásán alapuló — széttagoltság nem szükségképpen épül dukátusi előzményekre, Magyarországon szembeszökően nem.)

Hogyan kereshető Magyarországon a dukátusban feudális széttagolódás nagyúri törekvése, ahol — GYÖRFFY GYÖRGY számítása szerint — a XII. században a legnagyobb magánbirtok is alig haladta meg az ország területének 1%-át, s az is szórt állapotban létezett /67/, ahol — PETER RATKOŠ számítása szerint — az adományok révén még a XII. század végén is a világi uralkodó osztály tagjai a földnek csak mintegy 15%-át, az egyházi tisztségviselők pedig kb. 10%-át szerezték meg /68/? Nincs itt ellentmondás a gazdasági alap és a politikai felépítmény között? Hogyan jöhetett létre a feudális széttagolódás nagyúri tendenciája a királyi

/67/GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1954. 641.

/68/PETER RATKOŠ: Dejiny Slovenska. I. 133.

birtok abszolút túlsúlyának időszakában? Úgy véljük, nincs szó ellentmondásról, a gazdasági szétforgácsoltság által lehetővé tett politikai szétforgácsoltság a birtokviszonyoknak megfelelő formát talált, s az — amint erre SZÉKELY GYÖRGY utalt — a királyi birtokon belül, a királyi család tagjai (valójában a mögöttük álló, egyenként még gyenge, önállóan színre lépni még nem képes nagybirtokosok) közti ellentétekben jelentkezett /69/. Eme ellentéteket döntően a nagyurak szították, s azoknak "eredményeit" is — a dinasztiaán belüli országfelosztásokat, a mesterségesen előidézett trónviszályokat s az ezekkel együtt járó birtokadományokat, melyek hatalmuk további növekedéséhez vezettek — ők élvezték. A dolog lényegére utal MICHAŁ SCZANIECKI az 1030-as évek lengyel államfejlődése kapcsán: "Már II. Mieszko uralkodása alatt teljes élességgel megnyilatkoztak a decentralizáló tendenciák a főurak között. A főurak, megerősítve Bolesław Chrobry alatt társadalmi és vagyoni helyzetüket, mind nagyobb kedvetlenséggel méltányolták a fejlődési hatalom tendenciáit, amelyek visszatartották az ő gazdasági hatalmuk további növekedését, és korlátozták erősödő befolyásukat. A legeredményesebb módszer a központi hatalom gyengítésére a kora feudális monarchia kezdeti szakaszában olyan duxok aspirációjának támogatása volt, akik jogot formáltak saját területek kieszközlésére. Ezért támogatták a főurak Bezprymet és később II. Mieszkót Bezprym ellen" /70/. Eme, ENGELS által "évszázados ide-oda játék"-nak /71/ minősített folyamat elé a korai középkorban csak a paraszti osztályharc, a lesüllyedéstük ellen küzdő elemek mozgalmi állították gátat. Annak a kérdésnek európai szintű vizsgálata azonban, hogy a korai, a feudalizmus kifejlődését, győzelmét kísérő széttagolódási tendenciák később maguk alá tudták-e kényszeríteni a központi hatalmat, vagy fordítva, hogy Európa országaiban a Csák Máték tartományurasságai csak tiszavirág-életűek voltak-e, már egy másik tanulmány feladata /72/.

/69/SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I.³ 61.: "A feudális széttagolódás elemei tehát a királyi birtok mennyiségi túlsúlya folytán első-sorban a királyi családon (birtokon) belüliek. Az ispánok a király, illetve ellenfele oldalán oszlottak meg, olykor nagy szerepet nyertek mellettük mint tanácsadók, bujtogatók."

/70/MICHAŁ SCZANIECKI i. m. 203. A kiemelés tőlem, K. Gy.

/71/ENGELS: A német parasztháború. II. melléklet: A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről. (A marxizmus-leninizmus kis könyvtára 49–51. szám.) Budapest 1949. 147.

/72/Erre ld. KRISTÓ GYULA: Csák Máté tartományúri hatalma. Budapest 1973. 217–222.

A MAGYARORSZÁGI DUKÁTUS KEZDETEI

Bármennyire is furcsának tűnik, a magyar szakirodalomban nincs egységes álláspont a magyarországi dukátus kezdetét illetően annak ellenére, hogy a XIV. századi krónikakompozíció világosan kimondja az I. András és Béla dux közti országmegosztás tárgyalása kapcsán: "Magyarországnak ez az első felosztása (Hec igitur prima regni huius divisio) hercegei és királyai között viszálykodások és hadakozások magva lett" /1/. Egyrészt a forráskritikai irodalom utalt e mondatnak az első krónikás feljegyzés elkészülte utáni időből való eredetére (interpolált voltára) /2/, másrészt R. KISS ISTVÁN kétségbe vonta a krónikakompozíció e tudósításának hitelét, bár még nem állította azt, hogy a fejedelmek korában (a X. században) lett volna dukátus /3/. MÁLYUSZ ELEMÉR mondanivalóját teljesen a székely szó THÚRY JÓZSEF-NÉMETH GYULA-féle magyarázatára (székely = 'herceg, az uralkodó fia' 'illetőleg' a herceg népe, a herceg törzse') /4/ építette — mint maga mondja — "oly teljes mértékben, hogy megjegyzéseink maguktól tárgytalanokká válnának, ha NÉMETH fejtegetései téveseknek bizonyulnának" /5/.

/1/ SRH I. 345.

/2/ DOMANOVSKY SÁNDOR szerint (Az Árpádok trónöröklési jogához. Századok 1929–1930. 49–50.) e passzus esetében nem az eredeti megfogalmazással, hanem merőben új rendezéssel állunk szemben; GERICS JÓZSEF (Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Értékezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. Budapest 1961. 83.) szintén interpolációt lát e mondatban, mely I. László koránál előbb semmiképpen sem keletkezhetett.

/3/ R. KISS ISTVÁN: Századok 1927–1928. 746. — A dukátus intézményét mint már bizonyíthatóan későbbi ismert formájában létezőt Péter első uralkodásának idejéből (1038–1041) eredezteti.

/4/ NÉMETH GYULA: A székelyek eredetének kérdése. Századok 1935. 133–134.

/5/ MÁLYUSZ ELEMÉR: A székelység eredetéről. Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Budapest 1942. 254. — HASAN EREN (A székely név magyarázatához. Magyar Nyelv 1943. 206.) szerint a "székely szó Thúrytól felvetett török magyarázatára azonban nem tanácsos sokat építeni, mert a csagatáj sikil szó... valószínűleg egyszerű toldalékból keletkezett".

MÁLYUSZ szerint a X. századi hercegek (a hatalom mindenkori várományosai) Zoltától kezdve a székely törzs élén álltak /6/ (maga Zolta szervezte meg e törzset különböző, jobbára frissen csatlakozott kabar népelemekből), sőt, vezetője volt annak herceg korában I. István és fia, Imre is, s így nő át a X. századi — a székely szó etimológiájából és jelentéséből kikövetkeztetett — dukátus annak XI. század közepétől ismert formájába /7/.

Bár a székely névnek a fenti koncepció alapját képező etimológiája legfeljebb egynek bizonyult a feltevések közül, de semmi esetre sem az egyetlen elfogadhatónak /8/, maga az erre épült dukátus-elv megmaradt, sőt GYÖRFFY GYÖRGY által tovább is épült. GYÖRFFY abból indult ki, hogy a türköknél "a trónörökös birodalomrészeket, hódolt népeket kapott meg", s a türk analógiából arra következtetett, hogy a "hódolt népek feletti uralom ősi jogon a trónörökös hercegséget illette; a katonai segédnépek, a legütőképesebb haderő dux-a pedig a honfoglalástól kezdve az Árpádház trónörököse volt" /9/. Végső soron szerinte tehát "a dukátus eredetileg a magyarsághoz csatlakozott segédnépek területi szervezete volt" /10/.

Mivel bizonyítja e tételt? Mindenekelőtt Anonymus ama adatával, mely szerint Ménmarót bihari vezér földjét — márpedig Bihar a XI. század második felében bizonyíthatóan a dukátus része — kazárok lakták /11/. Ha ezt hitelesnek tekintjük, nehéz nem hitelesnek elfogadni Anonymus ama másik adatát, miszerint Álmos vezérhez oroszok csatlakoztak, akik a nyugati részeken telepedtek le, s felépítettek Oroszvárt /12/. Márpedig Sopron, Moson és Pozsony megye feltételezhetően nem tartozott a dukátushoz. Bizonyítási eljárásának másik részét az képezi, hogy sorra veszi a kazár birodalom népelemeinek (kazárok, kálizok, alánok, székelyek stb.) előfordulásait a magyar írott forrásokban és helynevekben, s ezen vizsgálat alapján arra a következtetésre jut: "lakóhelyük több dukátusi vármegyében biztosan megállapítható" /13/. Ámde ezt a "biztos" végeredményt magának GYÖRFFY-

/6/ MÁLYUSZ ELEMÉR: Melich-Emlékkönyv. 256. : A herceget "apja már korán, a saját életében szerephez óhajtván juttatni, egy egész törzs vezetésével biz(za) meg".

/7/ Uo. 256-261.

/8/ Ld. HASAN EREN: Magyar Nyelv 1943. 205-208. Ld. továbbá PAIS DEZSŐ: A székely név magyarázatához. Magyar Nyelv 1943. 208-209.

/9/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 571., 572.

/10/ Uo. 48. — A magyarországi segédnépekre legújabban ld. HANSGERD GÖCKENJAN: *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa. V.)* Wiesbaden 1972. 23-139.

/11/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 56.; SRH I. 49. : "terram illam habitarent gentes, qui dicuntur Cozar."

/12/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 574.; SRH I. 47., 113.

/13/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 87.

nek a megállapításai teszik roppant kérdésessé: "Magyarországon az első foglalónak tekinthető katonai segédnépek már nemcsak határvármegyékben laktak, Bihar és Szabolcs megye nem tekinthető határvármegyének... A segédnépeknek Árpád, majd trónörökös utódai voltak az urai, s ha ezeket már a X. század folyamán felhasználták ellenséges törzsfők és nemzetségfők leverésére és területük megszállására, bizonyára sokat áttelepítettek közülük az ország más területére. Súlyos lehetett az etnikumok vesztesége az augsburgi vereség alkalmával is, ami azt eredményezhette, hogy szállásterületük részben elnéptelenedett. Valószínű, hogy az üresen maradt területeknek magyar népelemekkel való betelepítése már a X. században megindult, amit a dukátus területén feltűnő számos törzsnévi helynév is bizonyít. Szállásterületük teljes megbontását Géza és István korára kell tenni... A kabarok két mohamedán etnikumát, a kálizokat és alánokat megtérésük érdekében telepítették szét az ország minden részére; a kálizokat főként a határvidékre" /14/.

A katonai segédnépek széttelepítése tehát jobbra azelőtt történt, mielőtt a magyarországi írásbeliség megszületett volna. Ennélfogva vajmi nehéz dönteni olyan kérdésben, hogy pl. a Nyitra megyében — mely a XI. század második felében bizonyíthatóan a dukátus része volt — 1111-ben élő kálizok csoportja /15/, illetve a Bács megyében — mely kétséget kizáróan nem tartozott a dukátushoz /16/ — 1238-ban a szaracénok (mohamedánok) falujaként előforduló Curlach /17/ mennyiben az első foglalás, illetve mennyiben az utólagos telepítés eredménye. Nyilvánvaló, hogy már a X. században jelentős belső migrációs tevékenységgel kell számolnunk /18/.

Az, hogy a katonai segédnépek elsődleges szállásterületét hova helyezzük, szét-szóródási vonulatukat milyen irányban képzeljük el, nagy óvatosságot, alapos körültekintést igényel. SZÉKELY GYÖRGY utalt arra, hogy a székelyek nyelvjárásának egyes dunántúli területek nyelvéhez való hasonlósága mutatja: ván-

/14/ Uo. 581. A kiemelés tőlem. K. Gy.

/15/ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Kálmán király oklevelei. (Értekezések a történeti tudományok köréből XV. 5. szám.) Budapest 1892. 42–43.

/16/ Híszén Salamon rex híve, Vid comes rendre a bácsiak élén harcol: SRH I. 371., 386., 390.

/17/ Tört. földr. I. 217.

/18/ Elég, ha ennek bizonyítására a Gyula-törzs egy részének 950–1000 közti időben történt vándorlására utalunk. Ld. VÁCZY PÉTER: Gyula és Ajtony. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest 1938. 488–492. — Egyebek mellett az alább tárgyalandó, a XI. században domináló vándormozgalom is ellene mond GEDAI ISTVÁN (Numizmatikai adatok a dukátus kérdéséhez. Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. XX. 99.) feltevésének: "X. századi megtelepedésünk, feudális birtokrendszerünk kialakulása után a lakosság területi elhelyezkedése lényegében a tatárjárásig nem változott."

dormozgalom során kerültek mai lakóhelyükre /19/. E vándormozgalomnak egyes fázisai is halványan kirajzolódnak. Baranya megyében valóban nagyszámú székely népesség élt a XIII. században a vátyi székely várispánság keretében. A Dunától északra, a Morva folyó és a Kis-Kárpátok között a sasvári székely ispánság terült el /20/. Bizonyos, hogy a XIII. század elején a székelyek egyik nagy tömbje Bihar megyében található /21/. Ezzel függhet össze, hogy Anonymus Biharban csatlakoztatja a székelyeket a magyarokhoz. Az Anonymus után egy-két emberöltővel élő Kézai viszont már mai helyükön tudja őket /22/.

Hasonlóképpen nagy óvatosságot követelnek meg a helynevekből levonható következtetések. A katonai segédnépek nevéből képzett helynevek — a Kazár, Kozár, Kozár-vár, a Kalász, Kálóz, Kálózd (Pilis, Fejér, Veszprém, Somogy, Baranya, Bodrog, Bihar, Szilágy, Zemplén megyében), a Böszörmény (Bihar, Pest, Sáros, Temes megyében, a Nyírségben), az Oszlár, Eszlár (Pest, Szabolcs, Borsod, Somogy, Temes, Nógrád megyében), a Varsány (mintegy 20 helyen szétszórtan az ország minden részén) stb. /23/ — nyilván nem ott keletkeztek, ahol az egyes katonai segédnépek nagy tömegben éltek (ott a népnévvel azonos helynév semmit sem mondott volna), hanem ott, ahol más etnikum vette őket körül (így érvényesülhetett a népnévre utaló helynév identifikáló volta) és akkor, amikor már széttelepítették őket. Tehát — úgy véljük — XI–XIII. századi állapotokat tükröző forrástípusokból szerfelett kockázatos vállalkozás X. századi viszonyokra "biztosan" következtetni.

/19/ SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I.³ 73. — PAIS DEZSŐ (Magyar Nyelv 1943. 208.) szerint a magyar székely szó a török sikil vagy säkil' elsőkö (elugró), szökevény' szóból való. — A délnyugat-dunántúli göcseji nép és a székelység eredet-"hagyományának" rokonságára ld. SZENTMIHÁLYI IMRE: A göcseji nép eredethagyománya. (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára.) Budapest 1958. 40–46. (Eme adat idekapcsolásának szükségességére BÁLINT CSANÁD hívta fel figyelmemet.)

/20/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 82., 86.; Tört. földr. I. 252.

/21/ GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest 1948. 144–145.

/22/ SRH I. 101–102., 162–163.

/23/ Ld. GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 61–87. — E helynevek fenténél teljesebb összeállítását ld. KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ: Adatok "korai" helyneveink ismeretéhez. I. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica XLIV.) Szeged 1973. 10–32. A helynevek történeti forrásként való hasznosítására ld. SOLYMOSI LÁSZLÓ: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. Magyar Nyelv 1972. 179–190.

GYÖRFFY GYÖRGY röviden utalt arra, hogy a X. századi dukátus sajátosságos régészeti emlékekkel rendelkezik: "a jellegzetesen magyarnak tartott 'szasszanida' övgarnitúra lovassírok... nagyobb tömegben, nagycsaládi temetőket kitevő együttesben csak a dukátus egyes megyéiben fordulnak elő, ahol bizonyos kabbár etnikumok laktak" /24/. Tekintettel arra, hogy ennek az elképzelésnek az igazolására mindmáig nem került sor, s az adatok aligha engedik meg, hogy erre bármikor is sor kerülhessen /25/, ezt az "érvet" nem lehet a X. századi dukátus létének bizonyítékai között számon tartani.

Hogyan kapcsolja GYÖRFFY GYÖRGY a hipotetikus X. századi hercegséget a XI. század második feléből ismert és bizonyított dukátushoz? "Amidőn I. Endre saját elhatározása és az országnagyok tanácsa alapján átengedte a dukátusi vármegyéket Béla hercegnek, egy lényegében elavult, etnikai bázisát elvesztett intézmény felélesztéséről volt szó. Ahol etnikai alapja volt a hercegségnek, a drávántúli Szlavóniában (régii magyar nevén Tótországban), ez az intézmény az Árpád-kor végéig feltűnik a dux vagy ducissa Sclavoniae címében és ezek uralma alatt" /26/. A törés kétségtelen a koncepciónak a X. és a XI. századi dukátus eredetére, összefüggéseire vonatkozó részei között. E nehézségeket kiküszöbölendő, GYÖRFFY GYÖRGY a dukátus "kétarcúságának" elméletét fejtette ki: "A dukátus, a trónörökös herceg jussa, a XI. században két egymást keresztező szervezet: egy területi és egy ettől független szórt birtokszervezet." Területi szervezeten vitathatatlanul

/24/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 610.

/25/ LÁSZLÓ GYULA (A honfoglalókról. Történelemtudomány — történelem-tanítás, 5. Budapest 1973. 30.) nem fogadja el GYÖRFFY GYÖRGY dukátustételét; mint írja (uo. 41.): "Nem lehet a 'tarsolylemezek körét' a kabbároknak tulajdonítani... de a tarsolylemezek elterjedése sem fedi a dukátus területét."

/26/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 583–584. — A szlavón dukátus előzményei legfeljebb a XII. század elején magyar uralom alá került Drávántúl ezzel egyidős báni különkormányzatáig vezethetők vissza. — Bár a szlavón dukátus (amelyik részint előzménye, részint mintegy "attribútuma" a magyarországi ifjabb királyság XIII. századi intézményének) nem tartozik tárgyunkhoz, mégsem hallgathatjuk el, hogy azt a régi koncepciót, miszerint Csehországban a XI. századi morva údöleek, valamint Magyarországon a nyitrai dukátus etnikai alapon jöttek volna létre, ZDENĚK FIALA (i. m. 17.: "A morva údöleek felállításában nem lehet — korszerűen szólva — Morvaország valamilyen államjogi különválasztását látni"), illetve PETER RATKÓŠ (Dejiny Slovenska, I. 125.: "Amikor a XIX. században a szlovák burzsoázia a szlovákok részére önkormányzatot igyekezett szerezni, felkarolta a határmenti hercegség hagyományát, hibásan úgy magyarázva azt, mint a szlovákoknak adott hercegséget." és Uő.: Studia Historica Slovaca 1965. 36–37., 50.) megcáfolta.

a "magyarsághoz csatlakozott segédnépek területi szervezetét"-t érti. Az ettől független szórt birtokszervezetet így jellemzi GYÖRFFY: Kálmán egyik törvénye (I. 12. tc.) "kimondja, hogy a herceg jobbágysai (ministri), akik a király megyéjében vannak, s a király jobbágysai (ministri), akik a herceg megyéjében vannak, az ispán és bíró előtt pereskedjenek, a kisebbségek pedig a bíró előtt. Világos tehát, hogy volt körülhatárolt királyi és hercegi terület (m e g a), s voltak hercegi birtokok a király területén és királyi birtokok a hercegen. A hercegi terület a királyi területhez hasonlóan ispánságokra tagolódott, s alája tartoztak a király ottani népei is. A fenti intézkedésre azért volt szükség, mert a korábbi törvény nem precizította a jogi hatáskört a király és a herceg területén. László törvénye III. 3. §, mely korábbi időben készült, kimondja, hogy az otthon tartózkodó nádorispán csak az ő alá tartozó udvarnokokra küldheti pecsétjét, míg a neki megfelelő hercegispán (ducis comes) csak az övéire. Eredetileg tehát a herceg alá tartozó szétszórt népek egyedüli bírója a hercegispán volt" /27/. GYÖRFFY koncepciója még világosabban tűnik ki az idézett passzus folytatásából: "Ha azt kérdeztük, hogy a dukátus területi szervezete, vagy a szórt birtokszervezete volt-e régebb, a válasz nem lehet kétséges. A területi szervezet XI. századi formája 1115-ben mint idejét múlta és káros intézmény megszűnt. A hercegi birtokok létrejötte az államszervezéssel egyidejű, első adat rá a századi apátság 1067 körül kelt alapítólevelében található, de a hercegi birtokszervezet még a XIII. században is fennállt /28/. Korábbi tehát a területi szervezet, melyet messze túlélt a korszerűbb birtokszervezet" /29/.

Véleményünk szerint e citált rész a GYÖRFFY-féle nézet lényeges tárgyi és koncepcionális hibáit rejti. Alig hihető, hogy a dukátus a XI. században két – egymást keresztező – szervezet lett volna. Magunk a dukátust, miként azt az előszóban kifejtettük, olyan területi intézménynek tekintjük, mely királyi rokon

/27/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 48.

/28/ GYÖRFFY GYÖRGY is hangoztatja azt a helytálló tételt, hogy "a IV. Béla idejében feltűnő ifjabb királyság... nem folytatása az 1115-ben megszűnt dukátusnak". Uo. 52. old. 33. jegyz.; ld. még ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története. 75–76.; ld. másképp ŠUFFLAY MILÁN: Századok 1909. 499–500.; TIMON ÁKOS i. m.⁶ 118–119. – Kérdés persze, hogy a XIII. századi oklevelekben az ország számos pontján szétszórtan felbukkanó hercegi birtokok (és népek) lehetnek-e egyáltalán egyenes folytatásai a XI. századi hercegi birtokoknak (és népeknek). A tisztánlátást csak nehezíti az olyan, magalapozatlanul kontinuitást feltételező nézet, mint TIMON ÁKOSÉ: "Az ifjabb királyság mellett a királyi hercegség intézménye továbbra is fennmarad... Ezt látjuk különösen IV. Béla korában, midőn fia, István viseli a iunior rex Hungariae et dux Transsylvaniae, míg öccse, Béla, az ifjabb királyfi viseli a dux Slavoniae címet." Uo. 122.

/29/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 48.

(dux) fennhatósága alatt állt, s az ország felosztása révén került birtokába. Értelmezésünk alapján a hercegség egy szervezet volt, amely idézett forrásunk szerint a XI. század közepén — az ezen időpontban történt osztozásról írott kútfő mondja, hogy Magyarország első felosztása volt — jött létre, s a XII. század elején szűnt meg. Míndaddig, amíg létezik az intézmény értelmében vett, az ország harmadát jelentő dukátus, ettől a hercegi birtokszervezet el nem választható. Már csak azért sem, mivel a kora feudális Magyarországon — mint láttuk — négyféle birtokkal kell számolnunk. Akkor, amikor a király az ország harmadrészét átengedte a duxnak, az ily módon olyan terület ura lett, melyen ugyanez a négyféle (a királyi s most hercegivé vált, az egyházi, a világi és végül az állandóan csökkenő tendenciát mutató szabad földközösségi) birtoktípus fordult elő. Nyilvánvaló, hogy zömmel a dukátusi területen belül kell keresni a hercegi birtokokat. A XI. századi törvényekből azonban az is kiderül, hogy a hercegnek voltak népei (és birtokai) a király területén és fordítva. Ez a birtokszervezet is dukátus lenne? Még a XIII. századi oklevelek olykor említik is a ducatus szétszórt földjeit és népeit, a kérdésre ennek ellenére nemmel kell felelni. Részint teljesen bizonytalan, hogy e XIII. századi hercegi földek eredete akárcsak a XII. századig is visszamegy. Részint arra gondolhatunk, hogy XIII. századi oklevél a reginatus (a királynéi méltóságot) is említi /30/, anélkül, hogy a reginatus területi intézmény lenne. (Ez az analógia arra is figyelmeztet, hogy a ducatus szónak hercegi méltóság jelentése a XIII. században is van.) Részint pedig azt kell megfontolnunk: birtokszervezete — talán Gizellától kezdve — a királynéknak is volt, s volt (pl. Dávid dux példájából következtetve) azoknak a hercegeknek is, akik nem részesültek a dukátusi harmadban.

Még egyszer hangoztatjuk: a dukátusi harmad fennállása idején ettől a területi intézménytől (amely maga is egy hatalmas, feudalizálásra váró vagy már feudális birtok) nem lehet függetleníteni a dukátus hercegének hercegi méltósága jogán kijáró duxi birtokszervezetet. E birtokszervezet ugyanúgy feudális vagy feudalizálás előtt álló birtok, mint a dukátusi terület, s mivel a természetes gazdálkodás uralmának megfelelően a kora feudális birtokrendszer szórt birtokszervezet, semmi rendkívüli — a területi és birtokszervezet egymástól független voltára következtetni engedő — mozzanat nincs abban, hogy a dux egyes, speciális szolgáltatásokra kötelezett népei, illetve előkelői a királyi kétharmad területén, a királyiéi pedig a dukátusi egyharmad területén teljesítették kötelelességüket. Általánosan fogalmazva: a területi és birtokszervezet GYÖRFFY-féle különválasztása — hogy pl. nézete szerint a hipotetikus X. századi dukátus csak területi szervezet volt duxi birtokszervezet nélkül — a feudális társadalom alapvető, a föld feudális monopóliumán alapuló jellegének elmosásához vezethet.

Ugyanakkor, amikor GYÖRFFY GYÖRGY a XI. századi dukátust két szervezetnek minősíti, apriorisztikusan egybekapcsol egymástól elváló dolgokat, GYÖRFFY sem

azonos időből eredezteti a dukátus területi és birtokszervezetét, ezzel mi is egyetértünk. Mi azonban — GYÖRFFYvel szemben — a hercegi birtokszervezetet véljük korábbinak, talán I. István-korinak, míg a dukátus intézményét a XI. század közepén keletkezettnek. A két szervezet nem is egyszerre múlik ki, létrehozó és fenntartó okaik sem fedik mindenben egymást. Nem lehet reálisan a XI. századi dukátus kettős szervezetben jelentkező lényegéről beszélni.

GYÖRFFY GYÖRGY munkálta ki azt a valószínűnek tűnő feltevést, hogy a XIII. századi Anonymusnak a bihari és a nyitrai dukátus adta az alapot a Bihar és Nyitra központú honfoglalás előtti országok (Ménmarót és Zobor országának) megformálásához /31/. Anonymus művével azonban aligha lehet az általunk vizsgált intézmény értelmében vett dukátus X. századi létét bizonyítani. Legkevesebb alkalmas erre maga az az anonymusi ahistorikus beállítás, amely szerint Magyarország egész területe (így a bihari és nyitrai részek is) már a honfoglalás során az Árpádok kezébe került volna. Arról az Anonymusról, aki már a honfoglaláskor szerepelteti az Európába csak 1055-ben költöző kunokat és a csak 1186-ban létrejött bolgár-*vlach*-kun szövetséget stb., az az anakronizmus is feltételezhető, hogy az 1050 táján életre kelt bihari és nyitrai dukátus eredetét szintén a honfoglalás körüli eseményekből magyarázza, különösen akkor, ha nemcsak maga a magyarázat, hanem annak egyes elemei is anakronisztikusak /32/. Arra a kérdésre pedig, hogy Anonymus miért konstruált a XI. század második felében fennállt bihari és nyitrai dukátus területére ellenséges (honfoglalás előtti) országokat, a XI. századi dukátusnak az a természetete adja meg a választ, hogy a dukátus fennállásának fél évszázada alatt jobbra oppozícióban volt a központi királyi hatalommal, a regnummal.

A GYÖRFFY-koncepciót ELEKES LAJOS már sommásan bírálta: "Érdekesnek tartjuk, de kellő súlyú bizonyító anyag híján nem tudjuk magunkévá tenni Györffy György felfogását, amely szerint a magyarországi hercegség X. századi, esetleg még korábbi berendezkedés folytatása lett volna. Az állam és a megelőző beren-

/31/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 588.; Tört. földr. I. 571-573.; GYÖRFFY GYÖRGY: Ethnographia 1965. 422-423., 428.

/32/ Pl. a székelyek bihari csatlakoztatása a Ménmarót ellen indult magyarokhoz XIII. század eleji — más oldalról is dokumentált — bihari tartózkodásuk nyilvánvaló emléke. Vagy pl. maga GYÖRFFY (uo. 428.) utal arra, hogy a névtelen jegyzőnek "fogalma sem volt arról, hogy a honfoglaláskor ez a (nyitrai) terület Morvaországhoz tartozott, ezért a saját korában ezen a vidéken élő népeket szerepelteti". A honfoglalásra antedatált cseh-magyar háború Nyitra vidékén feltétlenül csak honfoglalás utáni — GYÖRFFY GYÖRGY (uo.) szerint 1098 utáni, illetve 1030-1109, PETER RATKOŠ (Studia Historica Slovaca 1965. 24.) szerint 956-998 közti, a Magnae Moraviae fontes historici (id. kiad. I. 226. old. 3. jegyz.) szerkesztői szerint a X. század második felére tehető, illetve 1030. vagy 1043. évi — történeti előképen alapulhat.

dezkedések lényeges különbségéről vallott... nézeteink értelmében ezt az elképzelést nem is tekinthetjük valószínűnek" /33/. ELEKES LAJOS kifejtett véleménye mellett mi azért vállalkoztunk viszonylag részletes bírálatra, mert ma is élő, ható /34/ s lényeges elvi kérdéseket helytelen összefüggésbe állító elméletről van szó, s ennek az elméletnek a cáfolata már önmagában hozzásegíthet a X-XI. századi magyarországi viszonyok valóságghűbb, realisabb értékeléséhez. Mindezek alapján úgy véljük: semmi adat nem szól amellett, hogy a X. században (a honfoglalástól kezdve) jogosult lenne a dinasztian belüli országfelosztás, az ennek eredményeként létrejövő dukátus létével számolni.

Magyarországi dukátussal első ízben Koppánnyal kapcsolatosan találkozunk írott forrásban. A XIV. századi krónikakompozíció elmondja, hogy "Szent István király már kora ifjúságában dicső hadat viselt a vitéz és hatalmas Koppány dux ellen. Koppány pedig Tar Zerind fia volt, aki (nyilván Koppány) Szent István király atyja, Géza dux életében is dukátust viselt (ducatum tenebat). Géza dux halála után Koppány Szent István király anyjával vérfertőző házasságra akart lépni, és meg akarta ölni Szent Istvánt, és annak dukátusát a maga hatalma alá akarta hajtani (ducatumque eius sue subdere potestati). Ő (Koppány) somogyi dux volt" /35/.

A szakirodalom meglehetősen ellentmondásosan értelmezte az idézett passzust. KARÁCSONYI JÁNOS szerint a krónika Koppányt "már Gyécse életében félig önálló fejedelemtént (ducatum tenens) tünteti... fel" /36/. GYÖRFFY GYÖRGY úgy látja, hogy "Somogyban... Fajsszal kezdődik az árpád-házi birtoklás...; az ő örökébe lépett Tar Szerénd fia Koppány, akiről tudjuk, hogy a hercegséget (dukátust) is bírta, tehát úr címet viselt" /37/. VAJAY SZABOLCS "az Árpád-ház dunántúli ágának fejét (?)" tiszteli Koppányban, s vele kapcsolatban tolnai-somogyi dukátusról beszél /38/.

/33/ ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története. 75.

/34/ Ld. pl. DIENES ISTVÁN: Honfoglaló magyarok. (ÉRI ISTVÁN szerk.: A kisvárdai vár története.) Kisvárdá 1961. 100-105.; HECKENAST GUSZTÁV: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. 38-50.; GYÖRFFY GYÖRGY: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Archaeologiai Értesítő 1970. 215-222.; DIENES ISTVÁN: A honfoglaló magyarok. Budapest 1972. 23. stb.

/35/ SRH I. 312-313.

/36/ KARÁCSONYI JÁNOS: Még egy szó Koppány lázadásáról. Katholikus Szemle 1913. 1066.

/37/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 36. Ld. még uo. 572-573.: "A seniorátusi trónöröklés rendjét Géza törte meg először. Géza fiát, Vajkot jelölte utódnak. A jogos utód, Koppány, kénytelen volt megelégedni a somogyi dukátussal."

/38/ VAJAY SZABOLCS: Géza nagyfejedelem és családja. (KRALOVÁNSZKY ALÁN szerk.: Székesfehérvár évszázadai. 1. Az államalapítás kora.) Székesfehérvár 1967. 74. és 74. old. 45. jegyz.

PETER RATKÓŠ Koppány birtokát lokalizálja Somogyra /39/. A legújabb szakirodalom sem visz közelebb a megoldáshoz. VÁCZY PÉTER úgy foglalt állást, hogy a "X. század második felében a törzsi keretek már felbomlottak, mivel a három legfőbb méltóság örökös birtokosa tartományuraságokat alakítottak ki. Így uralkodtak egy-egy 'tartományban' (ducatus) a kabarok fejedelmén kívül az Árpádok, a Gyulák és a Karhák", márpedig Koppányban "a karha méltóság örökösét kell látnunk" /40/. GYÖRFFY GYÖRGY szerint a fentebb idézett krónikapasszus szavai kétértelműek, Koppányra és apjára egyaránt vonatkoztathatók; a magyar krónika Zerind-, illetve Koppány-féle dukátusa bihari vagy nyitrai hercegséget jelent, a dux Symigiensisből adódó somogyi dukátus "inkább lehet szembeállítás az előbb említett 'dukátussal' és a kettő nem szükségszerűen azonos egymással". GYÖRFFY GYÖRGY véleménye alapján tehát a bihari és nyitrai dukátushoz "Koppány idejében a somogyi dukátus járult". HECKENAST GUSZTÁV viszont úgy látta, hogy "Mihály halála után... Koppányt illette volna meg a bihari dukátus, de annak, hogy meg is kapta, semmi jele nincs". A dux Symigiensis ellenére Somogy "nem tartozott a dukátushoz" /41/. A megoldás útját jelzi BÓNIS GYÖRGY ama megjegyzése, mely szerint feltűnő, hogy a krónika Géza, István és Koppány neve mellett ugyanazt a méltóságjelölő szót használja (dux), tehát a lázadót egyenrangúnak mutatja be a fejedelemmel /42/.

/39/ PETER RATKÓŠ: *Studia Historica Slovaca* 1965. 25.

/40/ VÁCZY PÉTER: A város az ókor és a középkor fordulóján. Győr. Várostartörténeti tanulmányok. Győr 1971. 59-60.

/41/ GYÖRFFY GYÖRGY: Koppány lázadása. (Somogy megye múltjából. Szerk.: KANYAR JÓZSEF, Levéltári évkönyv 1.) Kaposvár 1970. 15., 12.: HECKENAST GUSZTÁV: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. 49. és 49. old. 136. jegyz. Ld. még GYÖRFFY GYÖRGY: *Archaeologiai Értesítő* 1970. 216.: "Árpád-házi szállásterület kibővítéséből alakulhatott a somogyi dukátus, mely bizonyos esetekben (Fajsz, Koppány) harmadik dukátusként szerepelt." Ez a GYÖRFFY-féle elmélet alapján azt jelentené, hogy eredetileg Somogyban is katonai segédnépek laktak. Tekintettel arra, hogy a már korábban elképzelt krassói dukátus mellett legújabbban Vas megyét is katonai segédnépekkel (kálizokkal) "telepítették be" (ld. HERÉNYI ISTVÁN: Bulcsú nemzetségének nyári szállása az Árpádok korában. *Századok* 1971. 370-373.), jogosult volt megkérdeznünk: "hol és hogyan vészelte át a X. században a finnugor nyelvű magyarság a török ajkú népek Kárpát-medencei hegemoniáját?" (Ld. KRISTÓ GYULA: "Bulcsú nemzetségének nyári szállása" ürügyén. *Századok* 1972. 1084.)

/42/ BÓNIS GYÖRGY: István király. (Magyar Történelmi Társulat 6.) Budapest 1956. 41.

Mellőzve — itt és most — a Koppány-lázadás problematikáját, azt kísérjük meg tisztázni: mit jelenthet István és Koppány dux címe, illetve dukátusa? A X. század legvégén a dux szó — mint ahogyan azt az Előszóban kifejtteni igyekeztünk — jelenthette a magyar fejedelemség vezetőjét, de érthették hadvezérre is. Mivel azonban bizonyos, hogy a krónika idézett passzusát nem a tárgyalt eseménnyel egyidőben, hanem legalább évszázadnyi különbséggel írták /43/, igen valószínű, hogy a dux szó az Árpád-házhoz való tartozás jogán illetve meg mind Istvánt (akit a Koppány-lázadás időpontjában még nem szenteltek rexszé), mind Koppányt, sokkal nehezebb kérdés ennél a ducatus szó itteni értelmének megfejtése. Elképzelhető lenne elvileg, hogy a dux méltóság kifejezésére szolgál; ez esetben a passzus úgy lenne magyarázható, hogy Koppány a dux méltóságát viselte (ducatum tenebat), s Géza fejedelem halála után István duxi méltóságának megszerzésére, azaz a fejedelmi hatalom elnyerésére törekedett. Ám az a kitétel, hogy Koppány somogyi dux volt, nehezen háríthatja el a hatalom területi megosztásának gyanúját. Eszerint tehát úgy kellene elképzelnünk, hogy Géza és Koppány megosztottak a Dunántúlon elterülő Árpád-törzsi (illetőleg a más törzsek katonái likvidálása után kialakuló dunántúli állami) területeken, Koppánynak Somogy (a somogyi dukátus) jutott, Géza pedig az észak-dunántúli vidékek (Koppány támadási irányából kikövetkeztetve Veszprém, István születési helye alapján Esztergom /44/) ura lett, s egyszersmind a fejedelmi (nagyfejedelmi) hatalom birtokosa is. Koppány szemmel láthatóan a törzsi (kialakuló dunántúli állami) terület perifériáját kapta (a centrális, egyben legfejlettebb veszprémi, esztergomi, székesfehérvári vidék, az 1002. évi veszprémi oklevélben már a megyévé szervezés útját járó Veszprém, Fehérvár, Kolon és Visegrád /45/ körzete a fejedelemsé maradt), nyilván azzal a céllal, hogy erősítse meg Somogyban s plántálja át a Drávántúlra az Árpádok uralmát. De a pogány velleitásokat hordozó Koppány a törzsi-nemzetségi előkelőkre, a nyilván még nagyszámú és pogány érzelmű liber rétegre támaszkodva Géza halála után érvényesíteni akarta jogait: igényt tartott mint a dinasztia legidősebb tagja nemcsak a megözvegyült fejedelemszöveg kezére, hanem a Géza által Istvánnak hagyott centrális-

/43/ HORVÁTH JÁNOS (Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílus-problémái. Budapest 1954. 318. old. 15. jegyz. és 341.) Kálmán korából, CSÓKA J. LAJOS (i. m. 543., 646.) a XII. század első két harmadából, GYÖRFFY GYÖRGY (Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 1. 7-8., 15.) 1100 körüli időből eredezteti a Koppány-lázadás krónikabeli lejegyzését. Ld. még KRISTÓ GYULA: I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XL.) Szeged 1972. 59.

/44/ SRH II. 395., 394.

/45/ SZENTPÉTERY IMRE: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. 10. szám.) Budapest 1918. 61.

lis területekre (a fejedelem dukátusára) is. Hihető-e ez? A magyarázatot filológiai nehézség nem terheli, sőt, a cseh állam fejlődésében analógiát is találunk a Géza és Koppány közti területfelosztásra.

A X. század első felében a Přemyslek politikai hatalma sem terjedt ki az egész cseh medencére (a későbbi államképződmény elsődleges, stabil alkotóelemére), hanem csak a saját (cseh) törzsi területre. S a Přemyslidák főnöki-fejedelmi hatalma itt sem volt egységes. Az uralkodói család egyes tagjai pontosan kiszabott kisebb területekkel (részekkel, údél) bírtak. Így pl. Václav Prágában, testvére, Boleslav a pšovanon földjén, Stará Boleslavban uralkodott. Václav (akit később szentté avattak) a feudális viszonyok kiépítésén és megerősítésén fáradozott, nagy buzgalommal munkálkodott a katolikus vallás meghonosításán. Külpolitikáját is e célnak rendelte alá. A kialakuló ottói Németországra mint a feudalizmus első számú közép-európai támaszára tekintett, 929-ben I. Henrik hűbéresévé vált, és adófizetésre kötelezte magát a német királynak. Václav politikája a nép széles tömegeinek elégedetlenségét váltotta ki: pogány köntösbe burkolt mozgalom reális veszélye fenyegetett. Boleslav, aki mögött a régi, törzsi-nemzetiségi előkelők csopotosultak, kihasználta a tömegek hangulatát, Demagóg ígéreteivel elejét véve a társadalmi robbanásnak elérte célját, azt ti., hogy az előcsatározásokban alaposan megerősödött. A leszámolás Prága és Stará Boleslav között elkerülhetetlenné vált. Már sajtáságos, nem a 997., hanem az 1046–1047. év magyarországi eseményeivel párhuzamba állítható fordulat, hogy a pogányságot meglovagoló Boleslav győzött, miután 935 őszen álnokul megölette Václavot, s hívei közül sokakat kivégeztetett. Ám I. Boleslav — miként I. András is — kihasználta ugyan a "pogány" elemeket, de a feudalizmus útjáról már nem volt visszatérés. Hatalomra kerülve a centrális Prágában, leszámolt a régi rend "pogány" híveivel, sikeres harcot folytatott a törzsek arisztokráciájának szeparatista tendenciái ellen. A hatalom a Přemysl-dinasztián belül Boleslav ágára került át /46/.

Úgy véljük, a cseh analógia kellő alapot nyújt Géza, István és Koppány dukátusának általunk adott értelmezéséhez. Az alapmotívum mellett a fő tendencia is megegyező a közép-cseh medencei Přemyslek és a dunántúli Árpádok állammá alakuló, más törzsi területekkel gyarapodó szállásterületén: a feudalizmus kiépítésével, a szabad elemek alávetésével, az állami integráció megteremtésével járó feladatok erős központi hatalmat követeltek meg, mert a hatalom dinasztián belüli megosztása rövid időn belül — a naturálgazdálkodás talaján — szükségszerűen olyan megrázkódtatásokat eredményezett, melyek a gyenge palántát, a kialakuló államhatalmat és keresztény egyházat könnyen súlyos veszélybe sodorhatták. S ezt a viszonylag erős központi hatalmat nemcsak a főnökök, fejedelmek, hanem

/46/ Ld. FRANZ PALACKY: *Geschichte von Böhmen. I. Die Urgeschichte und die Zeit der Herzoge in Böhmen bis zum Jahre 1197.*³ Prag 1864, 206-210.; Г. Э. САМЧУК—П. Н. ТРЕТЬЯКОВ szerk. i. m. 63-66.; ZDENĚK FIALA i. m. 7-8.

kíséreteik, a kialakuló nagyurak és kisebb birtokosok is igényelték: az osztályviszonyok kiépítésében, a feudális birtok uralomra juttatásában nem nélkülözhatték a fejedelmi hatalom (valamint az egyház) anyagi és erkölcsi segítségét. Erre figyelmeztet a lengyel államfejlődésnek a — magyarral időben közel egybeeső — példája is: hiába osztoznak meg a lengyel területeken 992-ben I. Mieszko fiai, "a főurak többsége állást foglalt az erős és centralizált fejedelmi hatalom fenntartása mellett, ami megengedte Bolesławnak, hogy nehézség nélkül elmozdítsa az országból mostohaanyját és annak fiait, és lektüzdje azok párthíveit" /47/.

Ám bármennyire is valószínűnek tűnik a Koppány-féle dukátusra imént adott magyarázatunk, még egy értelmezési lehetőséget kell mérlegelnünk. A pannonhalmi apátság alapítólevelének éppen ama részében, melyet SZENTPÉTERY IMRE XIII. századi interpolációnak tart /48/, két érdekes beállítással is találkozunk. Az egyik szerint István "astantibus ducibus, uidelicet Poznano, Cuntio, Orzio" indult a (Koppány elleni) csatába, a másik pedig — István szájába adva a szót — meghatározza az időpontot is: "uolente comitatu quodam nomine Sumigiense paterna me sede repellere" /49/. Miért nevezik itt István híveit — SZILÁGYI LORÁND szavaival — "a későbbi terminológiától teljesen eltérő módon ducibus -nek" /50/? A XIV. századi krónikakompozícióból értesülünk arról, hogy Hunt és Paznan "principes" /51/ a Koppány ellen csatába induló István "testi épségének őrizetére" voltak rendelve /52/, vagyis a testőrség élén álltak /53/. Ilyenformán mint hadvezetőket, serevezéreket megillette a dux cím — alkalmasint már — a XI. században. (A magyarországi latinságban a dux szó hadvezér jelentése ugyanis a XI. század folyamán dokumentálható.) Talán megkockáztathatjuk, hogy a pannonhalmi oklevél idézett részei nem XIII. századi interpoláció eredményei, hanem a lejegyzett események, a Koppány-lázadással közel egyidejűek /54/.

/47/ ALEKSANDER GIEYSZTOR: Historia Polski. I. ² Cz. I. 167.

/48/ SZENTPÉTERY IMRE: Szent István király oklevelei. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Budapest 1938. 161. old. 2. jegyz. és 165.

/49/ PRT I. 589.

/50/ SZILÁGYI LORÁND: A magyar királyi tanács első százada. Levéltári Közlemények 1940–1941. 164.

/51/ Személyükre ld. PETER RATKOŠ: Studia Historica Slovaca 1965. 25.

/52/ SRH I. 313.

/53/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 573.

/54/ Bár nem vagyunk járatosak a X–XI. századi német diplomatikában, a X–XI. század fordulóján keletkezett néhány német oklevél talán 'főúr' jelentésű duxa (MGH Dipl. II. 2. 738., 758., 828., 840.; uo. III. 32.) is bizonyíthatja a pannonhalmi oklevélbeli ducibus korszerűségét a XI. század legelején. — GYÖRFFY GYÖRGY (Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 1. 11–12.) is eredetinek tekinti a pannonhalmi oklevél interpolált ré-

Hogyan értelmezendő a pannonthalmi oklevél ama másik kitétele, hogy egy bizonyos, Somogy nevű comitatus /55/ el akarta űzni Istvánt atyai székéből? Ez a forrásos adat azt a perspektívát nyitja meg, hogy Koppány talán Somogy megye élén állt. Tárgyilag valószínűsítheti ezt az a körülmény, hogy Géza és István szívesen bízott — a későbbi comitatusoknál nagyobb területű — megyéket családjának tagjaira /56/, nyilván azért, hogy az uralkodótól nemcsak hűbéri, hanem családi szálak révén is függő emberek megyéjükben szervezzék az új rendet, és az Árpádok feudális monarchiáját erősítsék. Így került — talán — Veszprém megye élére Veszprém /57/, Erdély meghódolt részére Zoltán /58/, Csanád megye élére Csanád /59/ stb. Nem lehetetlen, hogy a már Géza alatt megalakult Somogy megye comese (dux?) Koppány volt, s hercegi méltóságánál (dukátus), szenior voltánál fogva Géza halála után István dukátusára, azaz a fejedelmi tisztre tartott igényt, s megyéje hadseregének vezéréként fegyverrel támadt István ellen.

A dunántúli lázadó vezér dukátusa tehát aligha értelmezhető jelen pillanatban egyértelműen, mindamellett nem tekinthető kizártnak, sőt valószínűsége sem kicsiny, hogy az Árpádok már a X. század vége felé végrehajtották a törzsi terület dinasztiai belüli felosztását. Még ha így is történt, a részuralkodó rendszer bizonyára nem állandósulhatott: a trónra lépő ifjú István a csatamezőn győzte le Koppányt. Új dukátus létrehozása sem az uralkodónak, sem a birtokos osztály túlnyomó többségének nem lehetett érdeke, a Dunántúlon kialakuló magyar állam előtt olyan feladatok tornyosultak, mint a feudalizációs folyamat területi és mélységbeli kiterjesztése, a törzsi szeparatizmus letörése, az állami integritás biztosítása, s mindehhez erőre, viszonylag erős központi királyi hatalomra volt szükség.

szének "astantibus ducibus videlicet Poznano, Cuntio et Orzio" passzusát, ugyanakkor arra mutatott rá, hogy III. Ottó őrnokei — köztük a pannonthalmi oklevél elkészítésénél közreműködött Heribert C. — "dux címmel kizárólag herceget, fejedelmet vagy országgló itáliai dux -ot jelölnek, aki ducatus élén állt". Ebből GYÖRFFY GYÖRGY arra következtetett, hogy a három magyarországi dux egy-egy (a bihari, a nyitrai, a somogyi) dukátus élén állt.

/55/ A comitatus szó jelentésére, használatára, a megyeszervezés problematikájára ld. LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 99-144.

/56/ Ld. MÁLYUSZ ELEMÉR: Melich-Emlékkönyv. 260.

/57/ A Veszprémmel kapcsolatos problematikát ld. VAJAY SZABOLCS i. m. 85-86., uo. 78-79. jegyz.

/58/ SRH I. 315-316. Ld. MAKKAI LÁSZLÓ: Honfoglaló magyar nemzetiségek Erdélyben. Századok 1944. 187.; GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 585.; VAJAY SZABOLCS i. m. 76. old. 50. jegyz.

/59/ SRH II. 490-492.

A források arról tanúskodnak, hogy István és közvetlen utódai alatt nem szenvedett csorbát az állami egység, a királyi rokonok nem szabdalták fel dukátusokra a regnumot.

Bár István oklevelei közül a pannonthalmi /60/, a veszprémi /61/ és a pécsvárad-i diploma /62/ formulás részében előfordul a dux szó, a szakirodalom már régen rámutatott arra, hogy nemcsak a dux, de maga az egész tiltó formula a német királyi oklevelekből került át hozzánk, az egyes — felsorolásban szereplő — tisztségek (dux, vicecomes stb.) nem magyar méltóságok jelölésére szolgálnak/63/. Hasonló a helyzet az Intelmekben megtalálható — a ducatus szót is tartalmazó — méltóság- (tisztség-) névsorral /64/. Az itt előforduló ducatusszal kapcsolatban ugyan már ERDÉLYI LÁSZLÓ megjegyezte: "nem csupán a hazai, hanem a külföldi viszonyokra is gondolt a szerző" /65/, de egyrészt semmi nem szól dukátus léte mellett a XI. század eleji Magyarországon, másrészt pedig az inkriminált szó (illetve szerkezet) könnyedén levezethető korabeli német oklevelekből /66/, nem lehet tehát a ducatus szóval kapcsolatban hazai viszonyokra gondolni.

Nagyon sok fejtörést és problémát okozott a kutatóknak, hogy egy forrás — a Hil-desheimi Évkönyv — I. István egyetlen életben maradt és trónörökösévé tett fiát, Imrét dux Ruizorum-nak nevezi /67/. Jelentős részük a hatalom területi fel-

- /60/ PRT I. 589–590.: "Precipimus... ut nullus archiepiscopus, episcopus, dux, marchio, comes, uicecomes... se intromittere in mancipiis, terris... audeat."
- /61/ SZENTPÉTERY IMRE: Szent István király pécsvárad-i és pécsi alapítólevele. 61.: "Regali denique iubemus potestate, ut nullus dux, marchio, comes, episcopus, archiepiscopus, vicecomes, sculdatus, iudex vel exactor... audeat discussere (!) prenomina... aut subripere."
- /62/ Uo. 23.: "precipimus, ut (nullus) archiepiscopus, episcopus, dux, marchio, comes... se intromittere in mancipiis, terris... audeat."
- /63/ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: A pannonthalmi apátság alapító oklevele. Budapest 1878. 189–191.; KARÁCSONYI JÁNOS: Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomataikai tanulmány. Budapest 1891. 51–54., 74., 127–128., 131.; SZENTPÉTERY IMRE: A veszprémi püspökség alapítólevele. Századok 1903. 305. — Vö. HORVÁTH MIHÁLY: A kereszténység első százada Magyarországon. Budapest 1878. 185. old. 1. jegyz. — A formulát német királyi oklevelekben ld. MGH Dipl. II. 2. 686., 837.; uo. III. 32. stb.
- /64/ SRH II. 619.: "scilicet regna, consulatus, ducatus, comitatus, pontificatus, ceterasque dignitates."
- /65/ ERDÉLYI LÁSZLÓ: Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben. Kiny. a Religióból. Budapest 1907. 13. old. 3. jegyz.
- /66/ A német oklevelek sablonos consul et dux kitételére gondolunk, ld. MGH Dipl. II. 2. 769. stb.
- /67/ Cat. font. I. 141.

osztását, a dinasztian belüli országfelosztást kereste e cím mögött /68/. Úgy tűnik, GYÖRFFY GYÖRGYnek talán sikerült e sokáig rejtélyes szókapcsolat értelmét megfejteni: eszerint Imre éppen úgy a királyi sereg vezetője volt /69/, miként az Imre halála után trónörökösé előlépett Péter /70/. Aligha szabad arra gondolnunk, hogy a seregvezetői dux címmel együtt akár Imre, akár Péter országrészt kapott volna, legalábbis egyetlen adat sem tudósít erről. Viszont megállapítható: nagyon bölcsen járt el István, amikor trónörökösait a királyi haderő (vagy annak egy része) vezéreivel tette /71/, hiszen ez a fegyveres erő terve biztosítékának tűnhetett szemében.

Nagyon érdekesen bukkan elő a forrásokból az "országfelosztásnak" és a dux címnek a problémája Aba Sámuel korában. A közel egykorú Altaichi Évkönyvből arról értesítünk, hogy III. Henrik német uralkodó 1042. évi magyarországi hadjárata kapcsán "ott a (német) király kilenc civitast (várat? várkerületet?) meghódoltatott, melyeket Břetislav kérésére és a lakosok egyetértésével István király rokonának (fratrueli) adott, aki ugyanazzal a (cseh) herceggel jelen volt" /72/. A kérdéses magyar személyt, István rokonát nem tudjuk ugyan kétséget kizáróan egyik ismert történeti személyünkkel sem azonosítani /73/, de még ha történetesen Béla, a későbbi dux

/68/ Ld. MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 60.; ŠUFFLAY MILÁN: Századok 1909. 502. — MARCZALI HENRIK (Magyarország története, 74.) a Lajta és a Fische, valamint a Fische torkolata és a Morva közti területet, TIMON ÁKOS (i. m. ⁶ 118.) Szlavóniát, VÁCLAV CHALOUPECKÝ (i. m. 40–41.) Bihar vidékét, MÁLYUSZ ELEMÉR (Melich-Emlékkönyv. 259.) Imrét a székely törzs vezetőjének gondolván, annak területét, PETER RATKOŠ pedig (Dejiny Slovenska. I. 124.) a XI. század közepétől ismert határmenti hercegséget jelölte meg Imre feltételezett dukátusa gyanánt.

/69/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 574–575. Ld. még VAJAY SZABOLCS i. m. 89–90.

/70/ SRH II. 392.: István halála előtt "tractavit de substituendo pro se rege, Petro videlicet sororis sue filio, quem in Venetia genitum ad se vocatum iam dudum exercitui suo prefecerat ducem".

/71/ Szemben GYÖRFFY GYÖRGY felfogásával (Századok 1958. 580.), mi e lépés mögött nem keresnénk századokra érvényes rendszert, "honfoglalás előtti előzmények"-et, hanem István tettét nagyon is indokolható, az adott korhoz köthető mozzanatoknak véljük.

/72/ Cat. font. I. 96.

/73/ Egyesek a későbbi I. Andrást (PAULER GYULA i. m. I. ² 82. és 417. old. 168. jegyz.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 17.; ACSÁDY IGNÁC i. m. I. 120–121.; R. KISS ISTVÁN: Századok 1927–1928. 746.), mások a későbbi I. Bélát (HÓMAN BÁLINT i. m. I. ² 252.; PETER RATKOŠ: Dejiny Slovenska. I. 125.) vették célba. Legújabbban (Uő.: Studia Historica Slovaca 1965. 49.) Domszló neve is szövegbe került. (Domszlóra ld. VAJAY SZABOLCS i. m. 99–100. és 93. old. 111. jegyz.)

lett volna is az inkriminált egyén, akkor sem lehet e német hódításban a pár év múlva valóban megszülető dukátus előzményét látni /74/. A lengyel és a cseh történelemből nem ismeretlen jelenséggel állunk szemben: Lengyelországban 1032-ben, Csehországban 1034-ben szintén német uralkodó (II. Konrád) eszközölte ki ez országoknak dinasztiájuk férfitagjai közti felosztását /75/ azzal a céllal, hogy ily módon gyengítse az államot, illetve a németellenes politikát folytató fejedelem hatalmát. Valószínűleg II. Konrád koncepcióját karolta fel e téren III. Henrik: az ország felosztásával Aba Sámuel belső ellenzékét akarta az elvesztett hatalomért és birtokokért kárpótolni, illetve Aba Sámuel meggyengítésére törekedett. Ám kísérlete az ország felosztására /76/ nem járt sikerrel: Aba Sámuel hamarosan kifűzte Magyarországból III. Henrik (illetve Břetislav) előkelő magyar pártfogoltját.

Gellért püspök Deliberatiója, melyet a legutóbbi állásfoglalás megnyugtatóan Aba Sámuel korára datál /77/, tárgyunk szempontjából nagyon érdekes tudósítást közöl: "Istent féljétek, mondja az írás, a királyt pedig tiszteljétek /78/. Isten félelme és a király szeretete között nem csekély a különbség.

:post mortem	E contrario .. rex timetur qui nil nisi uermis	ac putredo /79/
	dicendus: et dux leuissime honoratur contra de-	
	cretum diuinum et legem,	

melyet a szentlélek alkotott az ő kincseiből" /80/.

/74/ Vö. PETER RATKOŠ: *Studia Historica Slovaca* 1965. 49.

/75/ II. Konrád 1030. évi magyarországi hadjárata német siker esetén nyilván ilyesfajta felosztást eredményezhetett volna Magyarországon is.

/76/ PETER RATKOŠ szerint (*Studia Historica Slovaca* 1965. 49.) — egyéb, nem azonosítható közigazgatási egységek mellett — Pozsony, Nyitra, Komárom, Bars és talán Trencsén megye sorolható az István rokonának kezére bízott területek közé.

/77/ SZEGFŰ LÁSZLÓ: *Eretnekség és tirannizmus. Irodalomtörténeti Közlemények* 1968. 513-514.

/78/ I. Petri 2, 17.

/79/ Ld. Iob 25, 6. — Az ac putredo és a post mortem kifejezések a kézirat margóján helyezkednek el.

/80/ A *Deliberatio* müncheni kéziratának a szegedi József Attila Tudományegyetem Középkori Magyar Történeti Tanszékén őrzött filmjéről. Kiadva a vonatkozó rész — kisebb hibákkal — IGNATIUS COMITIS DE BATHYAN: *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta, et acta hactenus inedita. Albo-Carolinae* 1790. 264. Itt jegyeznénk meg, hogy a kódex

Nem mehetünk el szó nélkül — bár nem tartozik szorosan témánkhoz — a marginális megjegyzések mellett. Ha ezeket az elsődleges szöveg hagyomány megállapításánál — joggal — figyelmen kívül hagyjuk, a következő értelmet nyeri a latinul idézett mondat első része: "Ezzel szemben (most) /81/ a királyt félik, holott ő sem nevezhető másnak, mint féregnek". A marginális jegyzetek beiktatása és a — feltételezhető — *nunc* (most) szó törlése ugyan erősen tompítja a megfogalmazás élet ("Ezzel szemben a királyt félik, holott halála után ő sem nevezhető másnak, mint féregnek és rothadásnak"), de alapvető kicsengésén nem változtat. Magyarországon — ellenkező vélemény valószínűsítéséig aligha lehet vitás, hogy Gellért itt a magyarországi viszonyokra céloz — tehát az isten helyett a királyt félik, és a király helyett a duxot tisztelik /82/. A dux tehát közvetlenül a rex után következik a hierarchiában. Kérdés, milyen funkciót töltött be a dux Aba Sámuel alatt.

Az Altaichi Évkönyv elmondja Aba Sámuelnek a német birodalom területére 1042 februárjában történt betörése kapcsán, hogy a magyar király a Duna déli partján halt előre, s duxának (duci suo) megparancsolta, hogy ugyanezt tegye az északi parton. Ám a bajor földön a király parancsára (ex praecepto regis) pusztító dux ellenállásra talált; futással alig menekedett meg, lova segítségével kelt át a Morva vízének túlsó (a magyarok szempontjából: innenső) partjára; megjelenve Aba előtt, a király megvakíttatta. "Szokás, hogy a katonákat megajándékozzák gazdag jutalmakkal, ő (a dux) elvesztette a dukátust és az isteni ajándékokat (szemét)" /83/. Nyilvánvalónak tűnik, hogy Aba Sámuel duxa hadvezér volt, s aligha szabad azt hinni, hogy a családi felosztás révén neki jutott területtől fosztották meg; értelemszerűen adódik: a hadvezérséget vesztette el. Az Altaichi Évkönyv is említi, hogy Aba Sámuel 1043-

korjelző "Tempora Ovonis describuntur" marginális jegyzete a film tanúsága szerint nincs meg a kéziratban. Ld. KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. "pogánylázadások" kora történetéhez. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XVIII.) Szeged 1965. 29.

/81/ A kéziratban az *E contrario* után mintegy két betűnyi *rasura* van, a halványan kirajzolódó betűvonalak megengedik az *nc* formában rövidített *nunc* szó olvasatát (ezt KARÁCSONYI BÉLA és SZEGFÜ LÁSZLÓ is elképzelhetőnek tartják, akiknek egyébként köszönetet mondok az idézett *Deliberatio*-passzus értelmezésében nyújtott segítségükért).

/82/ Ez a tárgyi magyarázat adhatja kezünkbe a problematikus *leuissime* adverbium megfejtésének kulcsát: az a dux leghitványabb módon történő, illetve — egy 1056. évi adata (*levius* = 'potius') támaszkodva (ld. DU CANGE: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, V. 1885. 77.) — szerfeletti tiszteletére utal.

/83/ *Cat. font.* I. 94–95.: "Mos namque est milites donari felicibus praemiis, iste destitutus est ducatu donisque divinis."

ban ígéretet tett hét magyar tús átadására a német uralkodónak /84/. Aventinus (hangoztatva XI. századra vonatkozó tudósítása hitelének problematikus voltát) tudni véli, hogy a túsok egyike Pezilo dux volt /85/, akinek nevével — más összefüggésben és dux címének említése nélkül — mind az Altaichi Évkönyvben /86/, mind a XIV. századi magyar krónikakompozícióban találkozunk /87/. Úgy véljük, az Aba főemberei közé számító Pezilót aligha illetheti jogosan az a gyanú, hogy a dinasztia belüli országfelosztás során területet kapott, hiszen nem tartozott sem az Árpádok, sem — talán — az Abák családjához; dux címe — ha hihetünk Aventinusnak a titulust, illetően — hadvezéri, esetleg főúri voltával magyarázható.

I. András király 1047–1051 között (Levente halála után /88/) hazahívta Lengyelországból öccsét, Bélát, s ketten megosztottak Magyarországon: a rexé maradt a kétharmad rész, a dux egyharmadot kapott. Nemigen lehet kétségbe vonni a XIV. századi krónikakompozíció tudósítását: "Magyarországnak ez az első felosztása hercegei és királyai között viszálykodások és hadakozások magva lett" /89/. Ha korábban fel is szabdalta Géza és Koppány saját törzsük területét, fél évszázad múltán már az állami integrációját elnyert Magyarországon, az ország területén osztoznak első ízben az Árpádok. S minden bizonnyal nem a gyér források rovására írandó, hogy a XI. század közepe előtt mélységesen hallgatnak kútfőink a hatalom dinasztia belüli dezintegrációjáról. Az 1040-es évek végéig eltelt csaknem évszázadnyi idő alatt a lázadó vezérek, Gyula, Ajtony, Vata, Aba Sámuel, Vata leveréséhez, a feudális osztályrend alapjainak lerakásához, a feudális földmagántulajdon monopóliuma irányába vezető első lépések megtételéhez, a szabadok alávetéséhez, az alávetett rétegek féken tartásához az erők koncentrációja és nem megosztása volt szükség.

A XI. század közepe előtt — talán Koppány részét és III. Henrik országfelosztási kísérletét nem tekintve — Magyarországon nem volt dukátus. S nyilván nem a forrásanyag nagymérvű megnövekedésével (ilyenről szó sem lehet, a gyarapodás nagyon csekély mértékű) magyarázható, hogy a XI. század második felének kútfőiben — mind hazaiakban, mind külföldiekben — lépten-nyomon találkozunk a dukátussal. Bizonyosak vagyunk abban, hogy a dinasztia férfitagjai közti országfelosztást jelző dukátus Magyarországon a XI. század közepén (1048 táján) jelent meg először. Ahogy a jámbor krónikás mondja: "András király elvesztvén testvérét (Leventét), Lengyelországba

/84/ Uo. I. 96.

/85/ Uo. I. 362. Aba "Pezilonem ducem, cum septem aliis optimatibus... obsidem tradit".

/86/ Uo. I. 94.

/87/ SRH I. 326.

/88/ JERZY DOWIAT (Przeгляд Historyczny 1965. 10–11.) hangsúlyozta e mozzanat fontosságát.

/89/ SRH I. 345.

küldött másik testvéréhez, Bélához, nagy szeretettel hívta őt, mondván: 'Együtt voltunk hajdan ínségben és fáradalmakban; kedves testvérem, most arra kérek, ne késlekedjél, gyere hozzám, hogy társak legyünk az örömben, és együtt lévén, örvendezve osztozzunk az ország javain. Nincsen nekem örökösöm, se testvérem rajtad kívül. Te légy az én örökösöm, te kövess a királyságban'. " Béla hazatért, Andrással "három részre osztották az országot, ebből kettő a királyi felség tulajdona maradt, a harmadik részt pedig a herceg kapta tulajdonul. Magyarországnak ez az első felosztása hercegei és királyai között viszálykodások és hadakozások magva lett" /90/.

REGNUM ÉS DUKÁTUS KÜZDELME: ANDRÁS ÉS SALAMON KORA

András a Lengyelországból 1048 táján hazahívott Bélával megosztotta az országon, s Béla a magyar állami terület harmadának ura, duxa lett /1/. A rex és a dux, a regnum /2/ és a dukátus viszonya, kapcsolata a dukátus létrejöttét követő negyedszázadban nagyon röviden felvázolható.

Béla részuralkodásának első évei a rexszel való kölcsönös együttműködés jegyében teltek el. Együtt harcoltak III. Henrik hódító törekvései ellen /3/, sőt, az 1055. évi tihanyi alapítólevél Bélát mintegy András uralkodótársának nevezi /4/. Ám — így olvashatjuk a XIV. századi krónikakompozícióban — Andrásnak fia szü-

- /1/ Bélát — a XIV. századi krónikakompozíció számos adatán kívül — duxnak nevezi a közel egykorú források közül az 1055. évi tihanyi alapítólevél (BÁRCZI GÉZA: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Nyelvészeti tanulmányok 1. Budapest 1951. 12.), Radó nádor 1057. évi oklevele (CD I. 394–396.; Radó oklevelére ld. GYÖRFFY GYÖRGY: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei III. 87–95.; Bélának az oklevélben Adalbert formában előkerülő nevére ld. uo. 88.), László ún. III. törvénykönyve (ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai, Budapest 1904. 174.) és II. István 1118. évi tihanyi oklevele (PRT X. 500.; az oklevélre ld. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Oklevelek II. István király korából. Értekezések a történelmi tudományok köréből XVI. 4. szám. Budapest 1895. 22–26.). Béla dukátusáról — a XIV. századi krónikakompozíción kívül — az *Altaichi Évkönyv* is szól (Cat. font. I. 103.).
- /2/ Itt és a következőkben a regnum szót lexikailag nem eléggé szabatosan csak a király közvetlen fennhatósága alatti országrész (a kétharmad) jelölésére használjuk.
- /3/ SRH I. 347.
- /4/ BÁRCZI GÉZA i. m. 12.: "Anno... mill(esimo) L. V. feliciter regnante prefato uictoriosissimo principe (Andrea) anno regni sui VIII. et cum eo nobilissimo duce B(ela)."

letett: Salamon, s mivel a "rokon szeretet és a vérségi vonzalom gyakran áll az igazság útjába, András királyban a gyermeke iránti szeretet legyőzte az igazságot, megszegte ígését, ami nem méltó királyhoz"; még saját életében királlyá koronáztatta Salamont. A koronázáson Béla rádöbrent, hogy Salamont urává rendelték, nagyon megsértődött. A krónikában közölt másik verzió szerint Salamont Béla dux és fiai: Géza és László meg az ország összes főembereinek egyetértésével kenték fel királlyá. De "azután konkolyhintők ösztökélésére gyűlölség támadt köztük. A sugdosók ugyanis... azt beszélték a királynak, hogy Salamon csak úgy uralkodhatik, ha öccsét, Bélát megöleti. Másfelől Béla herceget rábeszélték, hogy itt az alkalmas idő a királyság megszerzésére, amíg Salamon kisfiú, és apját a vénség és kórság megtörte." Az 1058–1060 között lezajlott várkonyi jelenet (a korona és kard közti választás híres epizódja) nem oldotta meg a rex és a dux ellentétét, csak elodázta azt. Ám az összecsapás elkerülhetetlen volt: a német és cseh segítséget élvező András alulmaradt a lengyelekre támaszkodó Bélával szemben /5/. A dux legyőzte a rext, maga lett a rex.

Mi történt a dukátussal Béla uralkodása alatt? Volt-e egyáltalán dukátus akkor, s ha igen, ki állott az élén? A szakirodalom nincs egységes állásponton e kérdésben. Egyesek – hallgatólagosan – nem számolnak a dukátus létével e három éves időszakban /6/, mások viszont Gézát tekintik duxnak, azaz a dukátus urának /7/. Mi bizonyítja az előbbi feltevés helyességét? Sem Béla korának egy szál hiteles oklevele, az 1061. évi zselicszentjakabi alapítólevél /8/, sem a dukátus létéről

/5/ SRH I. 352–357.

/6/ KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. 171.; MÁLYUSZ ELEMÉR: Melich-Emlékkönyv. 260.

/7/ Ld. PAULER GYULA i.m. I.² 109.: KUMOROVITZ L. BERNÁT: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből ("Pest" legkorábbi említése). Tanulmányok Budapest múltjából XVI. (Budapest várostörténeti monográfiái XXV.) Budapest 1964. 78–79.

/8/ KUMOROVITZ L. BERNÁT i.m. 55.: "Monostort alapítottam tehát – mondja az oklevélben Ottó somogyi comes – istennek és Szent Jakabnak (a tiszteletére), és ami vagyonom volt, vagy amit uraimtól (a dominis meis) kaptam, a király (itt kellene szerepelnie a duxnak, ld. pl. a garamszentbenedeki oklevélben, Mon. eccl. Strig. I. 60.) s ezen ország összes nagyjainak a helyeslésével és támogatása mellett, lelkem üdvéért, mindent odaadtam." Az oklevél egy másik részéből (uo. 53.: "Ego Ottho... dei respectu ac principum nostrorum benevolentia, cum locuples essem et universis opibus redundarem") KUMOROVITZ azt a következtetést vonja le, hogy az itt említett principes – ha az oklevelet 1061-ben állították ki – L. Bélával és Géza herceggel, illetve – ha pedig az 1066-ban kelt – Salamon királlyal és Gézával lehetnének azonosíthatók. Úgy véljük: a fentebb idézett domini meis a most citált principes nostri azonos elbírálás alá esnek, nem szimultán, hanem – logikusan – szukcesszív értelemben veendő; ilyen módon András királyra és Béla királyra vonatkozhatnak.

következéseten tudósító XIV. századi krónikakompozíció nem szól Béla alatti dukátusról /9/. De az argumentum e silentio mellett pozitív adataink is alátámasztják ezt. Az Altaichi Évkönyv elmondja: Béla király követeket küldött Németországba, általuk kinyilvánította; kész elfogadni uraként Salamon királyt azzal a feltétellel, ha biztosítja számára a dukátust, melyet annak apja alatt bírt /10/. A megfogalmazásból arra következtethetünk, hogy Béla nem osztotta fel az országot. Egészen nyilvánvalóvá teszi ezt a XIV. századi krónikakompozíció tudósítása; innen arról értesülünk, hogy Béla halála után különösen Dezső püspök "csilapította, intette és nyájas rábeszéléssel szelidítette Géza herceg lelkét, hogy adja át békével az országot Salamonnak – jóllehet Salamon az ifjabb –, és békésen tartsa meg magának a hercegséget, amelyet korábban atyja (Béla) birtokolt"/11/. Ha Géza Béla alatt a dukátus ura lett volna, a krónika e helyen aligha Béla dukátusára hivatkoznék. Minden adat arra mutat tehát, hogy I. Béla uralkodásának idejében (1060–1063) helyreállt az ország területi egysége, a király nem osztotta duxszal az országon.

Salamon 1063. évi trónra léptekor Géza nem kapta meg a dukátust, Salamon az ország területi integritásának megőrzésére törekedett, ám Géza lengyel segítséghez folyamodva fegyverrel erőszakolja ki az ország felosztását, és 1064-től a dukátus ura lett /12/.

Külön problémát jelent, hogy egy vagy több dukátus létezett-e, azaz hogy csak Géza vagy testvérei, László és Lampert is a dukátus(ok) uraivá váltak-e 1064–1074 között. Forrásaink közül a korabeli százdi alapítólevél /13/ és a XVI. századi (de talán XI. századi eredetű híryanagot is értékesítő) Aventinus /14/ Gézán kívül Lászlót is duxnak nevezi, míg egyes kései kútfők (Jan Długosz, Matthias Miechovius) a jelzett időben – Gézán és Lászlón kívül – Lampertnek szintén a dux címet adják /15/. László és Lampert dux címe aligha jelenthet önmagában többet, mint annak kifejezésre juttatását, hogy viselői a királyi család tagjai. Azt a gyanút, hogy Salamon alatt az országban nem egy, hanem több dukátus lett vol-

/9/ SRH I. 358–360.

/10/ Cat. font. I. 103.

/11/ SRH I. 362.

/12/ Uo. I. 362–363. Ld. PAULER GYULA i. m. I.² 113.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 74.; Uő.: Magyarország története. 88.; HÓMAN BÁLINT i. m. I.² 268. – Gézát duxnak nevezi Salamon uralkodása alatt a lengyel remeték 1064 táján íródott életrajza (SRH II. 360.), az 1067 körüli százdi alapítólevél (ÁÚO I. 24–27.), a Pozsonyi Évkönyv (SRH I. 126.), illetve a XIV. századi krónikakompozíció számos helye (uo. I. 362–394., passim).

/13/ ÁÚO I. 27.

/14/ Cat. font. I. 375.

/15/ Uo. III. 2577.; II. 1594–1595.

na — emlékezzünk vissza ZDENĚK FIALA már idézett megállapítására: "Abban az időben, amikor az uralkodói hatalom még patriarchálisan törzsi jelleggel bírt, a dinasztia férfitagjainak nagyobb száma úgyszólván automatikusan vezetett vitákra a fejedelmállítást, a törzsi keretben levő főhatalom kérdésében" /16/ —, forrásaink nem erősítik. Aventinus egészen világosan kimondja: Salamon megkoronázása után "a magyarok, a püspökök közvetítésével, az unokatestvéreket kibékítik; Magyarországot három részre osztják. Egyet Géza és László birtokol, nagyoknak, előljáróknak és duxoknak nevezetnek, a többi részeket Salamon király tartotta meg" /17/. A dolog lényegét tekintve ugyanígy foglal állást Matthias Miechovius is: "Magyarország főpapjai... közöttük oly módon hoztak létre békét, hogy Salamon király, jóllehet születésre nézve fiatalabb, királyi diadémmal felékesítve az ország kétharmad részét birtokolja. Géza, László és Lampert pedig a duxi méltóságot és az ország harmad részét bírja" /18/. Egy ilyesfajta megoldás felé mutatnak a XIV. századi krónikakompozíció vonatkozó helyei is. Már egy korábbi munkánkban utaltunk arra, hogy a krónika egyes passzusai (a 97–102., a 104–105., a 107–108., a 110., a 112–113., a 114–118. fejezetekben) Salamon uralkodása kapcsán csak a rexről és egyetlen duxról (Géza) tesznek említést, nem tartják számon László cselekedeteit, és nem titulálják őt duxnak. Ezzel szemben a krónika más szövegegységei (a 102–103., a 105–106., a 109., a 111–112., a 119–124. fejezetekben) Lászlót is duxnak tekintik. Úgy tűnik, hogy az imént említett caputok rexet és egyetlen duxot tartalmazó passzusai őrzik a korábbi redakció nyomát s egyszersmind az eredetibb felfogást is /19/.

Kétségtelennek látszik tehát, hogy Salamon alatt nem kapott Béla mindegyik fia területet, egyedül Géza jutott dukátushoz, ez nem volt Béla dukátusához képest megnövekedett terület, hanem továbbra is — függetlenül a dinasztia férfitagjainak megnövekedett számától — az ország egyharmad részét tette ki. Mindamellet nem szabad elzárkóznunk attól a feltevéstől, hogy Géza dux részeltette a dukátusban testvéreit, Lászlót és — talán — Lampertet /20/. A dukátus Salamon alatti struktúrájából

/16/ ZDENĚK FIALA i. m. 15.

/17/ Cat. font. I. 375.: "Ungariam in tres partiuntur partes. Una Geyszo et Ladislaus potiuntur, magnique praefecti atque duces nuncupantur, reliquias rex Solomon retinuit."

/18/ Uo. II. 1594–1595.: "Pontifices vero Hungariae... pacem inter eos in hunc modum confecerunt, ut rex Salomon, quamvis natu minor, regio diademate insignitus, binas partes regni possideat. Geysza vero, Ladislaus et Lampertus ducalem honorem et tertiam partem habeat."

/19/ KRISTÓ GYULA: XI–XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány. Ethnographia 1972. 62.

/20/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 49. Ld. még MARCZALI HENRIK: Magyarország története. 88.; TIMON ÁKOS i. m.⁶ 118.; LEDERER EMMA: Magyarország története. I. 73., PETER RÁTKOŠ: Dejiny Slovenska. I. 125.; Tört. földr. I. 603.; SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I.³ 68.

két következtetést vonhatunk le. Egyrészt: azon körülmények, hogy Magyarországon a dukátusok száma nem változott a dinasztia férfitagjainak számától függően, hogy az országnak két részre (regnumra és dukátusra) osztása látszik stabilizálódni, a magyar fejlődést a nagy-morva és cseh állapotokkal mutatják rokonnak, ahol szintén állandósult a dukátusok száma (fentebb a nagy-morva, cseh és magyar dukátusok által képviselt típust eme országok arisztokráciája viszonylagos gyengesége – mint felszínen jelentkező ismérv – alapján különítettük el a frank-orosz-lengyel dukátus-típustól). Másrészt: ha tényként fogadjuk el azt, hogy Géza megosztotta a király által egyedül számára biztosított dukátuson testvéreivel, ez aligha indokolható Géza szelíd lelkületével, sokkal inkább gondolhatunk a széttagolódási tendenciák erősödésére, s aligha tévedünk, ha e tendenciákat a dukátus főuraihoz kötjük; a magyarországi arisztokrácia mégsem volt tehát annyira gyenge és erőtlén, hogy ne törekedett volna nemcsak a dukátus időről időre történő felújítására, hanem újabb dukátusok létrehozására is.

Bár Salamon és Géza megosztották az országon, mégis "mintegy tizenhárom esztendeig (! ?) csendes békesség virágzott a rex és a dux között" /21/. A kölcsönös megértés, a közös fellépés szép sikerekhez vezetett a külpolitikában; a dalmáciai katonai akció, a Trencsén irányában Magyarországra törő csehek ellen folytatott bosszuló hadjárat, a kunok legyőzése a kerlési csatában, a nándorfehérvári ostrom jelzik a közös fellépések eredményeit /22/. Ám az 1070-es évek elején megromlott a rex és a dux közti korábbi jó viszony. A XIV. századi krónikakompozíció ennek okát Nándorfehérvár elfoglalásával hozza kapcsolatba: a görögök zöme nem a rex, hanem a dux előtt hódolt meg. Amikor a felmérhetetlen kincessel Búziás faluba jutottak, a király "meg akarta osztani a kincseket és a foglyokat, még azokat is, akik a hercegek szavára jöttek le a várból. Ebben aztán a herceg ellene mondott a királynak, és meg nem osztozhattak. Ez volt a baj oka és a civódás magva közöttük" /23/. Mivel a görög császár – hallva a dux emberségéről – Gézához küldött követeket, békét és barátságot ajánlott neki, s mivel Salamon királyhoz senkit sem küldött a görög uralkodó, "ezért Salamon királyban mind jobban és jobban felgyúlt az irigység lángja Géza dux ellen. Vid comes is szüntelen ösztökölte a királyt, hogy űzze el Géza duxot, a dukátust könnyen elveheti tőle" /24/. Salamon a dukátus megszüntetésére törekedett, s ha rövid időre még helyre is állt a béke a rex és dux között, a szemben álló felek már külföldi segítség után néztek, a döntő leszámolásra készültek. A kemeji csatában még a rex győzött, de a mogyoródi ütközetben Salamon maradt alul, az ország nyugati részére, Mosonba és Pozsonyba húzódtott vissza. A hatalom Géza kezébe jutott. A dux ismét legyőzte a rext.

/21/ SRH I. 365.

/22/ Ld. MARCZALI HENRIK: Magyarország története. 88.

/23/ SRH I. 374–375.

/24/ Uo. I. 376.

Eme összecsapások krónikabeli leírása kapcsán ismerhetjük meg valamelyest a XI. század 70-es éveit Magyarországnak megyeszervezetét, illetve a dukátus területét. Abból az adatból, hogy a kemeji csatában Salamon harminc csapattal támadt a herceg seregére /25/, a kutatók már régóta arra következtettek, hogy a király országrésze, a regnum harminc vármegyéből állt, s ilyen módon a dukátus — az ország harmada lévén — tizenöt vármegyére terjedt ki. Mivel a XIV. századi krónikakompozícióban arról olvashatunk, hogy Salamon rex és Géza dux niši hadjáratakor László a dukátus fele seregével a Nyírségben maradt /26/, illetve hogy a mogyoródi csatában a dukátusi haderő bihari dandárát László, nyitrai dandárát Géza vezette /27/, eme adatok joggal készítették a szakembereket már régen arra a következtetésre: Bihar, Nyitra és Szabolcs (Nyírség) megye a dukátus részét alkották. Ha a kutatók véleménye el is tér némileg ott, hogy mely megyéket sorolják még a dukátus területéhez, abban általában egységes állásponton vannak, hogy a dukátus megyéi az ország északi és keleti (tiszántúli) részén terültek el /28/.

/25/ Uo. I. 384.

/26/ Uo. I. 377.

/27/ Uo. I. 389. — Abból viszont, hogy a rex oldalán álló Vid comes rendszeresen bácsi seregek élén szerepel (uo. I. 371., 386., 390.) bizonyos, hogy Bács megye a regnum területén feküdt.

/28/ PAULER GYULA (i. m. I. 97.) Szolnok, Szatmár, Borsova, Ung, Zemplén, Borsod, Újvár, Gömör, Nógrád, Hont, Bars és Trencsén, KARÁCSONYI JÁNOS (A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. 171.) Bars, Hont, Óvár (Nógrád), Heves, Borsod, Sárvár, Békés, Zaránd, Arad, Szolnok, Doboka és Kolozs, GYÖRFFY GYÖRGY (Századok 1958. 50–51.) Hont, Zemplén, Nógrád, Ung, Borsova, Békés, Zaránd, Krassó, Uó. (Tört. földr. I. 415., 42.) Bars és — talán — Abaúj megyéket számolja a dukátus megyéi közé. — A dukátus területére ld. még HAAN LAJOS: Békés vármegye hajdana. I. (Történelmi rész. Békés vármegye hajdana.) Pest 1870. 16.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 60. és 60. old. 2. jegyz.; ACSÁDY IGNÁC i. m. I. 125.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története. 86.; HÓMAN BÁLINT i. m. I. 259.; DEÉR JÓZSEF i. m. 126.; MÁLYUSZ ELEMÉR: Melich-Emlékkönyv. 260–261.; PETER RATKOŠ: Dejiny Slovenska. I. 124.; Tört. földr. I. 252., 494., 520., 571–574., 576., 603.; GYÖRFFY GYÖRGY: Ethnographia 1965. 422–423.; JERZY DOWIAT: Przegląd Historyczny 1965. 19.; WŁADYSŁAW DZIEWULSKI: W sprawie pobytu Beli I węgierskiego w Polsce (uwagi krytyczne). Przegląd Historyczny 1966. 273.; JERZY DOWIAT: W sprawie "Uwag krytycznych" Władysława Dzięwulskiego. Przegląd Historyczny 1966. 448. — A dukátusi terület máig megoldatlan problémája az, hogy Erdély vajon a dukátus részének tekinthető-e. A kérdésre —

—————>

GYÖRFFY GYÖRGY kutatása nyomán bizonyítottnak vehetjük, hogy "a dukátus területe nem változott" /29/, tehát az 1074-es események kapcsán megismert topográfia az 1050 körüli területi viszonyokra is érvényes.

És ezen a ponton vissza kell kanyarodnunk a magyarországi dukátus kialakulásának problematikájához. Arra a kérdésre, hogy 1048 táján L. András király és öccse, Béla, miért osztozott meg az országon, a szakirodalom igen széles skálán mozgó válaszokat adott. Nem akarunk itt újra kitérni ama polgári elmélet cáfolatára, mely a dinasztikus országfelosztást a patrimonializmus talaján képzeli el. Bár a XIV. századi krónikakompozíció egyenesen összekapcsolja a dukátus létrejöttét a trónörökkeléssel (András mint kijelölt trónutódát hívja magához Bélát) /30/, a forráskritika egybehangzó megállapítása szerint e rész merőben új rendezés, későbbi interpoláció, ilyen beállításban Bélának valóban joga volt felháborodni, hogy András 1057-ben "hítségő módon" királyiá koronáztatta, tehát utódává tette Salamon. A dukátus létrejöttének összekapcsolását a trónörökkeléssel az az interpolátor végezte el, aki a krónika egy másik részében megróttá Andrást Salamon jelöléséért. A betoldás célja tehát világos: jogcímet teremteni arra, hogy Andrást szószegéssel lehessen vádolni fia megkoronázásáért /31/. Korábbi munkánkban igazolni próbáltuk, hogy az eredeti krónikaredakcióban Salamon megkoronázása körülményeinek — a mostani krónikasövegben olvasható — két verziója közül az szerepelt, hogy az 1057. évi koronázás jogos cselekedet volt, s az Béla, valamint fiai beleegyezésével történt /32/. Azt is megkíséreltük igazolni, hogy e képen a XIII. század eleji krónikás eszközölt radikális változtatást, ő dolgozta ki azt a verziót, amelynek alapján Béla jogosan háborodhatott fel Salamon 1057. évi koronázásán, s amelynek alapján Andrást szószegéssel lehetett vádolni, el lehetett vetni az 1057. évi koronázás jogosságát /33/. Vagyis a XIII. század eleji krónikás kapcsolta össze a dukátus és a trónörökkelés problémáját. S ehhez tegyük még hozzá: a XIII. század elején ez helytálló volt; a XIII. századi "dukátus", azaz királyi hercegség és ifjabb királyság — legalábbis a felszínen — úgy jelentkezik, mint a trónörökkelés intézménye.

Ám nemcsak forráskritikailag vonható kétségbe az a felfogás, mely a magyarországi dukátust a trónörökkelési "rendszerből" eredezteti. Az 1048 táján még 40 éven

itt és most — nem térhetünk ki, csak utalunk arra; nem elképzelhetetlen, hogy néhány, vitathatatlanul korai szervezésű nyugat- és közép-erdélyi vármegye (mint pl. Doboka) a dukátus részét képezte.

/29/ GYÖRFFY GYÖRGY; Századok 1958. 49.

/30/ SRH I. 345.

/31/ DOMANOVSKY SÁNDOR; Századok 1929-1930. 49-50.; GERICS JÓZSEF i. m. 82-83.

/32/ KRISTÓ GYULA; Ethnographia 1972. 57-61.

/33/ KRISTÓ GYULA; Legitimitás és idoneitás (A dalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz). Századok 1974. (Sajtó alatt.)

aluli András /34/ aligha mondott le a fiútód reményéről /35/, s az 1063-ban alig tíz évesen trónra lépő Salamon (illetve tábora) nyilván nem azért adott dukátust Gézának, mert benne trónja örökösét látta; nem is kell itt szólnunk arról, hogy Kálmán azután végképpen nem Álmost, a dukátus urát remélte trónra ültetni utódaiként. Úgy véljük, semmi nem mutat arra, hogy a magyarországi dukátus valamilyen módon is a trónöröklési "rendből" eredne. Kapcsolat a kettő között – mint fentebb kifejtettük – csak a trónért és a hatalomért folyó pártharcok alapján képzelhető el, s ebben az összefüggésben a kapcsolatot valóban szoros.

Aligha ígérenyvel bővebb cáfolatot az a magyarországi dukátus kialakulásának megmagyarázására vállalkozó felfogás, mely szerint Béla a dukátussal együtt az északi és keleti támadások elleni katonai védelem feladatát kapta /36/, illetve hogy amikor L. András "átengedte a dukátusi vármegyéket Béla hercegnek, egy lényegében elavult, etnikai bázisát elvesztett intézmény felélesztéséről volt szó" /37/, a katonai segédnépek intézményéről. Ha a dukátus létrejöttében katonai szempontoknak, hadászati-védelmi megfontolásoknak biztosítunk szerepet, egyenesen érthetetlen, hogy a dukátusi vármegyék miért északon és keleten terültek el, amikor a dukátus kialakulásakor, 1048 táján a legnagyobb veszély nyugatról, a német birodalomból fenyegetett (a veszély 1051-ben és 1052-ben realizálódott is); keleti határainkon csak évtizedek múlva tűnnek fel az olyan sok bonyodalmat okozó úzok (torkok) és – főleg – kománok (kunok). Az ország dinasztikus felosztásában aligha lehet katonai-védelmi funkciók megosztását látni, hiszen pl. a németek 1051. évi betörése ellen a Dunántúlon éppen úgy, mint az úzok /38/ (besenyők? /39/) 1068. évi betörése ellen Kerlésnél a rex és a dux együtt harcol /40/, holott az első támadás a regnumot, a második a dukátust fenyegette.

- /34/ SZABOLCS DE VAJAY: Großfürst Geysa von Ungarn. Familie und Verwandtschaft. Südost-Forschungen 1962. 71. és a 72–73. oldalán melléklet.
- /35/ Vö. SRH I. 345. Andrásnak Bélához intézett szavai aligha takarnak realitást: "osztozunk az ország javain. Nincsen nekem örökösöm, se testvérem rajtad kívül. Te légy az én örökösöm, te kövess a királyságban."
- /36/ KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. 108.
- /37/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 583.
- /38/ KOSSÁNYI BÉLA: Az úzok és kománok történetéhez a XI–XII. században. Századok 1923–1924. 532–534.; HÓMAN BÁLINT i. m. I.² 270.; GYÓNI MÁTYÁS: A paristrioni "államalakulatok" etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában. (A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1942.) Budapest 1942. 157.
- /39/ GYÖRFFY GYÖRGY: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. Antiquitas Hungarica 1948. 169–170.
- /40/ SRH I. 347., 366–368.

Nem szükséges foglalkoznunk azzal a polgári koncepcióval sem – különösen a frank anyag ismeretében –, mely a magyarországi dukátust szláv importnak vélte, de egy aspektusára röviden mégis ki kell térnünk. KARÁCSONYI JÁNOS vetette fel, hogy András és Béla "az orosz nagyfejedelemi udvarban eltanult szokás szerint" osztottak meg az országon /41/. A külföldön látott példa közvetlen átültetéséről lenne tehát szó. KARÁCSONYI JÁNOS – tételét igazolandó – elmondja, hogy Jaroszláv kijevi fejedelem Andrásra 1034 táján egy Bug folyó menti vár és várterület kormányzását bízta, Béla pedig Lengyelországban Kazimierz fejedelem hűgával együtt egy tartomány igazgatását is megkapta /42/. Ám feltevését forrás nem támasztja alá: az orosz anyagban nem akadunk András orosz részfejedelem voltát igazoló adatra, Bélával kapcsolatban pedig éppen legutóbb mutattak rá a lengyel történészek – a Béla lengyelországi szereplését megtárgyaló vita kapcsán –, hogy Lengyelországban nem kapott részt (dzielnica) /43/. Ennél a megállapításnál még tovább is mehetünk: Oroszországban Bölcs Jaroszláv 1036-tól gyakorlatilag "egyeduralkodó", felszámolta a részfejedelemségeket, Lengyelországban – még ha el is fogadjuk JERZY DOWIAT meglehetősen merész feltevéseit /44/ – 1039-től jó ideig nem találkozunk dinasztiaon belüli országfelosztással, az állam területi egysége (Mazóviát kivéve) biztosítva van. Mind András 1046-ban, mind Béla 1048 táján olyan országból tér haza, ahol már hosszú évek óta nincsenek részfejedelemségek; a közvetlen példák tehát aligha inspirálhatták őket az ország felosztására.

Úgy véljük, minden alapunk megvan arra, hogy a magyarországi dukátusban az európai (dinasztiaon belüli) országmegosztások törvényszerű előfordulását lássuk, s kialakulásának motivációit is az európai analógiák felhasználásával ragadjuk meg. Aligha szorul különösebb bizonyításra, hogy a magyarországi dukátus megszületésének gazdasági alapját a Magyarországon a XI. század közepén úgyszólván kizárólagosan domináló naturális gazdálkodás képezte. Mint láttuk, az európai dukátusok egyfelől saját területükön a királyi hatalom terjesztésének, a feudalizációs folyamat teljessé tételének, az állami és egyházi szervezet kiépítésének, a dolgozók osztályalávetésének és féken tartásának intézményei, melyeknek vezetői, a duxok,

/41/ KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. 108.

/42/ Uo. 104., 107.

/43/ WŁADYSŁAW DZIEWULSKI: Przegląd Historyczny 1966. 271–272.; JERZY DOWIAT: Przegląd Historyczny 1966. 450.

/44/ JERZY DOWIAT szerint Béla 1032–1033-ban a pomerán fejedelem személyében az egyik lengyel részfejedelemség (dzielnica) urát, Ottót vagy – még valószínűbben – Bezprymet ölte meg (JERZY DOWIAT: Przegląd Historyczny 1965. 11–12. és 12. old. 78. jegyz.), Kazimierz távollétében Béla helyettesítette a fejedelmet Lengyelországban, lecsillapította a társadalmi zavarásokat, s 1047-ben részt vett Maszaw (Mieszaw) lázadásának elfojtásában (uo. 21.).

az ország egységesen feudalizált társadalmának megalkotása irányában fejtették ki mindeme tevékenységüket. Egy vonatkozásban máris bizonyos, hogy a magyarországi dukátus nem tért el az általános európai rendszertől: a perifériákon terült el. De érvényes-e a magyar viszonyokra az az – európai összehasonlító vizsgálat során levont – állásfoglalásunk, hogy a dukátusok olyan területeket foglaltak magukban, amelyek újonnan kerültek az állami integritás kebelébe, illetve fejletlenek, elmaradottak voltak? Érvényes-e továbbá az, hogy dukátusunk a feudalizációs folyamat terméke?

Először is tisztán kell látnunk, hogy a magyarországi dukátus szükségszerűen az északi és keleti részekre terjedt ki, mert politikai értelemben csak e területek számítottak perifériának. Miért? A magyar állam bölcsője a Dunántúlon, tehát a későbbi állami integritás szemszögéből nézve a nyugati részen ringott, s az állam nyugati irányú előrenyomulását a német birodalom, illetve az Ostmark, déli irányú terjeszkedését a horvát, illetve a bolgár állam, majd a X–XI. század fordulójától a II. Baszileiosz vezetésével Bulgáriát bekebelező bizánci birodalom tette kilátástalanná /45/. De egyébként is a dunántúli Árpádok államának elsősorban a magyar törzsek felé kellett előrehatolnia: azaz észak, de mindenekelőtt kelet felé. A dunántúli magyar állam csak a lázadó vezérekkel vívott több évtizedes, szívós harc eredményeként terjeszthette ki hatalmát lépésről lépésre a keleti területekre. "Lehetetlen nem észrevenni az államszervező harcok bizonyos belső logikáját. Noha ez földrajzi összefüggés formájában jelentkezik, voltaképpen mélyebb, gazdasági gyökerű viszonylatokat takar. Teljes jogú feltelezés szerint a legfejlettebb Dunántúl és peremvidékei törzsfőit már Géza megsemmisítette; Koppány volt az utolsó dunántúli lázadó vezér. Az államszervező harcok súlypontja az új évezred elején nyugatról keletre, a Dunántúlról, a magyarság centrális szállásterületeiről a Dunától keletre, a perifériákra helyeződött át" /46/. A magyar állami integrációhoz újonnan csatlakozó, fejletlen, elmaradt területek tehát északon, illetve keleten voltak.

Egy korábbi munkánkban annak kimutatására törekedtünk, hogy a történetírásunkban hagyományosan "pogánylázadásnak" minősített 1046. évi mozgalom tulajdonképpen a törzsi-nemzetségi szeparatizmusra építő utolsó lázadó vezér, Vata akciója volt, hogy gátat vessen a feudalizmus, az állam és egyház kiépítésének saját szállásterületén. Vata leverése államszervező harc volt, "bukásával az utolsó je-

/45/ István államának megközelítő bizonyossággal megállapítható határaitra legújabbban ld. ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története. 53. – MOÓR ELEMÉR (A z Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez. Századok 1970. 382.) ama véleménye, miszerint "a korai Árpád-kori állami szervezet alapjának a bolgárok alföldi államrészének a szervezete tekinthető", további bizonyítékokat és magyarázatot igényel.

/46/ KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. "pogánylázadások" kora történetéhez. 47.

lentős akadály háruult el az ország egészére kiterjedő, egységes állami szervezet és feudális viszonyok kibontakoztatása útjából" /47/. TROGMAYER OTTÓ a Vata-területen szívósan továbbélő ősi hitvilággal hozta kapcsolatba a legkorábbi királyok érmeinek a békés-povádi temetőben konstatált hiányát, rámutatva, hogy "a kereszténységgel együtt terjedő temetkezési szokás, a halottakkal való obulus adása, csak nehezen terjedt el a békés-povádi család körében" /48/.

Vata törzsi centruma Békésben volt, de területe a későbbi Békés megyén kívül más, attól északkeletre, keletre elterülő vidékeket is magában foglalt, nagy valószínűséggel Bihart és talán Zarándot /49/.

Vata eme szállásterülete 1046–1047-ben I. András király kezére jutott. Az uralkodó feltehetőleg azonnal hozzáfogott az elnyomó apparátus területi állami és egyházi szerveinek (megye, püspökség) létrehozásához. Tisztább képünk az egyházi szervezést illetően van, jóllehet ezt nyilván megelőzte az állami szervezés (a megyeszervezés) /50/, illetőleg a kettő párhuzamosan folyt. András időszakában hallunk az első bihari püspökről, Liedvinről /51/. Mi úgy látjuk: mivel a bihari egyházmegye döntően a bihari, békési, valamint részben a zarándi területre, tehát Vata domíniumára terjedt ki /52/, s mivel első – ismert – püspöke, Liedvin (Leodvin) András vezető embere, bizalmasa volt /53/, valószínű a biha-

/47/ Uo. 36–48. — Más kérdés, hogy Vata nyilván nem egyszerűen a XI. század közepének Koppánya. A kettejük között eltelt fél évszázad nemcsak a feudalizmus pozícióit változtatta meg, hanem sokban módosította — de alapvetően aligha változtathatta meg — a terjeszkedő feudalizmus erőivel szembeni oppozíció tartalmi-formai kereteit.

/48/ TROGMAYER OTTÓ: X–XII. századi magyar temető Békésen. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960–1962. 36. — Ld. még e temetőre DIENES ISTVÁN: Nemzetiségjegy (tamga) a békési honfoglaláskori íjcsonton. Folia Archaeologica, A Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Múzeum Évkönyve XIV. (1962) 95–109.

/49/ PAULER GYULA i. m. I. ² 422–423. old. 187. jegyz.; KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. "pogánylázadások" kora történetéhez. 37–39. — HÓMAN BÁLINT is (A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul 1912. 99–100.) következetesen bihari-békési területről beszél.

/50/ KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. "pogánylázadások" kora történetéhez. 11–18.; NÉMETH PÉTER: Az első magyar egyházmegye kialakulásának kérdéséhez. KRALOVÁNSZKY ALÁN szerk. i. m. 1., 117., 123.

/51/ Cat. font. II. 969–970.

/52/ Tört. földr. I. 496., 576.

/53/ JAKOB v. SAWICKI: Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetze Königs Stefans des Heiligen. Ungarische Jahrbücher

ri püspökség András alatti alapítása /54/. Sőt, mivel Liedvin a rexnek és nem a bihari területet is birtokló duxnak a bizalmi embere /55/, talán feltételezhető; a bihari egyházmegyét András 1046–1049 táján, még a dukátus életre hívása előtt hozta létre. Nyilvánvaló, hogy ezt közvetlenül megelőzően vagy ezzel egyidőben történt a volt Vata-szállásterület állami (megye) szervezése is. Abból viszont, hogy Békés és Zaránd még a XIII. század elején is szorosan Biharhoz kapcsolódott, arra következtethetünk; nagy területű, több későbbi megye területét átfogó Bihar megye alakult ki /56/ ugyanúgy, mint Ajtony szállásterületén egy nagy Csanád/57/, Erdély területén egy nagy Fehér megye /58/, amelyekről fokozatosan újabb területek váltak le s nyertek önálló vármegyei létet. I. András azonban legfeljebb csak a megye és a püspökség kereteit jelölhette ki Biharban (azért ott – és nem pl. Vata fészkeiben, Békésen –, mert Bihar összekötő kapocs volt a feudalizálásra váró Erdély és Tiszántúl között, Biharból egyszerre lehetett biztosítani a Nyugat-Erdély és a békési–zarándi terület feletti uralmat), a feudalizációs folyamat megindítása, a csak kereteiben kijelölt intézmények működtetése, az osztályrend kiépítése már a – nem véletlenül, hanem – szándékosan, politikai megfontolásból ide helyezett duxra, Bélára várt.

És vajon mi a helyzet a dukátus másik centrumával, Nyitrával? Tudjuk, hogy Nyitráig már legkésőbb a X. század második felében elért a magyar törzsek expan-

1929. 424–425.; VÁCZY PÉTER: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok 1958. 268.; SZÉKELY GYÖRGY: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica IV. 62.; U.ő.: Magyarország története. I.³ 53+54.

/54/ KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. "pogánylázadások" kora történetéhez. 53–54.

/55/ Szemben pl. az 1070-es évek első felének állapotaival, amikor a váradi (valójában akkor még bihari) püspök Géza dux túsza Salamon királynál. SRH I. 378–379.

/56/ Ld. némileg másképp Tört. földr. I. 574. – Korántsem látjuk bizonyosnak, hogy a Békés vár melletti Csatár, valamint a Békés megye nyugati, illetve keleti részén felbukkanó Décse (amely a történeti Géza személynév megfelelője) és Szerénd helynevek együttese elegendő lenne Békés megye korai eredetének igazolására – HECKENAST GUSZTÁV: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. 30. –, amikor Csatár helynevünk olyan területen is előfordul (Horvátországban), amelyik aligha volt behálózva "István-kori" vármegyékkel, továbbá Szerénd és Géza személyneveink "a keresztény Árpád-korban is többször előfordulnak, az ilyen nevű helységek X. századi eredete tehát kétséges". Uo. 46.

/57/ SRH II. 492.

/58/ MAKKAI LÁSZLÓ: Századok 1944. 188–189.

ziója /59/, illetve — ha lehet hinni itt a XIV. századi krónikakompozíció adatának — hogy Nyitra már I. István alatt a magyar állam része, hiszen Vazul börtöne itt volt /60/. Vajon mi indokolja Nyitrának és a környező megyéknek (Bars, Hont) a dux hatalma alá rendelését? A kérdésre a választ XI. századi okleveleink és törvényeink vonatkozó részeinek vizsgálata adja meg.

A XI. század elejéről való görög nyelvű veszprémvölgyi oklevélben István király "szájából" hallhatjuk: "szabad rendelkezési joggal is felruházom ezt a monostort avégből, hogy azokat, akik nem akarnak a monostor fennhatósága alatt lakni, a fejedelemasszony és a nővérek rendelete nélkül űzzék ki őket arról a helyről kedvük és akaratuk ellenére" /61/. A hamisnak ítélt (István-kori) pécsváradi oklevél bővebb szövege szerint: "A nemesek és nemtelenek pedig, akik a monostor földjének határán belül rendelkeznek birtokokkal — ha azokat idővel a mi adományunkból származóan hatalmukban levőnek mondják, és sértődötten ellentmondanak az egyháznak és népének —, ingó javaikkal együtt űzzessenek ki onnét... Ha az apát parancsára nem távoznának el, a király ereje őket — elvévén összes dolgaikat — kegyetlenül űzze ki" /62/. A százdi apátság 1067 körüli alapítólevelében az alapító Péter comes így rendelkezik: "Ezeken kívül adom azt a területet, melyet később engedett át nekem Salamon király Magnus (Géza) duxszal együtt abban a faluban, melyet Ceda-nak hívnak. Onnan e naptól távozzanak az egyházi famílián

/59/ A X. század második fele magyar törzsi szállásterületeinek északi határára ld. PETER RATKOŠ: Dejiny Slovenska. I. 120–121.

/60/ SRH I. 320.

/61/ CZEBE GYULA: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. 3. szám.) Budapest 1916. 16., magyar fordítás uo. 18. — Eme intézkedés halvány visszfénye — nyilván nem függetlenül a megváltozott kor viszonyaitól — az oklevél 1109. évi latin nyelvű renovációjában is felcsillan: "Ama négy faluban — Mama, Scundur, Kinessa, Citum — nincs közös föld, és senkinek sem szabad lakni, hacsak nem engedte meg valakinek az apátnő." Uo. 19.

/62/ KARÁCSONYI JÁNOS: Szent-István király oklevelei. 83. — Ezt a tudósítást már KARÁCSONYI (uo. 87–88.) összevetette a veszprémvölgyi monostor és a százdi apátság oklevelének hasonló tartalmú passzusaiival. Mivel e mozzanat csak a XI. században korszerű, úgy véljük, a pécsváradi diploma eme adata nagymértékben csökkentheti az oklevél hamis voltáról — főleg SZENTPÉTERY IMRE (Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. 35–36.) által — formált képet, s maga után vonhatja e megállapítás legalább részleges revízióját. — Az oklevél hitelességének kérdéséről legújabbán ld. GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1969. 202–203.

kívül mindazok, akik a szabadság nevére áhítoznak" /63/. Nagyon érdekes híranyagot tartalmaz az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél: "én, Magnus király elrendelem királyi határozattal, hogy minden kőborló és menekülő, akár ember, akár igásmarha, akár bármilyen állat legyen, ha a monostorba vagy a família közé vagy Szentbenedek állatai közé menne, azokon ne bírjon hatalommal sem a király, sem a dux, sem bármilyen comes vagy a főemberek követe, hanem Szentbenedeknek és apátjának hatalmába kerüljenek, és a magyarok szokása szerint az apát gondoskodjék róluk, és szolgáltasson igazságot" /64/. A XI. századból igen kevés oklevél maradt ránk. Mégis aligha lehet véletlenről, egyedi esetről szó, hiszen e kisszámú okleveles anyag tekintélyes részében olvashatunk kőborlókról. A kőborlókkal egyik XI. század végi elbeszélő forrásunkban, István kisebb legendájában is találkozunk. A legenda szerint István azért könnyíti meg Koppány híveinek sorsát, "nehogy sanyargattatván pusztulniok kelljen a földről" /65/.

Ám a kőborlók (vagi) problémája a XI. század törvényhozását is foglalkoztatta. Mielőtt korai dekretális emlékeink vizsgálatához fognánk, két megjegyzést kell előrebocsátanunk. Az egyik: az István-, László- és Kálmán-törvények szöveggyománya, szövegtörténete — úgy véljük — máig sincs kielégítően tisztázva. Történészek, jogtörténészek, filológusok elmélyedt munkájára van még szükség ahhoz, hogy korai törvényeink provenienciális kérdéseinek fehér foltjai eltűnjenek. Mi nem vállalkozhattunk e — jelzett — problémák megoldásának megkísérlésére, a szakirodalom maradandónak látszó megállapításaira igyekeztünk építeni, de még így is számítanunk kell arra, hogy fejtegetéseinket a "szövegtartomány" beható vizsgálata néhány ponton módosíthatja. A másik: törekedtünk kutatásunkban érvényesíteni a feudális törvény forrásként való felhasználásának — legutóbb ELEKES LAJOS által megfogalmazott — kautéláját: "Minden feudális törvény egyszerre fejez ki törekvést (többnyire a törvényhozók, vagyis éppen az uralmon levők törekvését) és tényállapotot. Ennélfogva a való viszonyok rekonstruálásánál a törvény majdnem ugyanolyan óvatossággal kezelendő, mint a szubjektív szempontoktól és tendenciáktól természete szerint nagymértékben befolyásolt elbeszélő forrás. Ezt tekintetbe véve azonban ismereteink igen értékes gyarapítója lehet. Így a XI. század társadalmi, gazdasági, részben politikai viszonyaira vonatkozó legértékesebb ismereteinket István (Salamon), László, Kálmán törvényeinek köszönhetjük" /66/.

/63/ ÁÚO I. 25. — A XI. századi magánoklevelekre ld. KUMOROVITZ L. BERNÁT: A középkori magyar "magánjogi" írásbeliség első korszaka (XI–XII. század). Századok 1963. 3–6. és uo. 10–28. jegyz.

/64/ Mon. eccl. Strig. I. 59.

/65/ SRH I. 395. Ld. GERICS JÓZSEF i. m. 12–13. Ugyanő utalt a legenda eme megjegyzésének a XI. századra — főleg a legenda megírás idejére, Kálmán korára — nézve korszerű voltára. Uo. 12–13.

/66/ ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története. 302.

Különösen sokat foglalkozik a kóborlással dekretális emlékeink közül az ún. László-féle III. törvény, melynek keletkezését egyesek — MAX BÜDINGER nyomán — a László uralkodását megelőző időre /67/, mások — PAULER GYULA alapján — László király korára tették /68/. Ma már eldöntöttnek tekinthető, hogy a László-nak tulajdonított törvény 1077, László trónra lépte előtt íródott, s bár a szakirodalom általában Salamon időszakát hozta szóba, mi nem tudnánk elvetni — sőt bizonyos, itt nem részletezhető szempontok egyenesen sugallják — a törvény Géza-kori eredeztetését. Annyi tehát bizonyosnak látszik, hogy László III. törvénye — csak a hagyományos terminológia indokolja, hogy e dekretumot továbbra is László nevével kapcsoljuk össze — az 1063–1074 (esetleg 1077) közti egy, másfél évtized viszonyait tükrözi.

Nos, László III. törvénykönyve igen bőségesen foglalkozik a kóborlással, részletesen szabályozza a kóborlók összegyűjtését, tilalmazza a menekülő elemek "illetéktelen" — ispánok, püspökök, apátok, az uralkodó osztály alsó rétegének elemei (ministerek), közrendűek által történt — megtartóztatását, szorgalmazza a szökevény szolgák felkutatását /69/. László II. — 1077 táján kelt — törvénykönyvében több cikkely kapcsolatba hozható a kóborokkal /70/. A probléma még Kálmán törvényhozásában is visszhangot kapott /71/, az ezzel kapcsolatos törvény-

/67/ MAX BÜDINGER (Ein Buch ungarischer Geschichte 1058–1100. Leipzig 1866. 19–20. old. 1. jegyz.) 1064-re, MARCZALI HENRIK (Magyarország története az Árpádok korában. 108. old. 1. jegyz.; Uő.: Magyarország története. 94.) a közvetlenül Béla halálát, illetve Salamon trónra léptét követő időre, SZÉKELY GYÖRGY (Prefeudális társadalom Magyarországon. Valóság 1948. 139–140.; Uő.: Magyarország története. I.³ 62.) 1064-re, illetve Salamon korára, LEDERER EMMA pedig (A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 35.; Uő.: Magyarország története. I. 76.) az 1070-es évek elejére teszi a László III. törvény létrejöttét.

/68/ PAULER GYULA (i. m. I.² 440. old. 284. jegyz.) 1083 körüli, ERDÉLYI LÁSZLÓ (Magyarország társadalmi XI. századi törvényeiben. 139–140.) 1084–1091 közti, TIMON ÁKOS (i. m. I.⁶ 306. old. 8. jegyz.) 1083 körüli, HÓMAN BÁLINT (i. m. I.² 286.) 1085 körüli időre datálja a törvény születését.

/69/ László III. 2., 13., 20., 21., 29. tc. (A továbbiakban a XI. századi törvényekre — ZÁVODSZKY LEVENTE i. m. alapján — az uralkodó, a törvénykönyv és a törvénycikk megjelölésével utalunk.)

/70/ László II. 5., 14.

/71/ Kálmán I. 19., 39., 41., 42., 43., 44.

cikkek közül különösen a 19. emelkedik ki, amely igazolja a XI. századi oklevelek kőborlásra, földtől való elfűzésre vonatkozó passzusait /72/.

Kik kőboroltak a XI. században? A kérdésre nyilván nem lehet általános érvényű választ adni. Aligha véletlen, hogy a korai oklevelek (a veszprémvölgyi, a pécsváradí, a százdi diploma) szabadokról, illetve olyan elemekről szólnak, akiket leginkább szabadoknak gondolhatunk. Sajátságosan átmeneti képet mutat a László-féle III. törvény. A dekrétum 2. cikkelye nagyon érdekesen rendelkezik az "üzbégek"-ről (amely szó maga kőborlót, elfutottat jelent): "Azok is, kiket wzbegnek neveznek, jöjjenek azon ünnepen (aug. 15-én) mindnyájan a királyi udvarba, és (rájuk nézve) ezután az legyen érvényes, amit a király ítélete rendelni fog... Azokat, kiket a nép nyelvén wzbegnek neveznek, ha bárki szolgálatában is állanak, adják vissza a királynak" /73/. Az üzbégek — nevük nyilván nem osztálykategóriát jelent — egy része tehát szabad, mert "önként" mennek az udvarba, másik részük már alávetett — a törvény szövege erre látszik utalni —, hiszen viszik őket a királyhoz. Ugyanezt a kettősséget mutatják a III. dekrétum egyéb cikkelyei is: szöknek az ekkor még szabadnak számítható civis-ek (várnépek) és a legalábbis részben még szabad ewnek /74/ (inek) /75/, illetve a már alávetett servisok (szolgák) /76/, lixáik (szolgáló emberek, cselédek) /77/ és a nagyjából már szabadságukat elvesztett ewnek /78/ (inek) /79/. Aligha véletlen továbbá, hogy László II. /80/, valamint Kálmán I. (Albericus-

/72/ Uo. 19.: "Azok az elfűzött régi telepések, akiknek másutt nincs földjük, eddigi földjükre térjenek vissza. Ha (közben) földjüket monostoroknak vagy egyházaknak adományozták, és nekik van más földjük, ez (tudnillik a közben történt adományozás) maradjon meg sértetlenül." A XI. századi törvények szövegének idézésekor többnyire SZILÁGYI LORÁND fordítását (LEDERER EMMA szerk.: Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész. 1000-től 1526-ig. Budapest 1964. 16-67.) használtuk.

/73/ László III. 2. — Az üzbég szó fenti jelentésére és szláv eredetére ld. KNEZSA ISTVÁN: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. 1. rész. Budapest 1955. 544.

/74/ A Thuróczi-kódex (ld. ZÁVODSZKY LEVENTE i.m. 174. II. tc. 8. jegyz.) hozza is a liberi szót.

/75/ László III. 2.

/76/ Uo. III. 21., 29.

/77/ Uo. III. 21.

/78/ Az Ilsvai-kódex (ld. ZÁVODSZKY LEVENTE i.m. 174.) qui dicuntur ewnek vel servi szöveget ad.

/79/ László III. 2.

/80/ Uo. II. 14.

féle) törvénye jobbra már csak alávetett néprétegek (servus-ok, illetve – Kálmán törvényében még emellett a talán szabadnak tűnő – civis-ek) kőborlásáról tudósít /81/.

A feltett kérdésre – kik kőboroltak a XI. században? – adott válaszban tulajdonképpen a magyarországi feudalizmus százéves fejlődése a fő mozzanat. Az adatokból kitűnhet, hogy a feudalizációs folyamat kezdeti szakaszában döntően a liberek, a legelő- (föld-) közösségi szabad, illetve már talán alávetett pásztorok, majd a XI. század folyamán fokozódó mértékben – a liber servusszá válásának arányában – a servusok, a földre ültetett, szabadságukat elvesztett, alávetésbe kényszerült földművelők menekültek. Az előbbieket azért, hogy elkerüljék az alávetést, az utóbbiak pedig azért, hogy kikerüljenek az alávetettek sorából. Nem magyar specialitásról van itt szó, az orosz szmerdek és a lengyel parasztok is elvándorlással védekeztek a növekvő feudális nyomás ellen /82/. De mint másutt, Magyarországon is csak a marxista történetírás mutatott rá a kőborlásnak, a tömeges szökésnek, a vándormozgalomnak az osztályharc csiráit, elemeit hordozó jellegére, arra, hogy akik az ellenállásnak ezt a módját választották, az osztályrend elől menekültek /83/.

Ugyancsak a marxista történetírás mutatott rá arra, hogy a XI. században nagyon elharapózott tolvajlás szintén az osztályok kialakulásával volt kapcsolatban /84/. Az ingó magántulajdon elleni támadás a lesüllyedésre ítélték és lesüllyesztettek ellenállási formája a feudalizmus kialakulásának időszakában Magyarországon éppen úgy, mint a Meroving-kori frank birodalomban és a kijevei Ruszban /85/. A tömeges lopások elvi megindoklását MOLNÁR ERIK adta meg: "Tolvajlások ugyan előfordultak, a fejlődő vagyoni ellentétek alapján, már a pásztorokban is. Az általmi rendben azonban nagy méreteket öltöttek, sőt egyenesen társadalmi csapássá váltak. A termelők munkájának egy részét a király és az uralkodó osztály elsajátította, a megmaradó rész pedig létük normális fenntartását nem biztosította. A for-

/81/ Kálmán I. 39., 41.

/82/ B. D. GREKOV: Az orosz parasztság története. I. 234–235.; N. A. SZIDOROVA i. m. 252., illetve uo. 426., a lengyelországi szabad népszerűség függésbe vonását ld. MICHAŁ SZZANIECKI i. m. 177–179.

/83/ A vándormozgalmat teljes joggal az osztályharc előfokának minősítő marxista történeti irodalomból ld. MOLNÁR ERIK i. m.² 152–153., 155+157., 165.; SZÉKELY GYÖRGY: Valóság 1948. 144.; LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 35–37., 120–121., 176–180.; Uő.: Magyarország története. I. 76–77.; GERICS JÓZSEF i. m. 12–13.; ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története. 65., 77.; SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I.³ 60., 62.

/84/ Ld. MOLNÁR ERIK i. m.² 133–134., 164.; SZÉKELY GYÖRGY: Valóság 1948. 144.; LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 120.; SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I.³ 62.

/85/ N. A. SZIDOROVA i. m. 141–142., 252.

rások már I. Béla idejéről szólva 'a nép elszegényedését és ínségét' emlegetik. Amit munkájukkal megszerezni nem tudtak, lopás útján pótolták. A lopások mindjobban elharapóztak, és a tolvajok elleni védekezés, ennek megfelelően, a törvénykönyvekben mind nagyobb helyet foglalt el, s a törvénykönyvek ugyanakkor a tolvajokat mind szigorúbb büntetéssel fenyegették. A lopással, ezzel a törvény szerint 'szörnyűséges' (mert a tulajdon szentségét sértő) dologgal Szent István I. törvényének 35 cikkéből egy, II. törvényének 15 cikkéből kettő, Szent László II. törvényének 28 (?) cikkéből már 17 cikk foglalkozik. S a büntetési tételeket nézve, Szent László korában már valóságos statáriális törvényhozással állunk szemben, mely egy tyúk vagy lúd áránál nagyobb érték ellopását halállal büntette" /86/. Aligha csak a törvények torz optikáján keresztül látjuk úgy, hogy a tolvajlás a XI. század 60-as, 70-es éveiben kulminált. A vándormozgalomnak is ez az idő lehetett a csúcса; erre mutatnak az 1067 körüli százdi és az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél idézett passzusai és az egymáshoz igen közeli időben keletkezett László III. és II. törvény vonatkozó részei. Az egybeesés már csak azért sem lehet véletlen, mert a tolvajlás és a kőborlás elválaszthatatlan. "Hogy kőborolva loptak is, az nyilvánvaló" /87/, és fordítva szintén igaz: a tolvaj igen gyakran kényszerült — ha másért nem, a megtorlás miatti félelmében — kőborlásra.

Mi történhetett az 1060-as, 1070-es években? Az utolsó lázadó vezér, Vata leveérése (1046), a magyar állami integritás megteremtése után az állam belső elnyomó funkciói kerültek túlsúlyba, nőtt a szabadokra a feudális nyomás. Ez természetszerűleg vezetett az ország legfejlettebb, leginkább (de még korántsem teljes mértékben) feudalizált dunántúli területén az 1060–1061. évi fegyveres megmozduláshoz (melytől az osztályharc bizonyos vonásait sem lehet elvitatni); népi mozgalom volt ez, "szolgák, jobbágyok (servi) vettek részt benne és lesüllyedőben levő, illetve végérvényesen, visszavonhatatlanul lesüllyedésre ítélt szabadok (rustici)" /88/. A felkelést leverték, de aligha helytálló minden vonatkozásban az, hogy a "nagy tömegeket mozgósító fegyveres társadalmi harcok" I. Béla korával történt lezárása után "az állami rend megszilárdul" /89/, illetve hogy az "1061-i pogánylázadás fordulópontot jelent a feudalizmus kialakulásában", mert "a szabad fegyveresek által vezetett ez utolsó felkelés leverése megkönnyítette a szabadok lesüllyesztését, lehetővé tette a feudális földtulajdon monopóliumának kifejlődését" /90/. Bár a fegyveres mozgalom elbukott, a harc más formákban folytatódott. E harcot élezte 1061 után az uralkodó osztály részéről még fokozódó nyomás. A tolvajlás és kőborlás — mely már a XI. század első felében sem lehetett jelentéktelen — ele-

/86/ MOLNÁR ERIK i. m. ² 134.

/87/ LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 120.

/88/ KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. "pogánylázadások" kora történetéhez. 49–51.

/89/ MOLNÁR ERIK i. m. ² 155.

/90/ LEDERER EMMA: Magyarország története. I. 72.

mi erejű, frontális támadássá vált a feudális rendbe lesüllyesztő, alávetési tendenciákkal szemben. Csak ez adhat magyarázatot a törvények drákói szigorára, statáris rendelkezéseire.

Marxista történettudományunk nagy eredménye, hogy bebizonyította: a X. századi kalandozások a társadalom válságtünetei. A X. századi válságból a "magyar népet... a termelőerők kifejlesztése: az áttérés az ekés földművelés termelőmódjára, vagy legalább a földművelés lényeges kiterjesztése vezethette volna ki. De a pásztorember, aki megszokta a külterjes állattenyésztés könnyű munkáját, nem tér át a földművelés nehéz munkájára, míg más lehetőség kínálkozik. Azok tehát, akik a hagyományos munkakörből kiszorultak, magával a termelőmunkával is felhagytak, és a fegyverforgatásban kerestek megélhetést... Maga a gazdasági válság a X. század közepe táján letompult" /91/, belső politikai küzdelmek, a lázadó vezérek ellen folyó évszázados harcok még megkegyelmeztek egy időre a szabad pásztoroknak, a libernek, aki "még István törvényeiben, de XI. századi törvényeink egy részében is még valóban szabadnak" tűnik /92/. Ténylegesen "úgy látszik, mint ha a szabadok problémája István uralkodásának vége felé eltűnt volna. Valójában csak lappangott" /93/. A fegyveres államszervező harcok (akár az uralkodó, akár inkább a lázadó vezérek oldalán) még zsákmányt, megélhetést biztosítottak számukra.

Amikor a fegyveres belharcok 1046-ban lezárultak, s az állam teljes erejével a liberek alávetésére összpontosított, a szabadok fizikai léte forgott kockán: "az egyházi és a világi birtokok, de legfőképpen a királyi megyeszervezet terjeszkedése következtében szűk területre szorultak" /94/. Válságukból több kiút is kínálkozott; a fejlettebb, a szabadok alávetésében is előbbre járó Dunántúlról a liberek, a szabadság nevére, birtokukra igényt tartók elfűzése már a XI. század első felében megkezdődött. A liberek problémája azonban összmagyarországi viszonylatban érthetően csak 1046 után éleződött ki. Egy részük, a már alávetettekkel, a servusokkal együtt, fegyvereit az urak ellen fordította, ám vereségük a nyomásból katonai úton, fegyveres harc révén való szabadulásuk útjának járhatatlanságát mutatta. Így vált a küzdelem fő formájává az 1060-as, 1070-es években a — már korábban is alkalmazott — tolvajlás, kőborlás. Lopnak a liberek és a servusok, szöknek a szolgák, s a feudális osztálynyomás elől menekülők, a kőborlók másik része "nem lehet földművelő, hanem legelőről kiszorult, állataival vándorló szegény szabad pásztor" /95/.

/91/ MOLNÁR ERIK i. m.² 116., 120. — A kalandozások ettől eltérő értelmezését ld. SZABOLCS DE VAJAY: Der Eintritt des ungarischen Stammesbundes in die europäische Geschichte (862–933). Mainz 1968.

/92/ LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 57.

/93/ ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története. 61.

/94/ Uo. 61.

/95/ LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 36.

Már nincs fegyvere, nincs legelője, megélhetése, nem akar földművelő, azaz szolga lenni, állataival járja az utat, s ha megéhezik, lopni kényszerül. A kialakuló feudalizmus viszonyai közepette az osztályviszonyok alapjait megszüllő társadalom — benne a pásztortársadalom maradványa — sorsdöntő krízisét élte az 1060-as, 1070-es években.

Hová irányult a XI. századi vándormozgalom? Aligha kétséges, hogy az ország peremterületeire, perifériáira /96/, a kezdeti időkben nyilván észak, majd északkelet és kelet felé. Miért? A településtörténet, a történeti földrajz kimutatta, hogy a Kárpát-medence északi és keleti peremvidékei, Nyitra /97/, Trencsén /98/, Bars /99/, Árva vidéke /100/, általában a mai Szlovákia északi területe /101/, északkeleten Borsova (Bereg) /102/, továbbá Bihar és Békés körzete /103/ — hogy Erdélyről a kutatás hiányosságai miatt ne is beszéljünk — a XI. században jobbra gyéren települt területek voltak. A menekülés tehát a még alig megszállt, a feudális állam keretébe még nem beszervezett, osztályrendtől, alávetéstől, kizsákmányolástól mentes periferiális vidékekre irányult. Ám — miként a tolvajlás — a kőborlás sem mutatható igazi, járható kiutat a pásztortársadalom halálra ítélt és halódó maradványelemei számára. "Az egész dolgozó nép uraitól nem szökhetett el. És azokat, akik szabadabb tájakra költöztek, az úri Magyarország képviselői csakhamar nyomon követték" /104/. "A magyar feudális urak... mindenütt feudális függésbe vonták a menekülőket. A gyepűelve lassanként elfogyott, s a XII. század során újabb és újabb királyi megyék bukkannak fel az oklevelekben: Arad, Temes, Trencsén, Küküllő, Békés, Szepes vagy a székelyektől kiűrt keleti megyék" /105/.

/96/ LEDERER EMMA: Magyarország története. I. 77.

/97/ FÜGEDI ERICH: Nyitra megye betelepülése. Századok 1938. 295., 488., 496.

/98/ Uo. 292-293.; FEKETE NAGY ANTAL: Trencsén vármegye. (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV.) Budapest 1941. 3-7.

/99/ Tört. földr. I. 418. — Az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél szerint az apátságnak I. Géza által adott birtokai egy kivételével a Garamszentbenedek-Kistapolcsány vonaltól délre esnek. Uo. I. 418.

/100/Uo. I. 191.

/101/E. FÜGEDI: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae V. (1959) 382., 391.

/102/Tört. földr. I. 527.

/103/HÓMAN BÁLINT: Turul 1912. 99-100.; JAKÓ ZSIGMOND: Bihar megye a török pusztítás előtt. (Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5. sz.) Budapest 1940. 27-30.

/104/MOLNÁR ERIK i. m. ² 157.

/105/SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I. ³ 73. Ld. még LEDERER EMMA: Magyarország története. I. 77.

És e ponton térhetünk vissza a dukátus kérdéséhez. Nemcsak az derült tehát ki, hogy Béla 1048 táján olyan vidékeket (a bihari-békési-zarándi területet) kap, amelyek nemrégen még egy lázadó vezér (Vata) domíniuma voltak, hanem az is: a dukátus általában azért periferikus, gyepfővonal melletti és gyepfőn túli területeken helyezkedett el /106/, mert e tájak a XI. század közepén még nem voltak beillesztve a feudális államba, a vándormozgalom kapcsán egyre növekvő népei még nem voltak alávetve vagy éppen alávetett helyzetüket kívánták a szökés révén a "régí szabadsággal" felcserélni. Jobbára olyan népelemek — a XI. század első felében főleg szabadok — érkeztek a perifériákra, akik kiszorultak a termelésből, pontosabban fogalmazva: azzal, hogy nem tértek át a földművelésre, nem vállalták az alávetést, a szolgaságot, magukat szorították ki a feudális termelésből. A feudális osztályrend elől menekülő szökevények, kóborok, tolvajok jöttek a peremterületekre. A feudális Magyarország a dukátus formájában utánuk ment.

Érvényes tehát a magyar viszonyokra is az európai összehasonlító vizsgálat során levont következtetésünk: a magyarországi dukátus is olyan területeket foglalt magában, amelyek újonnan kerültek az állami integritás kebelébe, illetve fejletlenek, elmaradottak voltak. A magyarországi dukátus is a feudalizációs folyamat terméke, a rex és a dux közötti sajátos munkamegosztás eredménye. A rex azért adta át a megnövekedett területű ország egy részét a duxnak, hogy arra (a dukátusra) terjessze ki az állami hatalmat, tegye teljessé a feudalizációs folyamatot, építse ki az állami és egyházi elnyomó apparátust, hozza létre és tartsa féken az alávetett osztályt. Vagyis a dukátus Magyarországon is a feudális állam megerősítésének, bizonyos területek feudalizálásának igényével és feladatával kelt életre /107/.

Ám aligha hinnénk, hogy a gyökerek kizárólag itt keresendők. Világosan utal erre a XIV. századi krónikakompozíció, mely — miután leírta Béla András általi hazahívását és hazatérését Lengyelországból — erről tudósít: "a király és testvére, Béla tanácsot tartván három részre osztották az országot, ebből kettő a királyi felség tulajdona maradt, a harmadik részt pedig a dux kapta tulajdonul" /108/. A *habito consilio* kifejezés feltételezhetően nem András és Béla négyszemközti tanácskozására, hanem a királyi tanáccsal való tárgyalásukra utal /109/. Eme értelmezés tehát azt jelentené, hogy az ország felosztása, a dukátus életre hozása előtt kikérték a királyi tanács, a leghatalmasabb világi és egyházi előke-

/106/KARÁCSONYI JÁNOS (A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. 120.) már utalt arra, hogy Béla dux országrészén "még rengeteg lakatlan terület volt".

/107/Ld. fentebb 33. old. 50. jegyz.

/108/SRH I. 345.

/109/A királyi tanács XI. századi összetételére ld. SZILÁGYI LORÁND: Levéltári Közlemények 1940–1941. 157–169.; SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I.³ 61.

lők véleményét /110/. Úgy véljük, a dukátus kialakítása Magyarországon sem lehetett csak a királyi család magánügye, az ország felosztásában feltétlenül szerepet kell juttatnunk a szeparatista tendenciák hordozóinak, a magánnagybirtokosoknak is (akiket aligha szabad 1048 táján a dukátus területén keresnünk, hanem inkább a dukátus szomszédságában fekvő vidékeken; olyan főurak lehettek ezek, akik a duxtól várták kielégítetlen birtokigényeik teljesítését, a dux védőszárnyai alatt remélték hatalmuk növelését; illetve jogosult itt a "felesleges" kíséret kirajzásával számolni).

A dukátus tehát Magyarországon is már megszületése pillanatában kettős rendeltetésű: létrejött egyrészt annak a beismerése a királyi hatalom részéről, hogy a gazdasági izoláció talaján a megnövekedett állam politikai egységének biztosítása, annak irányítása, erősítése, elnyomó funkcióinak működtetése csak a duxszal való sajátos munkamegosztás során lehetséges, másrészt annak kinyilvánítása az uralkodó osztály részéről, hogy – saját anyagi bázisának egyelőre szerény volta miatt – megelégszik a hatalomnak a királyi birtokon, királyi családon belüli megosztásával, illetve igényli azt (mert ha több tűz ég, könnyebb a tűz melegéhez férközni, hiszen megkettőződnek az állami tisztségek, megduplázódik a birtokszerzési lehetőség), s a két pólus közti viszályok mesterséges szűrésével gazdasági és politikai alapot szerezhet, hogy idővel ne csak az egyik fél ellen lépjen fel a másik táborban állók kórusában, hanem mindkettőtől függetlenül a maga útját járja.

Hogyan teljesítette a magyarországi dukátus e funkcióbeli kettősségéből adódó feladatait? Sajnos, a részletekről, a forrásanyag gyér volta miatt, alig mondhatunk valamit. Az a körülmény, hogy a dukátus első tíz évében békében él a regnummal, arra enged következtetni, hogy ebben az évtizedben a dukátus – miként a regnum is – belső elnyomó funkcióit teljesítette, a feudalizmus kiépülésének útját egyengette (s nyilván az egységet, a megértést sürgette a német uralkodó két, egymást gyorsan követő támadása is). Véleményünk szerint a dukátus mint intézmény belső elnyomó funkcióját jelképezheti talán a kardnak a hercegség szimbólumaként való előkerülése is /111/. A dukátus e tíz éve azonban elegendő volt

/110/A polgári történettudomány korlátai tükröződnek DEÉR JÓZSEF (i. m. 157.) megállapításában: "A XI. század derekán András és Béla még úgy osztoznak a királyságon és hercegségen, mint két testvér az atyai birtokon, s az alattvalóknak ebbe a dologba egyáltalán nincs beleszólásuk."

/111/A kard-szimbólumnak mint a duxi hatalom jelképének nagy irodalma van. Úgy véljük, az a koncepció, mely e jelképben a dukátus valamilyen (kifelé irányuló) katonai funkciójára való utalást lát (ld. pl. GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 49.; SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I. ³ 68.), szem elől téveszti egyrészt, hogy a dukátus katonai intézmény jellege nem bizonyítható, másrészt pedig hogy a dux semmi esetre sem vezetett több hadjáratot, mint a rex. – Ld. még KRISTÓ GYULA: Ethnographia 1972. 60–61.

arra, hogy a dux körül olyan hivatali arisztokrácia nőjön ki (a XIV. századi krónikakompozíció "konkolyhintők"-nek, "sugdosók"-nak nevezi őket /112/), amely – saját érdekében, mert az anyagi javakból és a hatalomból egyre többet akart – a rex ellen hangolta a duxot. Mivel az "uralomváltozás a kíséreték, a tanács, az előnyökkel járó vezető tisztségek cseréjét jelenti" /113/, aligha volt közömbös számukra, hogy sikerül-e duxukat a királyi trónra ültetni.

Amikor a trónra került Béla – tömegbázisát kiszélesítendő – összehívta a fehérvári gyűlést, maga "a keresztény feudális uralkodó segítette így át a népi elemeket mozgalmuknak a feudalizmusban mindenkor legmeredekebb akadályán; a sz. tagoltságon, izoláltságon" /114/. Nyilván az 1060–1061. évi fegyveres felkelésben leli magyarázatát az a tény, hogy Béla nem részesíti fiát dukátusban, illetve hogy Salamon – aki alkalmasint apja példájából okulva vonakodik felosztani az országot – mintegy évtizedig békében él Géza duxszal. Salamont mondtunk, s rögtön helyesbítünk kell. MÁLYUSZ ELEMÉR II. András és fia viszonylatában már 1934-ben utalt arra: "Kétségtelen..., hogy nem Béla herceg volt az, aki a mozgalmat apja ellen megindította, lévén 1214-ben mindössze nyolcéves gyermek" /115/. Úgy látjuk – ezt a példát, illetve megállapítást használva analógiául –, az a Salamon, aki trónra léptekor alig tízéves volt, nem maga szabta meg a regnum politikáját a dukátus irányában.

Az 1060–1061. évi mozgalom hatása hosszú évekre előresugárzott, veszélyérzetet keltett, a megrettent főurakat az erők egyesítésére kényszerítette. Tagadhatatlan, hogy ez a tendencia elvben a központi hatalom erősítésének irányába hatott, de jelentékeny eredményeket az osztályharc elemeit magában hordozó küzdelmek nem fegyveres formáinak kulminálása miatt aligha hozhatott. (E küzdelmeknek is nyilván szerepük volt az egységre törekvésben, mindamelllett a központi hatalom erősítése az állami központoknak és a feudális alapokon nyugvó egységnek nemcsak anyagi, hanem személyi erősítését is jelenti.) Az uralkodó osztály körében időlegesen – az 1060–1061. évi fegyveres harc hatására – megvalósult érdekegyesítés, a frakcióharcok egységbontó tendenciáinak mérséklése – a feudalizációs folyamat meggyorsulásával együtt – az uralkodó osztály olyan mérvű megerősödéséhez vezetett, amely újra a széttagolódás felé lendítette ki a mérleg nyelvét még az intenzív – de a feudális osztályrendet a fegyveres felkeléstől eltérően nem közvetlenül fenyegető –, a tolvajlás és kóborlás formájában jelentkező, osztályharcos színezetet nyerő mozgalom csúcspontján is.

/112/SRH I. 353.

/113/ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története. 74.

/114/KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. "pogánylázadások" kora történetéhez. 50.

/115/MÁLYUSZ ELEMÉR: A karizmatikus királyság. Társadalomtudomány 1934. 167.

Erről a folyamatról nagyon plasztikus képet rajzol a XIV. századi krónikakompozíció. Amikor a nándorfehérvári ostrom után a magyar urak meg akartak osztózni a zsákmányon és a foglyokon oly módon, hogy a dux foglyai is a felosztás tárgyát képezték volna, "ebben aztán a dux ellene mondott a királynak" /116/. Aligha kétséges, hogy e lépésben a duxnak és párthíveinek a rexszel és annak tanácsosaival szembeni önállósulási kísérletét kell látnunk. Az 1070-es évek elejére a dukátus annyira megerősödött, hogy egyre inkább nyíltabban felléphetett mint a széttagolódás tendenciáinak hordozója. A dux körül olyan erős főúri réteg alakult ki, amely a dux árnyékában a regnumra emelte kezét. Ám a nándorfehérvári zsákmány elosztása a rex körül csoportosuló előkelők igazi arcára és megnövekedett erejére is fényt derít. A XIV. századi krónikakompozíció egyik nehezen értelmezhető passzusa elmondja, hogy a kincset Salamon király hívei — Vid, Frank püspök, Bugár fia Radoan és Vid rokona, Ilia — tanácsára nem a nyilván szokásos három, hanem négy részre osztotta, s nemcsak a főurak, Vid és Ilia, hanem Géza dux is egynegyed részt kapott abból /117/. A leghatalmasabb előkelők, akik adott pillanatban a király oldalán állnak, s a központi hatalom híveinek tñhetnek, elsődlegesen a dux kiváltságos pozíciója ellen törnek, de a király — hogy ne veszítse el erős "támogatóit" — maga is kénytelen eme előkelőknek engedményt tenni.

A rex és a dux táborát nem szabad két, egymással kizárólagos ellentétben álló frakcióként szemlélni. A főurak tudták, hogy jövőjük, karrierjük a rex vagy a dux kezében van, minden eshetőségre készen biztosítani akarták magukat az ellentábor vezérének győzelme esetén is. Nyilván a lényegre tapint a krónika, amikor — Vid szájába adva a mondatot — elmondja: Géza hercegnek, valamint Lászlónak és Lampertnek valamennyi tanácsosa Salamon király híve /118/. Ugyancsak erre mutat a krónika ama tudósítása is, hogy amikor a rex és a dux seregei Kemejnél találkoztak, a "dux főemberei — valójában árulói — titokban követeket küldtek a királyhoz, mondván: ha a király meghagyja őket méltóságukban, és kegyelmébe fogadja őket, a csatában elhagyják a duxot, és átpártolnak a királyhoz. A király ezt megígérte nekik, és ígéletét esküvel is megerősítette" /119/. Így érthető, hogy a kemeji ütközetben Petrud és Bykas, Géza dux főemberei Salamon király oldalára álltak át /120/.

Aligha szabad azt gondolni, hogy a király és a trónkövetelő mögé felsorakozó frakciók területi alapon különültek volna el olyképpen, hogy a rext csak a regnum, a duxot pedig csak a dukátus területén birtokló előkelők támogatták volna. Ennek nemcsak a kora feudális állam szórt birtokrendszere mond ellent, hanem a politikai viszonyok is. Feltételezhető, hogy a regnum ama urai, akik valamilyen okból

/116/SRH I. 375.

/117/Uo. I. 375.

/118/Uo. I. 380.

/119/Uo. I. 383.

/120/Uo. I. 384.

kegyvesztettek lettek a rex előtt, a dux táborához csatlakoztak és fordítva. Mint ahogy bizonyosan tudjuk, hogy a regnum területén fekvő Szekszárd apátja a dux híve volt /121/, ugyanúgy feltételezhető a dukátusban birtokló néhány főúrról is, hogy a rex frakciójához tartozott. Kálmán törvénye a dux olyan tisztviselőiről (ministri) szól, akik a király területén (in mega regis) vannak, illetve a rex olyan tisztviselőiről, akik a dux területén (in mega... ducis) /122/ tartózkodnak /123/.

A rex és a dux között az 1070-es évek elején újra meginduló harcok Magyarországon is felvetik azokat a fejlődési lehetőségeket, amelyeket JULIUSZ BARDACH az 1030-as évek Lengyelországa vonatkozásában megállapított: "az öröklés elve mellett... kezd megjelenni a hatalom létesítésének ezzel vetélkedő elve a feudális urak tetszése szerint, a dinasztia két tagjának fejedelmül állítása révén, de már ezen elvtől való lehetséges elszakadás is" /124/. A főurak túlnyomó többsége a frakcióharcokban az 1070-es évek Magyarországon még a dinasztia valamelyik tagjának, a rexnek, illetve a duxnak a palástja alá búvik; kénytelen ezt tenni, mert birtoka eltörpül a királyi vagyonhoz képest. Ám a legerősebb, leghatalmasabb — persze, XIII. századi mércével mérve még szerény birtokkal rendelkező — "nagy"-birtokosok már ekkor újrafelosztást követelnek, a királyi kétharmad és a duxi egyharmad lefaragására, saját részek kieszközlésére törekszenek (a javakat negyedelni akarják, hogy ők is a dux arányában részesedjenek azokból). Fő exponensük, Vid egyenesen Géza dukátusának elfoglalására sarkallja a királyt nem az ország területi egységének biztosítása kedvéért, hanem azért, hogy ő, a nem királyi vérből származó főúr léphessen Géza örökébe: "nekem adod majd a dukátust — ösztönzi Salamon királyt Vid —, és így szilárdítod meg koronádat" /125/. Vid — akinek alakját XIII. századi krónikások interpolációi is színezhették /126/ — tehát

/121/Uo. I. 381., 382. — További vizsgálódást és legalábbis pontosítást (hiszen úgy tűnik — pl. Béla királyként és nem hercegként alapította a szekszárdi apátságot) igényel GYÖRFFY GYÖRGY (Archaeologiai Értesítő 1970. 204.) merészen általánosító megjegyzése: "Tolna megyéről tehát Tarhos hercegtől Vak Béláig több mint kétszáz éven át kimutatható, hogy uradalmi a trónörökös herceget illeték."

/122/Mind GYÖRFFY GYÖRGY (Századok 1958. 29.), mind LEDERER EMMA (A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 125.) úgy látja, hogy a mega itt nem vármegyét (comitatust) jelent, hanem azt a területet jelöli, amelyre a rex, illetve a dux hatásköre kiterjedt, tehát a regnumot és a dukátust. (Csak jelezzük; más interpretációs lehetőségre is nyílik itt mód.)

/123/Kálmán I. 12.

/124/JULIUSZ BARDACH i.m. 128.

/125/SRH I. 380.

/126/KRISTÓ GYULA: A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairódmunkban. (Kézírtos kandidátusi értekezés.) Szeged 1968. 433-434.

már az 1070-es években önálló (a lengyel Masławéhoz hasonló) territórium kiépítésére törekedett, igaz, intenzív királyi segítséggel, de semmi esetre sem azzal a fiktív céllal, hogy a tervezett lépéssel megerősítse a király koronáját.

Mivel magyarázható, hogy a dukátus a XI. század derekán két ízben is (1060–1061-ben és 1074-ben) legyőzte a regnumot, ha a dux területe mindössze fele a rexének, s ráadásul a dukátus viszonylag fejletlen, elmaradt, periferikus fekvésű, gyéren települt terület volt? Maga a XIV. századi krónikakompozíció is világosan utal a regnum túlsúlyára: "a királynak sokkal több vitéze van, mint a duxnak" /127/. Honnan merített tehát erőt sikeres harcaihoz a dukátus? A duxok sikereiben feltétlenül nagy szerepet játszott a külföldi katonai támogatás. A német orientációt folytató Andrással és Salamonnal szemben természetes szövetségest jelentett a németellenes politikát folytató — a duxokkal családi kapcsolatban is álló — Bolesław Śmiały, aki lengyel csapatokkal támogatta Béla, majd Géza trónaspirációit. Ám a külső segítség felvetése aligha ad kérdésünkre teljesen kielégítő választ. A döntő okok a belső viszonyokban keresendők. A dux 15 vármegye jövedelmét élvezte, ami ha sikeres harcaihoz a 30 vármegyére támaszkodó rexszel szemben nem is volt elegendő, nem elhanyagolható gazdasági alapot jelentett. A dux — amint ezt az 1067 körüli századi oklevélből tudjuk /128/ — birtokadományokat adott embereinek, azaz nem függetlenül a feudalizációs folyamat előrevitelétől neki lekötelezett nagyúri réteget hozott létre. Ám a duxot — mint már fentebb utaltunk rá — nemcsak dukátusának újszülött főurai (vagy azok zöme), hanem a regnum bizonyos előkelői (egyházi és világi birtokosai) is támogatták. A nagyuraknak a feudalizmusban oly gyakori — Péter, Aba Sámuel trónra kerülése kapcsán is megfigyelt /129/ — párt-, frakcióváltoztatásai földinduláshoz, az erőegyensúly megbomlásához vezettek. Aligha kétséges, hogy 1048 táján a dukátus a regnumhoz képest fejletlen, elmaradt terület volt, de hátrányát gyorsan, nagyon rövid idő alatt behozhatta. Még ha el is tekintünk az 1075. évi — kétes hitelű — garamszentbenedeki oklevél tanúságának (hogy ti. Bihar, a dukátus centruma az 1070-es években fejlett — a korabeli általános magyar viszonyoknál mindenképpen fejlettebb — feudális állapotokat mutat fel /130/) hasznosításától, az 1138. évi — feltétlenül hiteles — dömösi oklevél

/127/SRH I. 376.

/128/ÁÚO I. 24–27.

/129/KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. "pogányházadások" kora történetéhez. 24–27., 31–33.

/130/B. CAMPINA: Le problème de l'apparition des États féodaux roumains. Nouvelles Études d'Histoire. Académie de la République Populaire Roumaine 1955. 181–207. Idézi: KULCSÁR PÉTER: A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca. (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Historica III.) Szeged 1958. 16–17. Ld. uo. 17–18. — A garamszentbenedeki oklevél hitelességének kérdését illetően ld. LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 52. old. 31. jegyz.

LEDERER EMMA által elvégzett analíziséből világos: legalábbis a XII. század elején már nincs számottevő különbség a nyugati (dunántúli) és a keleti (Tisza-Körös vidéki) országrészek között a gazdálkodás tekintetében /131/. A dukátus tehát rövid idő alatt felgyorsított ütemű fejlődési utat járt be.

Mindemellett arra is rá kell mutatnunk, hogy — véleményünk szerint — már 1048-ban sem volt áthághatatlan, behozhatatlan különbség a regnum és a dukátus között. 1046-ban az utolsó magyar lázadó vezér legyőzése azt jelentette: a keleti (bihari-békési-zarándi) országrészben is megteremtődött a lehetőség, hogy azt "homogén feudális tartalommal" töltsék meg /132/. Az állami és egyházi szervezet alapjait 1046-1049 között már I. András megvethette itt, a keretek kitöltése azonban a duxra maradt. A Dunántúl a XI. század közepén tagadhatatlanul előbbre tart: a keretek ott már legalább fél évszázada adottak. Mivel magyarázható akkor, hogy a László-féle III. törvénykönyvben a liber még minden esetben valódi szabadnak látszik /133/? Egyrészt: a törvény torz optikával tükrözi a képet, csak azt mutatja, hogy az 1060-as, 1070-es években még tömegesen élhettek szerte az országban valóban szabad, szolgaságba még nem süllyesztett liberek (tehát statikusan ábrázol), de nem azt, hogy még nem kezdődött volna el a liberek alávetése. Másrészt: az a körülmény, hogy László III. törvénykönyve mégis ezt tükrözi — s nem azt, mint László későbbi II. és I. törvénykönyve, ahol már alávetett, függő viszonyba kényszerített liberekkel találkozunk /134/ —, feltétlenül arra mutat: a liberek alávetésében a döntő fordulat, a frontáttörés az 1060-as, 1070-es években még a Dunántúlon sem történt meg. Ez megerősíteni látszik eddigi feltevéseink láncolatát: a fegyveres államszervező harcok szinte a XI. század egész első felében zsákmányt, megélhetést biztosítottak a katonáskodó szabad pásztornak. Ugyanekkor maga az állam sem tudott és nyilván nem is akart a liberek alávetésével megbirkózni. Az államnak meg kellett osztania erejét a külső támadás elleni védekezés, hatósugarának a törzsi szeparatizmus megsemmisítése útján történő belső kiterjesztése (az államszervező harcok) és a már állami keretbe került szabad elemek alávetése, a földmonopólium kiépítése között. Az állam a liberek problémájára csak 1046 után tudott nagy erővel összpontosítani — a rex és a dux munkamegosztása révén. Ám a gyors sikert, a liberek rövid időn belüli alávetését az elemi erővel kibontakozó — a servusoknak a feudális függésből való menekülési kísérletétől is élesztett — osztályharcos megmozdulás gátolta. Aligha tévedtünk, amikor fentebb

/131/LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon 199-200.

/132/KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. "pogánylázadások" kora történetéhez. 55.

/133/László III. 4., 5., 8., 17. — Ld. LEADERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 57.

/134/László II. 11.; uo. I. 27., 30.

úgy foglaltunk állást, hogy a magyar pásztortársadalom maradványelemei az 1060-as, 1070-es években utolsó krízisüket élték át.

A dukátus megerősödése (amely nemcsak a regnum elleni, ismételten eredményes harcokban mutatkozott meg, hanem olyan külpolitikai sikerben is, mint a Géza duxnak VII. Dukasz Mihály által küldött korona /135/) egyrészt ugyan valóban a feudális viszonyoknak a dukátus területén történt kiépülése előrehaladtát jelentette, de másrészt jelentette a szeparatista törekvéseknek a hatalom területi megosztásában jelentkező, perspektivikusan a főúri territoriális hatalom létesítése irányába ható formáját. A dukátus jelzett kettős természete hosszú időn át aligha fért meg közel egyenlő súllyal egymás mellett. Arra a kérdésre, hogy a dukátus melyik arculata szabta meg a jövő időszakban magának az intézménynek a jellegét, csak a következő évtizedek vizsgálata adhat választ.

/135/DARKÓ JENŐ: A Dukas Mihály-féle korona célja és jelentősége. Egyetemes Philologiai Közöny 1936. 137.; GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 51-52.; PETER RATKÓŠ: Dejiny Slovenska. I. 125. — Ama nézet kifejtését, hogy Géza rex korában jutott a bizánci koronához, ld. PAULER GYULA i. m. I. ² 438. old. 268. jegyz.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 105-106.; HÓMAN BÁLINT i. m. I. ² 275.; MORAVCSIK GYULA: Bizánc és a magyarság. (Tudományos ismeretterjesztő sorozat 3.) Budapest 1953. 69.; SZÉKELY GYÖRGY: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica IV. 68.; Uő.: Magyarország története. I. ³ 69-70. — Annak lehetőségére, hogy a "görög koronát" I. Géza görög felesége, Szünadéné, a bizánci császár rokona kapta, ld. BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA: Problémák a magyar szent korona körül. Antiquitas Hungarica 1947. 98-99. — Itt jegyeznék meg, hogy — véleményünk szerint — a XIV. századi krónikakompozíció 122. fejezetében szereplő korona (SRH I. 392.) királyi, a 130. caputban előforduló korona (uo. 403.) pedig hercegi diadémot jelöl, ld. KRISTÓ GYULA: Századok 1974. (Sajtó alatt.) ; Uő.: A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairodalomunkban. 424. old. 8. jegyz., 306-307.

REGNUM ÉS DUKÁTUS „MEGBÉKÉLÉSE”: GÉZA ÉS LÁSZLÓ KORA

Az 1074. éviogyoródi csata után a hatalom Géza kezébe jutott, bár uralmát sem a pápa, sem a német császár nem ismerte el /1/. VII. Gergely pápa Magyarországra küldött leveleiben nemcsak 1074-ben, de még 1075-ben is duxnak mondja Gézát (és rexnek a már trónfosztott Salamont) /2/, IV. Henrik pedig trónbitorlónak tartja Gézát, ellenében Salamont támogatja /3/. Az éppen ekkortájt induló invesztitúraharc azonban kedvező külpolitikai helyzetet teremt Magyarország számára, lehetőséget biztosít az erők belső foglalkoztatásához.

Géza öccsével, Lászlóval osztozik meg az országon; a dukátust — amint ezt forrásaink bizonyítják — László kapja meg /4/. Ha hihetünk a XIV. századi krónika-kompozíció kronológiájának, László nem automatikusan, nem azonnal Géza uralmának kezdetén juthatott a dukátushoz, hanem csak a német uralkodó Salamon

/1/ MARCZALI HENRIK; Magyarország története az Árpádok korában. 105.; SZÉKELY GYÖRGY; Magyarország története. I.³ 70.

/2/ Cat. font. II. 1081–1084. Ld. PHILIPPUS JAFFÉ; Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII. Berolini 1851. 410. old. 3596. szám, 413. old. 3645. szám, 418. old. 3702. szám, 418. old. 3710. szám. — VII. Gergely 1074-ben és 1075-ben Magyarországra küldött leveleinek magyar fordítását ld. MAKKAI LÁSZLÓ–MEZEY LÁSZLÓ; Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. (Nemzeti Könyvtár, Levelestár.) Budapest 1960. 87–90.

/3/ SRH I. 397–400.

/4/ Uo. I. 401.; uo. II. 517. — Lászlót Géza uralma alatt duxnak nevezi az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél (Mon. eccl. Strig. I. 60.), valamint — amennyiben a praeses szó ide vonható — Aventinus (Cat. font. I. 376.). — László dux voltára, illetve dukátusára ld. MAX BÜDINGER i. m. 19. old. 1. jegyz.; PAULER GYULA i. m. I.² 133.; MARCZALI HENRIK; Magyarország története az Árpádok korában. 101.; Uő.: Magyarország története. 90.; R. KISS ISTVÁN; Századok 1927–1928. 752.; HÓMAN BÁLINT i. m. I.² 275.; MÁLYUSZ ELEMÉR; Melich-Emlékkönyv. 260.

visszahelyezése érdekében vezetett hadjáratának sikeres elhárítása után, tehát 1075-ben: "Salamon király — írja a krónika — csalatkozott reményességében; sóhajtozva és búsan Pozsonyba húzódott. Géza király kezében megerősödött az ország... és a dukátust testvérének, Lászlónak adta" /5/.

Mi a helyzet a dukátussal László trónra lépése, 1077 után? Nagyon meggondolkodtató, hogy a dinasztian belüli országfelosztásokról rendszeresen — és mint láttuk; hitelesen — beszámoló, illetve a dux címmel sem fukarkodó XIV. századi krónikakompozíció László uralkodása alatt sem ténylegesen létező dukátusról, sem magyarországi duxról nem szól. Ugyanezt tapasztalhatjuk a László-kori törvények esetében is. Míg a László uralma (1077) előtti László-féle III. törvénykönyv, valamint a László halála (1095) után keletkezett Kálmán-kori (Albericus által összeírt) I. törvénykönyv egyaránt több alkalommal is megemlékezik a duxról /6/, addig a vitathatatlanul László idejében keletkezett (1077 körüli) II. és (1092. évi) I. törvénykönyv egyetlen alkalommal sem említi a duxot. Így figyelmünket az oklevelek felé kell fordítanunk.

A diplomákból nagyon érdekes kép rajzolódik ki előttünk; mindenekelőtt két duxszal is találkozunk. Dávid 1090 körüli oklevelében /7/, valamint az 1091. évi somogyvári alapítólevélben Salamon testvérét, Dávidot látjuk duxként feltűnni /8/, illetve ugyancsak a somogyvári oklevélből /9/, valamint egy 1347. évi (de XI. századi, 1077–1095 közti íratra hivatkozó) diplomából arról értesülünk, hogy László testvére, Lampert is a dux címet viselte /10/. További problémát jelent Géza két fiának, Kálmánnak és Álmosnak László-kori pozíciója. Álmosról tudjuk, hogy László király 1091-ben a frissen meghódított Horvátország élére helyezte királyként /11/, vele tehát aligha számolhatunk — legalábbis László uralmának vége felé — mint a dukátus urával. Sokkal problematikusabb Kálmán hely-

/5/ SRH I, 400–401. Ld. MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 101.

/6/ László III. 2., 3.; Kálmán I. 9., 11., 12., 36.

/7/ PRT X, 496.

/8/ BAUMGARTEN FERENC: A saint-gillesi apátság összeköttetései Magyarországgal. Századok 1906. 405. (Az oklevélről ld. uo. 391–400.)

/9/ Uo. 405.

/10/ Országos Levéltár Dl. 87. 218.

/11/ VIKTOR NOVAK: Zadarski kartular samostana Svete Marije. Zagreb 1959. 251. Ld. PAULER GYULA i. m. I.² 157.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 164.; Uő.: Az Árpádok és Dalmácia. (Értekezések a történeti tudományok köréből XVII. 5. szám.) Budapest 1898. 29.; Uő.: Magyarország története. 98.; HÓMAN BÁLINT i. m. I.² 310.; PETER RATKOŠ: Dejiny Slovenska. I. 125.

zete. A XIV. századi krónikakompozíció szerint László Kálmánt egri püspökké akarta tenni, más hagyomány szerint Kálmán még László életében váradi (korábbi székhelyéről nevezve: bihari) püspökké lett /12/. Mindenesetre II. Orbán pápa 1096-ban Kálmánhoz intézett levelében — Odilio, Szent Egyed apátja információja nyomán — maga is azt írja: "világiaknál szokatlan jártassággal tűnsz ki az egyházi írások tudományában" /13/. Aligha vonható tehát kétségbe, hogy László Kálmánt papnak szánta. Márpedig ez a mozzanat — kora középkori európai analógiák alapján — nem keveset jelent. A frank birodalomban mind a nagy hatalmú majordomuszt, Ebroit, mind az utolsó Meroving uralkodót, III. Childerichet kolostorba kényszerítették, hogy félreállítsák őket. Lengyelországban Zbigniewet azért vitték el a távoli szászországi kolostorba tanulni, hogy kizárják a hatalomból. Nagy-Morvaországban az I. Svatopluk utáni osztozásban Predslavot úgy semmizték ki jogos örökségéből (hiszen Svatopluk legidősebb fia volt), hogy papnak adták. Csehországban I. Břetislav felosztásánál mutatkozott hasonló helyzet: Břetislavnak öt fia volt, az országot négy údélre osztotta, a "felesleges" fiút, Jaromírt pappá szenteltette. Nyilvánvaló tehát, hogy a pappá szenteltetés az uralkodói hatalomból való kizárás egyik formája volt. Mindezek alapján úgy tűnik, Kálmán papi pályára lépését azért szorgalmazta László király, hogy megakadályozza Kálmán részeseését a világi hatalomban, illetve hogy kizárja az örökösödésből. Kálmánban így aligha kereshetjük a dukátus urát.

Am mintha ellentmondana ennek egy 1227. évi, II. András által kiadott oklevél alábbi passzusa, amelyet — az interpretációs problémák súlya miatt — mindenképpen latinul szükséges idéznünk: "Ad vniuersorum notitiam tam praesentium, quam futurorum volumus peruenire, quod homines de genere --- ad nostram accedentes praesentiam, nobis priuilegium Colomani Regis exhibuerunt, quod propter nimiam vetustatem a nobis renouari humiliter petierunt, cuius series talis est: Colomanus ---pus Princeps fuit in Crasou ciuitate Mesta, cui Rex donauit Ciuitatem Crassou, et i--- non suscipit, sed et ipse petiuit, vt non daret decimas" /14/. Sajnos, a XIII. századi oklevél csak 1611. évi átírataiban ismeretes, így a "többszörös átíratban, az értelmetlenségig eltorzult szöveggel reánk maradt" /15/ Kálmán-kori privilégium paleográfaiilag nem pótolható hiányokat szenvedett. Magának az 1227. évi oklevélnek a hitelét a diplomatikai szakirodalom nem vonta kétségbe /16/, de annál eltérőbb véleményeket formált az abban foglalt Kálmán-kori oklevél hite-

/12/ SRH I. 419., 432.

/13/ CD II. 13. Ld. PHILIPPUS JAFFÉ i. m. 4240. szám. 469-470. old. — Magyar fordítását ld. MAKKAI LÁSZLÓ-MEZEY LÁSZLÓ i. m. 94-95.

/14/ CD III. 2. 484. Ld. Kr. j. I. 436. szám.

/15/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 51.

/16/ Kr. j. I. 436. szám.

lességét illetően /17/. Új szempontot hozott a kérdés vizsgálatához GYÖRFFY GYÖRGY, aki a Kálmán-oklevélben "Kálmánnak egy hercegkori notitiájá"-t látja /18/. Ezt alátámasztandó, úgy véli, hogy a "Colomannus -- pus princeps'-ben a -pus szöveg episcopus-ra bővítendő" /19/. Ám GYÖRFFY értelmezését több súlyos probléma terheli, mindenekelőtt az a tény, hogy Kálmánról nemcsak az 1227. évi átról oklevél, hanem a Kálmánnak tulajdonított, állítólagos notitia is mint rexről szól. GYÖRFFY vitatható episcopus-konjektúrája nyilván azon a hallgatóságos tárgyi érven nyugszik, hogy ha Kálmán rex, aligha lehet püspök, s márpedig ha püspök, nyilván semmi esetre sem rex; vagyis Kálmán püspök oklevele csak 1095, Kálmán trónra lépte előtti időből származhat. De mi valószínűsítheti azt, hogy Kálmán "püspök" egyszersmind a dukátus ura is? GYÖRFFY imént idézett megfogalmazásából nyilvánvaló, hogy a princeps szót Kálmánhoz kapcsolja, s dux értelmet tulajdonít annak. Bár végső soron nem kizárt, sőt bizonyítható, hogy a princepsnek szinonímája a dux a XI. században /20/, ám a princeps szót a dukátus urát jelentő dux értelmében nem használták nálunk /21/. Ennél sokkal fontosabbnak véljük azonban azt, hogy a princeps szó — amennyiben egyáltalán a szöveg töredékes volta megenged realitás talaján álló interpretációt — sokkal inkább Mestára, mint Kálmánra vonatkozik /22/. A leglényegesebbnek azt tartjuk:

- /17/ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (Kálmán király oklevelei, 16.) úgy véli, hogy "a szöveg... oly töredékes, és még ily csonka állapotában is annyira gyanú-keltő, hogy vele komolyan nem foglalkozhatunk". PAULER GYULA (i. m. I.² 467. old. 404. jegyz.) szerint eme Kálmán-oklevél "tekintve a tartalmát — dézsmamentesség Kálmán idejében! — világos hamisítvány". KARÁCSONYI JÁNOS (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. Budapest 1901. 399–400.) nem emel kifogást a hitelesség ellen, sőt — PAULER támadását kivédendő — Mesta nemzetségét orosz származásúnak ábrázolja a személynevek alapján, hogy azután kimondja: "Orosz származásra, jobban mondva görögkeleti vallásra mutat az is, hogy a tized fizetésétől vonatkoztak." TAGÁNYI KÁROLY (Magyar erdészeti oklevéltár 1015–1742. I. (Budapest 1896. X. old.*jegyz.) nyíltan kimondja: Kálmán király eme oklevele "hitelességében... nem kételkedhetem".
- /18/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 51. — GYÖRFFY felfogását tette magáévá KUMOROVITZ L. BERNÁT: Századok 1963. 10. old. 51^a jegyz.
- /19/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 51. old. 24. jegyz.
- /20/ István nagyobbik legendájában, SRH II. 378.: "Erat tunc princeps quartus ab illo, qui ingressio nis Hungarorum in Pannoniam dux primus fuit nomine Geiza."
- /21/ Mint láttuk (fentebb 61. old. 8. jegyz.), a zselicszentjakabi oklevélben a principes szó királyokat illet.
- /22/ Ld. így KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. 399.

mint ahogy Kálmán "püspök" és rex volta nem fért össze — GYÖRFFY szerint sem —, ugyanúgy nem valószínű, hogy Kálmán egyszerre lehetett volna (akár egri, akár váradi) püspök és a dukátus ura. Sőt, László király Kálmán pappá szenteltetésével (vagy az erre való törekvéssel) éppen azt akarta elérni — mint láttuk —, hogy Kálmán mint "felesleges" leszármazott ne részesedjék a világi hatalomban; sem a dukátusban, sem a regnumban. Ami pedig Kálmán király állítólagos notitiájának hitelességét illeti, csak egy mozzanatra hadd utaljunk; aligha képzelhető el a XI. század végén vagy a XII. század elején, hogy a rex egész várispánságot (vármegyét; ciuitatem) adományozott volna el, márpedig az oklevél vonatkozó részét GYÖRFFY GYÖRGY értelmezte ekként — úgy véljük — helyesen /23/. Nemcsak azért anakronizmus ez, mert teljes vármegye eladományozására első ízben — lényegesen megváltozott körülmények között — a XII. század utolsó évtizedében került sor /24/, hanem azért is hihetetlen, mert az oklevél szerint Kálmánnak tulajdonított számottevő adomány gyökeresen ellentmond Kálmán király — alább tárgyalandó — birtokpolitikájának. Úgy véljük tehát, nincs alap annak feltételezésére, hogy a dukátus urát Kálmánban keressük /25/. S mivel hasonló megállapításra jutottunk Álmossal kapcsolatban is /26/, vizsgálódásunknak Dávid és Lampert dux címéhez kell visszakanyarodnia.

Dávid mint az Árpád-ház, az uralkodó dinasztia tagja juthatott a dux címhez, semmi sem mutat arra, hogy hozzá köthetnének a dukátust. Nem így viszont Lampert esetében. A Pozsonyi Évkönyv tévesen az 1097. évnél hozza a következő bejegyzést: "László rex és testvére, Lampert dux meghalt, akiket Kálmán és testvére, Álmos követett az országban" /27/. Mivel Kálmán a regnumot, Álmos pedig a

/23/ GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 51.: "Kálmánnak egy hercegekori notitiája... egyebek között azt tartalmazza, hogy a herceg Krassó várispánságát (Ciuitatem Crassou) Mezdának adta."

/24/ ÁÚO XI. 52-54.

/25/ A fentiek értelmében aligha állhat helyt GYÖRFFY GYÖRGYnek a tárgyalt Kálmán-féle "notitiára" épülő feltevése, miszerint Ciuitas Crassou "alig vonatkozhat másra, mint Krassó megyére, s így az Al-Duna mellett is feltehető egy dukátusi megye". (GYÖRFFY GYÖRGY: Századok 1958. 51.) Csak mint érdekességet említjük meg, hogy KARÁCSONYI JÁNOS (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. 399.) a Szatmár megyei Krassó falura, TAGÁNYI KÁROLY (Magyar erdészeti oklevéltár. I. X. old.*jegyz.) pedig Kraszna (Szilágy) megyére gondol. — MARCZALI HENRIK (Magyarország története az Árpádok korában. 185.) is arra a végeredményre jutott, hogy László alatt Kálmánnak "nem jutott külön terület, sem befolyás a kormányra".

/26/ VÁCLAV CHALOUPECKÝ (i. m. 47.) is hangsúlyozza: nincs hír arról, hogy akár Kálmán, akár Álmos dukátust bírt volna László uralkodása alatt.

/27/ SRH I. 126.

dukátust nyerte el, a Pozsonyi Évkönyv adata joggal vezetett több kutatót annak feltételezésére, hogy László alatt a dux, a dukátus ura Lampert volt /28/.

Az 1074-ben csatát és trónt veszített Salamon nem hagyta el az országot, hanem a nyugati részen, Pozsony és Moson megyében rendezkedett be /29/, nyilván királynak tartotta magát, pénzt veretett /30/, így tehát hét esztendeig, 1081-ben történt, László előtti meghódolásáig az "országnak egy, ha nem is nagy, de fontos részét" kezében tartotta /31/. Salamon pütkösi királysága tehát a hatalom kényszerűen létrejött területi megosztása volt. Amikor László és Salamon 1081-ben megegyezésre jutottak, azaz Salamon meghódolt László előtt, "az ország főemberei óvatosan elejét vették annak, hogy újra veszedelem és háborúság támadjon; nem tűrték, hogy (László) Salamonnal megosztózzék az országon, nehogy rosszabb állapot következzen az előbbieknél" /32/. SZÉKELY GYÖRGY — úgy tűnik — joggal állítja: "László alatt nincs adat az ország megosztottságáról, viszont ismerjük a nagybirtokosok akaratát, hogy a király ne ossza meg a királyságot" /33/.

Mi hát a helyzet a dukátussal László uralkodása alatt? Az a látszólagos ellentmondás, mely egyrészt a feltétlen hitelt Pozsonyi Évkönyvnek a dukátus meglétét tanúsító adata, másrészt pedig a László-kori dukátusról hallgató források argumentum e silentio-ja között fennáll, több kutatót annak azonos vagy közel azonos módú feloldására vezetett. Már MAX BÜDINGER úgy látta: bár 1091-ben két Árpád-házi családtag is viselte a dux címet, sehonnan sem tűnik ki, hogy e duxok (Lampert és Dávid) régi értelemben vett (az ország harmadát birtokló) duxok lettek volna /34/. PAULER GYULA szerint "herczegnek László öccsét, Lampertet tekintették, aki némely külső dologban talán Géza, Béla nyomába lépett, de korántsem volt többé az a hatalmas herczeg, minőt az ország Endre és Béla, Salamon és Géza idejében látott" /35/. MARCZALI HENRIK arra mutat rá, hogy Lampert dukátusa "inkább csak méltóságot és jövedelmet adó magánbirtok", s nem az a régi

- /28/ PAULER GYULA i.m. I.² 146., 440. old. 284. jegyz., 442. old. 293. jegyz.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 129., 186.; Uő.: Magyarország története. 90.; HÓMAN BÁLINT i.m. I.² 276.; PETER RATKOŠ: Dejiny Slovenska. I. 125.; Tört. földr. I. 532.
- /29/ SRH I. 391., 393-394., 397-402., 407-409.
- /30/ GOHL ÖDÖN: Salamon-korabeli éremlelet Nyitra+Ludányban. Numizmatikai Közlöny 1908. 103-104., HÓMAN BÁLINT: Magyar pénztörténet 1000-1325. Budapest 1916. 206.
- /31/ MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 106.
- /32/ SRH I. 407. — Ld. PAULER GYULA i.m. I.² 146.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 129.; DEÉR JÓZSEF i.m. 157.
- /33/ SZÉKELY GYÖRGY: Valóság 1948. 140.
- /34/ MAX BÜDINGER i.m. 19. old. 1. jegyz.
- /35/ PAULER GYULA i.m. I.² 146.

dukátus, "melyben Béla, Géza, László szinte felségi jogokat gyakoroltak" /36/. HÓMAN BÁLINT szerint László "első uralkodói cselekedete a hercegi hatalom korlátozása volt. A múltak tapasztalatain okulva Lampért öccsének megadta a hercegi méltóság minden díszét, külön udvartartással és dús jövedelemmel, de uralkodói hatalmát nem osztotta meg vele. Magyarországot osztatlanul, teljes királyi hatalommal vette birtokába" /37/. PETER RATKOŠ úgy látja: László "testvérét, Lampertet határmenti duxszá nevezte ki, de nem engedte meg neki, hogy hadsereget tartson" /38/.

Aligha vitatható tehát, hogy a dukátus a XI. század vége felé "megbékélt" a regnummal. A "megbékélés" felé vezető első lépések már Géza alatt megtörténhettek. Erre utal az a — még kellőképpen nem értékelt — tény, hogy a duxok közül csak Béla és Géza (Magnus /39/) dux veretett pénzt /40/, későbbi időből származó XI. századi dukátusi pénzek nem ismeretesek. A numizmatikai szakirodalom rámutatott arra, hogy a duxok önálló pénzveréssel rendelkeztek /41/, pénzverési joguk "tág értelmezésű volt, és nem szorítkozott csupán a jus cudendae monetae-ből elérhető csekélyebb haszonra", hanem kimerítette a ius et potestas propriae monetae fogalmát /42/, illetve hogy "pénzverésük... teljesen önálló, sőt az általuk alkalmazott pénzláb is lényegesen eltérő volt a királyétól" /43/. Aligha véletlen, hogy sem Géza alatt László, sem László alatt Lampert nem veretett pénzt. Ebben a tényben a dukátus önállósulási kísérleteinek visszaszorítását kell látnunk. Sajnos, a "megbékélés" további lépései adatok híján nem világosak, csak feltevésekre szorítkozhatunk. Lehet, hogy — mint PETER RATKOŠ véli — a dux hadsereget nem tarthatott /44/, lehet, hogy — mint Kálmán törvénybe iktatta /45/ — már László igényt tartott minden

/36/ MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 186.

/37/ HÓMAN BÁLINT i.m. I² 276.

/38/ PETER RATKOŠ: Dejiny Slovenska. I. 125.

/39/ Géza dux pénzein — máig kielégítően nem tisztázott okokból — DVX MVONAZ áll, ld. JESZENSZKY GÉZA: Az alsóhelbényi éremlelet töredékéről. Numizmatikai Közlöny 1914. 54.

/40/ RÉTHY LÁSZLÓ: Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. I. Árpádházi királyok kora. I. füzet. Budapest 1899. 12., 13.

/41/ GEDAI ISTVÁN (Folia Archaeologica XX. 101–103.) ama valószínűség alapján, hogy "a dux székhelye Biharvár volt", nagy óvatossággal Biharra gondol, míg PETER RATKOŠ (Dejiny Slovenska I. 125.) a nyitrai várra lokalizálja a duxi pénzverőt.

/42/ JESZENSZKY GÉZA: Numizmatikai Közlöny 1914. 66.

/43/ HÓMAN BÁLINT: Magyar pénztörténet. 217.

/44/ PETER RATKOŠ: Dejiny Slovenska. I. 125.

/45/ Kálmán I. 78.

megye (tehát a dukátusi megyék) adójának kétharmadára is az ispáni harmad mellett. Csak a végeredmény ismert: László korában a dukátus tulajdonképpen — ha nem is szűnt meg létezni — alig hallat magáról, s ez azért van, mert a dukátus e húsz év alatt nem a szeparatista törekvéseknek a hatalom területi megosztásában jelentkező formája volt, hanem a másik komponens, a feudális viszonyok kiépítése adott tartalmat létének.

Mint láttuk, az 1070-es évek elején az uralkodó osztályt a regnum és a dukátus csatározásai, a frakcióharcok, a trónért folyó küzdelmek megosztották. Ez a réteg-harc feltétlenül előmozdította az osztályharcos vonásokat hordozó mozgalmak időleges sikerét. A libereknek szabadságukért, a servusoknak alávett helyzetükből való szabadulásukért folyó küzdelmei át- meg átszövik a feudalizmus kialakulásának időszakát. A hamisnak minősített István-kori pécsváradi oklevélben arról olvassunk, hogy a király 200 szabad vitézzel ajándékozta meg a monostort, akik "ha történetesen valamelyik vidéken lázadás (seditio) keletkeznék, fegyveresen sieszenek a monostor védelmére" /46/. Az 1060–1061. évi népi mozgalom fegyveres harc volt, spontán felkelés. Aligha tévedünk, ha László I. törvénykönyvének a tizedszedést részletesen szabályozó cikkét /47/ a tizedmegtágadás formájában jelentkező paraszti osztályharcra hozzuk kapcsolatba. Az 1113. évi zabori oklevélből arról értesülünk, hogy az egyház emberei — kihasználva Ota morva herceg betörését — önhatalmúlag szabadoknak nyilvánították magukat /48/. Ám ezeket a

/46/ KARÁCSONYI JÁNOS: Szent-István király oklevelei. 80. — HORVÁTH MIHÁLY (i. m. 447–448.) úgy látja, hogy e tudósítás "valóságát nincs okunk kétségbevenni", MOLNÁR ERIK (i. m.² 129. old. 25. jegyz.) pedig éppen a fenti passzus kapcsán figyelmeztet arra: "a hamisított okiratok is visszatükröznek valódi viszonyokat".

/47/ László I. 40.

/48/ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Kálmán király oklevelei. 55–56. — Ld. MOLNÁR ERIK i. m.² 136.; KOVÁCS ENDRE i. m. 31.; LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 190+191. — Itt említenék meg, hogy a László I. 7. ama kitétele, miszerint a "seditio miatt elpusztult vagy felégetett templomokat a király parancsára az illető egyház papjai állítsák vissza", aligha vonatkozhat az 1060–1061. évi (tévesen Vata fia Janus nevéhez kapcsolt) mozgalomra (ld. ERDÉLYI LÁSZLÓ: Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben. 19.; E. FÜGEDI: Studia Slavica V. 392.; LEDERER EMMA szerk.: Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. 39. old. 8. jegyz.), hiszen nehezen hihető, hogy egy 1092. évi törvény intézkednék a több mint harminc évvel korábban lezajlott mozgalom kárainak helyrehozataláról, amikor az 1060–1092 közti időben keletkezett másik két (László III. és László II.) törvénykönyv egyike sem szól erről. Nyilván 1092-höz közelebbi időre vonatkozhat a seditio szó. A fordítók különbözőképpen ér-

jobbára egyes kisebb területekre kiterjedő, általában elszigetelt mozgalmakat viszonylag könnyen lehetett leverni.

Nem volt ilyen egyszerű a helyzet a XI. század egészét átfogó, de főleg 1046 után elharapózó tolvajlások és kőborlások elfojtását illetően. Elemi erejű, a társadalom széles rétegeit nagy területeken megmozgató, az osztályharc elemeit, csíráit magában hordozó mozgalom folyt a XI. század második felében, mely a feudális osztályrend általánossá tételét és megerősítését akadályozta, illetve a feudális termelés folytonosságát, a magántulajdont, s enniben a feudális osztályrend addig kialakult formáit fenyegette. Ennek elfojtásához kevés volt az egyes frakciózó urak hatalma, önmagában kevésnek bizonyult a jogi felépítménynek — László II. és különösen László I. törvénykönyvéből kitetsző /49/ — mind teljesebb kiépülése, ehhez a központi hatalom megerősítésére, a frakcióharcok lehető csökkentésére, az uralkodó osztály egységének megteremtésére volt szükség. A dukátus szeparatista törekvései kiteljesedésének elemi erejű, az osztályharc elemeit felvonultató mozgalom szabott határt; a főurak is rá voltak kényszerülve az államhatalom segítségére, érdekükben állt annak időleges megerősítése. Csakis ilyen alapon jöhetett létre a regnum és a dukátus "megbékélése".

telmezik e szót: HORVÁTH MIHÁLY (i. m. 423.) zavarok-at, PAULER GYULA (i. m. I. ² 163.) háborús idők-et, SZILÁGYI LORÁND (LEDERER EMMA szerk.: Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. 39.) lázadás-t, GYÖRFFY GYÖRGY (Szent László egyházpolitikája. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára. Túrkeve 1971. 65.) belháború-t fordít. A XI. század magyarországi latinságában egyaránt kimutatható a *seditio* szónak mind háború, katonai betörés (a pannonhalmi alapítólevélben PRT I. 589.; az 1113. évi zobori oklevélben FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Kálmán király oklevelei. 55.), mind felkelés, lázadás jelentése (a pécsváradai alapítólevélben KARÁCSONYI JÁNOS: Szent-István király oklevelei. 80.; a XIV. századi krónikakompozíció korai keletkezésű részében SRH I. 338.). Így aligha állapítható meg pontosan a *seditio* László-törvénykönyvbeli értelme; nyitva kell hagynunk azonban azt a lehetőséget is, hogy az 1091. évi kun betörésen kívül egy olyan népi mozgalomra is vonatkozhat, melynek más emléke a gyér forrásos anyagban nem maradt.

/49/ László II. 6.; uo. I. 4., 5., 18., 28., 41., 42. — Itt már a bírósági szervezetnek a korábbinál árnyaltabb tagozódásával találkozunk: a legfelsőbb igazságszolgáltatási fórum, a király, illetve a királyi bíróság (*regale iudicium*) mellett tüzes vas- és forró víz-próbáról ("istenítélet") és (területi) bíróról olvashatunk. A magyar bírósági szervezet XI. századi állapotának vázlatos leírását ld. HAJNIK IMRE: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Budapest 1899. 3-7.

Az eredmények nem is maradtak el. Úgy véljük, a feudális földmagántulajdon monopóliumának kiépítésében, a liberek lesüllyesztésében a frontáttörés László-féle III. törvényben a liberek még valódi szabadoknak tűnnek /50/, ezzel szemben az 1077 körüli II. törvény az első halvány nyomokat mutatja a liberek alávetését illetően: az egyik cikk elmondja, hogy amikor egy nemes vagy vitéz (quis nobilium vel militum) egy más nemesnek a házáat megtámadja, és ott harcot kezd, a hatalmaskodó nobilisszel vagy milesszel együtt az akcióban servusok mellett liberek is részt vehettek /51/. Nagyon valószínű, hogy e liberek már csatlósi szerepben jelentek meg "uruk" hatalmaskodásában. A mintegy másfél évtizeddel későbbi állapotokat tükröző 1092. évi I. törvénykönyv már a liberek lesüllyesztéséről, tehát az 1077 körüli helyzeten lényegesen fejlettebb, előrehaladottabb stádiumban levő feudalizációs folyamatról tájékoztat: a 27. tc. az apátok szabadjairól szól, egy másik pedig a libereknek a püspökökhöz és ispánokhoz történt elszegődéséről, csatlakozásáról informál, megjegyezve, hogy a püspökök és ispánok "úgy bánjanak velük, ahogy tetszik, mégis szabadságuk épségben tartásával" /52/. A liber kategória lesüllyedésének a László-féle törvényekből kivehető folyamata az 1080-as, 1090-es években tetőződött: a liberek túlnyomó része ekkor vesztette el legelőközösségi földjét és függetlenségét, szabad pásztori szabadságát, vált az urak (apátok, püspökök, ispánok) liberévé.

Maga a dukátus mint intézmény, illetve a dux, a dukátus főurai nyilván nagyon jelentős szerepet játszottak ebben a folyamatban. VÁCLAV CHALOUPECKÝ feltevése szerint Géza még mint nyitrai és bihari dux (vévoda) alapította a garamszentbenedeki apátságot, és az alapításhoz a dukátusban fekvő javadalmakat használta fel; ezt az alapítványt újjította és erősítette meg 1075-ben már mint király /53/. Annyi mindenestre bizonyos, hogy Nyitra megye északkeleti részét a XI. század második felétől népesítik be a kóborlók (űzbégek), felfelé haladva a Nyitra folyó és a Belánka patak völgyében /54/. A Vág völgyének déli részét és a báni medencét a menekülők már az I. István halálát követő évtizedekben

/50/ László III. 4., 5., 8., 17.

/51/ Uo. II. 11.

/52/ Uo. I. 27., 30.

/53/ VÁCLAV CHALOUPECKÝ i. m. 46. — CHALOUPECKÝ feltevése mellett látszik bizonyítani az a körülmény, hogy Géza az intitulációban így "szól": "in primis hungarorum dux". Ld. uo. 46. old. 175. jegyz.

/54/ FÜGEDI ERICH: Századok 1938. 488. — Valószínű, hogy a Nyitra melletti Űzbég falu és másik, már a középkorban előforduló Űzbég nevű falunk (Sáros megyében) elnevezését e XI. századi vándormozgalomnak köszönhette, ld. KRISTÓ GYULA: Űzbég és tolvaj. Magyar Nyelv 1973. (Sajtó alatt.)

/55/ FEKETE NAGY ANTAL i. m. 5.

elérték /55/, a XI. század közepén indul meg beáramlásuk Trencsénbe /56/. László király a nyitrai gyeplívonon túl fekvő, újonnan kialakult falvakat a nyitrai egyháznak adományozta /57/. A zobori apátságnaK szintén már László adott Trencsén körüli birtokokat /58/. (A korábban lakatlan, illetve gyéren lakott területek betelepülése természetesen lassan haladt. Így érthető, hogy László király még 1091-ben is viszonylag nagyszámú — Cosmas Pragensis szerint több mint kétezer — cseh vitézt tudott betelepíteni a Trencsénhez közeli báni uradalomba.) Bár a források és az oklevelek rendre László királyról és László király nevében beszélnek, aligha kétséges, hogy a kóborlók megtartóztatásában, földre ültetésében a dukátus mint intézmény, a vármegyék, az egyház /60/ és a nagyurak egyaránt fontos szerepet játszottak /61/. A dukátus keleti részén, Biharban is átlépték a menekülők az egykori gyeplívonokat, folyt a keleti irányú előrenyomulás /62/. Minden bizonnyal helyesen következett GYÖRFFY GYÖRGY, amikor felteszi: Lampertszásza — Beregszász — "telepítőjének Lampert herceget tarthatjuk, aki I. László király idejében (1077–95) a dukátus megyéinek — közte Borsovának — ura volt" /63/. A liberek lesüllyesztése változatos módokon történt, ezeket LEDERER EMMA jobbra feltárta /64/. Úgy véljük azonban, egy ponton ki kell egészítenünk LEDERER EMMA egyébként gazdagon árnyalt elemzését. Célszerűnek tartjuk, ha először a László II. és I. törvénykönyvéből, továbbá Kálmán törvényeiből kigyűjtött példáinkat közöljük: "A határőrök ispánjait (Comites confiniorum), ha a király engedélye nélkül az ország határain túlra engednek lovakat vagy ökröket eladni, ispáni tiszüktől meg kell fosztani. A határok őrzői pedig, akiket a nép nyelvén erwriinek neveznek, ha ispánjuk engedélye nélkül ilyesmit engednek, ha szegények (si pauperes), szabadságukat veszítsék" /65/. "Ha pedig az eskü után a termés tulaj-

/56/ Uo. 6.

/57/ FÜGEDI ERICH: Századok 1938. 293.

/58/ RICHARD MARSINA: Štúdie k slovenskému diplomatáru. K problematike najstaršich zoborských listín. Historické Štúdie VII. (1961) 218., Sborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Historica. Ročník XIV. (1963) 167–168.

/59/ Cat. font. I. 804., uo. I. 530., uo. III. 1992. — Ld. PAULER GYULA i. m. I.² 155.; KOVÁCS ENDRE i. m. 39.; GYÖRFFY GYÖRGY: Ethnographia 1965. 428.

/60/ Mon. eccl. Strig. I. 59.

/61/ LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 36–37.

/62/ JAKÓ ZSIGMOND i. m. 29.

/63/ Tört. földr. I. 532.

/64/ LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. passim, különösen 35–37., 54–55., 119–122., 128., 176–180., 190–194.

/65/ László II. 17.

donosáról valaki idegen azt mondja, hogy hamisan esküdött, a püspök poroszlóján kívül a király és az ispán poroszlója előtt mérjék meg a termést. Ha a termés tulajdonosa vétkesnek bizonyul, neki adják a tized részt és a kilenced részt adják a püspöknek, ha azonban az találtatik hazugnak, aki bevádolta őt, ugyanazon büntetés szerint fizessen vétkéért. Ha pedig (a vádaskodónak) nincs semmije sem, amiből magát megváltsa (Si non habuerit, unde se redimat), adják el őt, de csak egyedül, gyermekeit nem" /66/. "Ha valaki a király engedélye nélkül valami kóbor személyt tart magánál, 55 penzát fizessen. És ha az ilyen uránál valamit lop, az úr a büntett alól istenítélettel tisztázza magát; és aki a szolga keze se volt, azt (a szolga) mutassa meg, és ha az ártatlannak bizonyul, ugyanazt a törvényt fizesse meg, mint a szolga visszatartója; ha pedig nincs vagyona (et si non habet), saját szabadságát veszítse el" /67/. "Ha valamely asszony férjéről elszökik, első és második alkalommal adják vissza urának, harmadik alkalommal pedig, ha nemes, vessék vezeklésre házasság reménye nélkül, ha a népből való (si de plebe), adják el a szabadság reménye nélkül. Ha valaki feleségéről bebizonyítja, hogy házasságtörő, ha akarja, vegyen más feleséget; az asszony pedig, ha nemes, házasság reménye nélkül vezekeljen, ha pedig a népből való (si plebeia), a szabadság reménye nélkül adják el... Ha valaki leányt rabol el vagy ellene erőszakot követ el, ha nemes, egyházi vezeklés alá essék és elégtételt fizessen. Aki pedig ezt megfizetni nem tudja (Qui vero hoc persolvere non poterit), fejét nyírják le, és László király rendelkezése szerint adják el. Ha valaki másnak a jegyesét elrabolja, ha a nő nem értett vele egyet, adják vissza saját jegyesének. A rabló pedig, ha nemes, törvényes elégtételt adjon, és házasság reménye nélkül vezekeljen, ha nem tud elégtételt fizetni (si non poterit compositionem dare), szabadság reménye nélkül adják el" /68/.

László- és Kálmán-kori dekretális emlékeinkből a liber jogállású elemek lesüllyesztésének, servusszá tételének egy nagyon határozottan kihámozható módja tűnik elő: a "vétkes" liberek tényleges anyagi pozíciójának figyelembevétele, jogi helyzetük ehhez történő igazítása. Tudjuk, hogy a liber "vétségek" elkövetése révén servusszá vált /69/. Ám aligha lehet véletlen, hogy a fentebb általunk idézett törvénycikkekben nem a "vétségek" elkövetése, hanem a liber pozíciója adott jogi lehetőséget a lesüllyesztéshez. Ami a feudális jogban a jog sfkján érvényesült, az nyilván érvényesülhetett a feudalizálódó társadalomban — a feudális erő jog által szentesített eljárásában — a gyakorlatban is. Miről lehet tehát itt szó? Úgy véljük, a László- és Kálmán-kori törvényekből egy nagy társadalmi "átrendeződs" halvány körvonalai bukkannak elő. Akik szegények, akiknek semmijük

/66/ Uo. I. 40.

/67/ Kálmán I. 42.

/68/ Kálmán E. 55.

/69/ LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 54-55.

sincs, azoknak — alkalmasint nemcsak a "vétkeseknek" (s alig fér kétség hozzá, hogy a kőborlók, a tolvajok, a házasság "szentsége" ellen vétők stb., akik hatalmas tömeget képezhettek, a feudális jog értelmében vétkesek), hanem a "vétkeseknek" is — szolgává kellett lenniök. A gazdasági helyzethez igazítják tehát a jogi helyzetet. Az egyes egyedek pozíciója — liber volta — a XI. században még a XI. századot megelőző idők mementója; azt a célt tehát, hogy a jogi helyzet a XI. századra megváltozott gazdasági helyzetet tükrözze, a XI. század végén erőszakkal valósítják meg: a feudális gazdasági alapot teszik a jogi státus mércéjévé.

S hogy aligha járunk rossz nyomon, azt a feudális uralkodó osztály kialakulásának története bizonyítja. Idézzük fel azokat a László- és Kálmán-kori törvény-cikkeket, amelyek szembeálló rokonságot mutatnak az imént citált törvénytársusokkal. "Ha valaki kardját kirántva embert öl, királyi ítélet végett vessék börtönbe, és minden vagyonát osszák három részre, tudniillik szőleit, földjeit, szolgálónépeit és rabszolgáit, s ebből két részt adjanak a megölt rokonainak, a harmadikat pedig a gyilkos gyermekeinek és feleségének. Ha pedig vagyona kisebb értékű, mint száztíz penza (Si vero minoris facultatis sit, quam centum X pensarum), szabadságát is veszítse el" /70/. "Ha valaki a nemesek vagy vitézek közül (Si quis nobilium vel militum) más nemesnek a házáat megtámadja, és ott harcot kezd, s annak feleségét megostorozza, ha elegendő vagyona van (si tantam substantiam habuerit), vagyonának kétharmad részét adják a büntett elkövetéséért, egyharmada pedig feleségének és gyermekeinek maradjon meg. Ha pedig nincs (elegendő) vagyona (Si autem substantia defuerit), fejének megnyírása után megkötözve és megostorozva vezessék a piacon körben, és így adják el" /71/. "Ha valaki azok közül, akik az egyházak élén állnak, ezeknek a javait szétszórja, kétszeresen térítse vissza. Ha nincs neki miből (Si non habet), tegyék le (tisztéből), amíg azt jóvá nem teszi" /72/. "Ha az egyházi személyek közül valakit lopással vádolnak, a püspök és az esperes vizsgálja meg. Ha bűnösnek találhatik, tegyék le, és javait veszítse el; ha semmije sem volt (si nichil habuerit), adják el" /73/. Aligha szorul különösebb bizonyításra, hogy az itt idézett törvénycikkek vétkezői az uralkodó osztály tagjai. Hogyan lehet és kell tehát magyarázni, hogy e rétegek egyes tagjai — bizonyos vétségek elkövetése esetén, de nem szorosan a vétség elkövetésétől függően — szolgaságba kényszerítettettek? A citált cikkekből eléggé világos: aki nem rendelkezik (elégséges) vagyonnal, ott a helye, ahol a többi nincstelennek; a servusok között. Ám egyáltalán elképzelhető-e, hogy az uralkodó osztály akár néhány tagja is servusi sorba kerülhetett?

/70/ László II. 8.

/71/ Uo. II. 11.

/72/ Kálmán E. 14.

/73/ Uo. 60.

A kérdésre a választ annak felismerése adja meg, hogy a kizsákmányolók osztályának kialakulása maga is történeti folyamat. SZÉKELY GYÖRGY hívta fel a figyelmet arra, hogy a "lesüllyedő néppel szemben lassacskán kristályosodott csak ki a király körül tömörülő uralkodó osztály" /74/. Ha magát a folyamatot — adatok híján — nem is lehet rekonstruálni, az egyes adalékok lényeges tendenciákra hívhatják fel a figyelmet. Már egy korábbi munkánkban annak igazolásán fáradoztunk, hogy "az 1030-as években István udvara semmiképp sem tekinthető homogénnek a feudális állam és a törzsi hagyományokra építő vagy hivatkozó szeparatista törekvések" /75/, illetve a kereszténység és a pogányság életbe vágóan fontos, lényegi kérdésében" /76/. István udvarán Péter király hajtott végre szerkezeti változtatásokat a feudalizmus erősítése érdekében: "kiszórta onnan az új rend, az új hit potenciális és valóságos ellenségeit" /77/. Ám már Aba Sámuel teret nyitott az antifeudalizmus különböző erői számára /78/. S ha András király le is verte a "pogány" tömegeket, az ő udvarában éppen úgy helyet kaphattak a feudális társadalomba külsődlegesen beilleszkedett, főként a születési arisztokráciához tartozó elemek, mint Béla, Salamon és Géza udvarában, hiszen a rexek és a duxok küzdelme erők tömörítését és nem megosztását követelte meg. Semmi okunk nincs más képet rajzolni az egyes vidékek arisztokráciájáról. Gellért püspök a Deliberációban keservesen kifakad ama (magyar) urak ellen, akik mindennap a lantosok, síposok előadásait hallgatják, s éjszakákon át terített asztal mellett ülnek, akik a lovak istállóján kívül semmihez sem értenek /79/. Már korábbi munkánkban annak igazolására törekedtünk, hogy Vata fia Janus, kiszorulván apja várából, Békésből, a pogány tradíciók életben tartásán munkálkodott, s ami adott esetben igen fontos számunkra; Janus — amint a XIV. századi krónikakompozíció közli — "atyja szertartását követte, sok varázslót, jósnőt és táltost gyűjtött maga köré, akiknek bővölése-bájolása igen beajánlotta őt az uraknak" /80/. Vagyis a pogány eszmevilág még az 1060-as évek elején is élt és hatott a pogány fészkekben lakozó uraknál /81/.

/74/ SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I.³ 60. — MARCZALI HENRIK is utal (Magyarország története az Árpádok korában. 142.) a László II. törvény kapcsán a "keletkező és gyarapodó birtokos osztály"-ra.

/75/ ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története. 35.

/76/ KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. "pogánylázadások" kora történetéhez. 22.

/77/ Uo. 27.

/78/ Uo. 30.

/79/ KARÁCSONYI JÁNOS: Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei. Budapest 1887. 213.

/80/ SRH I. 338.

/81/ KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. "pogánylázadások" kora történetéhez. 52.

Az 1060-as, 1070-es évekből (de még László előtti korból) való László-féle III. törvénykönyv ama kitétele: "egész Magyarország főemberei megesküdtek, hogy a tolvajt nem kímélik, sem el nem rejtik" /82/, joggal vezette LEDERER EMMÁt annak feltételezésére: "maguk az urak... sem tekintették a lopást égbekiáltó bűnnek" /83/. Az 1077 körüli viszonyokat tükröző László II. törvénykönyv igen "sivár" képet fest az uralkodó osztályról (egyes tagjai lopnak /84/, akadályozzák a tolvaj utáni nyomozást — tehát vagy maguk is tolvajok vagy bűnrészesek — /85/, igaztalanul gáncsoskodnak a királyt, a feudalizmust képviselő bíró ellen /86/, hatalmaskodnak /87/), és igen szigorú büntetéseket szab ki annak vétkes tagjaira (bebörtönzés /88/, pénzbírság /89/, részleges vagyonekobzás /90/, tisztjükből való leváltás /91/ és — szolgálásra vetés /92/). Aligha lehet kétségbe vonni SZÉKELY GYÖRGY ama megállapítását, hogy még az általa 1064-re datált László-féle III. törvény idejében is régi (megtűrt nemzetségi kiskirályok) és új úri osztály állt a rex és a dux mellett /93/. E régi uralkodó osztály — az István-törvényekben előforduló születési arisztokrácia (maiores natu) /94/ — éppen úgy a nem következetesen feudális időkből átöröklött képződmény, mint a liber kategória. Születési előjoga még a törzsiségre és nem a feudális államiságra épült fel. Egy részük tényleg beilleszkezhettek az új rendbe, más részük, a lázadó vezérek gazdasági hatalmuktól megfosztott leszármazottai, a későbbi Csolt-, Ajtony-nem egyes elődei, a Vata fia Janusok oppozícióba kerültek azzal. Velük a kialakuló feudalizmusnak ugyanúgy le kellett számolnia, mint a liberekkel. Ki kellett őket taszítani a feudális uralkodó osztályból, mert ideológiájuk, gazdasági helyzetük nemhogy nem indokolta az uralkodó osztályba való tartozásukat, hanem egyene-

/82/ László III, 1.

/83/ LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 120.

/84/ László II. 9., esetleg 1. Ld. PAULER GYULA i. m. I. ² 439. old. 275. jegyz.; KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. 173.; ERDÉLYI LÁSZLÓ: Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig. Budapest 1942. 35-36. — Az egyházi személyek lopásáról szóló törvénycikk (László II. 13.) realitását a Kálmán E. 60. igazolja. Vö. HÓMAN BÁLINT i. m. ² 285.

/85/ László II. 5.

/86/ Uo. II. 6.

/87/ Uo. II. 11.

/88/ Uo. II. 9.

/89/ Uo. II. 5.

/90/ Uo. II. 11.

/91/ Uo. II. 17.

/92/ Uo. II. 6., 11.

/93/ SZÉKELY GYÖRGY: Valóság 1948. 143.

/94/ István I. 21.

sen kizárta azt. Úgy tűnik tehát, a "régi" uralkodó osztály tagjainál is a gazdasági helyzethez igazították a jogi helyzetet; vagyis azokat, akik továbbra is az uralkodó osztály tagjai maradtak (nyilván a hivatali, illetve az azzal jórészt egybeeső hospes-arisztokrácia tagjait, akiket István egyik törvénycikke maiores dignitate megjelöléssel illet /95/, továbbá azokat, akiknek — maiores natu — a "törzsiségben" gyökerező születési előjoga egybefonódott a feudális birtokossá válással), érdekeltté tették a feudalizmus védelmében, erősítésében.

Ám ha csak ennyit látnánk az idézett törvény-passzusokban, alig lenne több, mint túlságosan egyoldalú részizgazság. Mert egyrésztől ugyan roppant valószínűnek tűnik, hogy a jogi státust a gazdasági potenciához szabták, másrésztől viszont éppen az inkriminált László II. törvény mintha ellenpéldát nyújtana: "Ha a bíró a rabszolga orrát nem vágja le, vagy a szabadot nem akasztja fel, vesszen el mindene, fiain vagy lányain kívül, s magát a bírót adják el. Ha pedig ártatlant akaszt fel, 110 penzát fizessen, és a felakasztott személy minden vagyonát adja vissza. És ha magát két alkalmas tanú segítségével kiszabadítja, attól, aki őt a (királyi) tanács előtt bevádolta, vegyen 55 penzát. És ha istenfétlet történik, és a bíró igaznak bizonyul, a vádaskodó ugyanazon büntetést szenvedje, mint amelyet a bírónak kellett volna elviselnie. És ha nagyobb vagyona volt (Et si maioris facultatis fuerit), mint a bírónak, szabadságát is veszítse el" /96/. A szöveghagyomány nem engedi meg a maioris szó minorisra történő emendálását, de a szöveg értelme nem is igényli ezt; körültekintőbb interpretáció meggyőz arról, hogy itt aligha a fentiek ellenpéldájával találkozhatunk. Miről van tehát szó? MARCZALI HENRIK utalt éppen e törvénycikk kapcsán arra: "a törvénynek nemcsak betűje, hanem szelleme is kegyetlen: a bíró sokkal kevesebbet kockáztat, ha ártatlant akasztat, mint ha a bűnöst nem bünteti" /97/. A bírónak, bármi legyen is társadalmi állása, a feudalizmus érdekeit kell képviselnie, s ez 1077 táján azt követelte: inkább akasztasson fel több ártatlant, mintsem egyetlen "vétkest" futni hagyjon. S ha mégsem tesz eleget a feudális rend igényeinek, magának is el kell vesznie. Úgy tűnik, itt nem a bíró társadalmi pozíciója s nem is gazdasági helyzete a döntő, hanem az ideológia; ha következetesen kiszolgálja az alakuló és saját hegemóniáját tűzzel-vassal érvényesíteni akaró feudalizmust, a felszínen marad, de ha kezében meginog a gyilok, ha tétovásága ideológiai bizonytalanságot takar, el kell süllyednie. És vajon miért rendelkezik úgy a törvénycikk, hogy ha a bírót igaztalanul vádolónak nagyobb vagyona van, mint a bírónak, a vádaskodót servusszá kell tenni? Amikor a törvények a gazdasági helyzethez igazították a jogi helyzetet, a rosta hézagain át servusi kategóriába jutottak a magukat az uralkodó osztályhoz a régi rend születési jogán tartozónak vélő, gazdaságilag potenciájuktól már megfosztott, társadal-

/95/ Uo. I. 21.

/96/ László II. 6.

/97/ MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 139.

milag deklasszálódott törzsi-nemzetségi "előkelők". Ám fentmaradtak a rostán a hatalmi bázisukat valamilyen módon megőrzött, de ideológiájukat tekintve a régihez, a pogánysághoz szíttó urak. Ellenük a tettekben is megnyilvánuló ideológia síkján kellett felvenni a harcot, az ő esetükben ideológiájuk függvényévé kellett tenni gazdasági-társadalmi helyzetüket. Vagyis arra kellett törekedni: a gazdasági helyzet, a politikai hatalom a lehetőségekhez képest "szinkronban" legyen az ideológiai meggyőződéssel. Más szóval: csak az rendelkezék számottevő javadalmakkal, magasabb pozíciókkal, aki egyetért a feudalizmus eszméivel, a magántulajdon rendjével, a katolikus egyház dogmáival, s kész is cselekedni a feudalizmus érdekében. És fordítva: aki nem mutatkozik a feudalizmus ügye következetes harcosának, megingathatatlan hívének, az ne tudhassa magát rangot adó birtokok és hatalmat jelentő tisztségek urának. S hogy általános társadalomrendező elv lehetett a gazdasági helyzet és az ideológiai állásfoglalás egymáshoz közelítése, fentebb kifejtett értelemben veendő egybeesése, azt Kálmán egyik törvénycikke is igazolni látszik: "Ha valaki, akit bizonyágtételre hívtak, valakinek az igazát tanúskodással akarja bizonyítani, bizonyágtételét csak abban az esetben engedjük elfogadni, ha először is: bűneit meggyóna a papoknak, azután: ha szántóföldje van, hogy így egyrészt az igaz tanúbizonyásznak biztosítéka legyen a pap által a gyónásban, másrészt hamis tanúskodás esetén a váltságdíj biztosítva legyen a birtokban" /98/. A jogi apparátus erőszak szervezete kapcsán is hasonlóról értesülünk: "Megparancsoljuk, hogy a bíró poroszliói olyanok legyenek, amilyeneknek fentebb az alkalmas tanúkat mondottuk" /99/. Az immár kialakult feudalizmus elérte, hogy a társadalmi struktúra végletesen — és nagyjából véglegesen — polarizálódott: az új uralkodó osztály tagjainak személyes anyagi és erkölcsi érdekévé vált a feudalizmus védelme.

A XI. századi, viszonylag nagyfokú társadalmi mobilitásra MÁLYUSZ ELEMÉR utalt: "Éles, áthághatatlan határok (I. István korában) azonban nincsenek a rétegek közt; a jómódú birtokos utódaiból lehet szegény liber, akinek megánbirtokra kell kéredeznie, de ugyanúgy hadi érdemeivel szerezhethet magának újabb adománybirtokokat, bekerülhet a királyi környezetbe s lehet hatalmas comes" /100/. Nyomatékosan hangsúlyozva, hogy már az I. István-kori társadalmat osztály- (kora feudális) társadalomnak kell tartanunk, egyetértünk MÁLYUSZ ELEMÉR idézett megállapításával. A földtulajdonban, a birtokviszonyokban bekövetkező változások, a feudalizmus kiépítésének fokozatos előrehaladása egyaránt megkövetelték, hogy a társadalom vetkőzze le mindazon — egyre inkább anakronisztikusnak tűnő — vonásait, amelyeket még az ősközösségi formációból, illetve annak bomlási folyamatából örökölt. A területi egységét a XI. század közepén megeremítő magyar állam a század utolsó 2-3 évtizedében döntő lépést tett a feudális viszonyok általánossá tété-

/98/ Kálmán I. 26.

/99/ Uo. 29.

/100/ MÁLYUSZ ELEMÉR: Társadalomtudomány 1934. 162.

le irányába. Nemcsak a legelőközösségi földeket szerezte meg /101/, nemcsak helyi állami és egyházi szervezeteket hozott létre, hanem megoldotta — vagy a végső megoldás közelébe juttatta — a társadalmi anakronizmusok felszámolását is: a szabad pásztorok, a liberek lesüllyesztésével, földre ültetésével a későbbi jobbágyosztály egyik derékhadát hozta létre, a heterogén eredetű és szerepű uralkodó osztály sorában elvégzett "revízióval" egy homogén, minden szálával a feudalizmus talajában gyökerező uralkodó osztály kialakulásához járult hozzá.

E társadalmi átrendeződések véghezvitele — mely a feudalizmus kialakulása mint folyamat befejeződésének feltétele volt — érdekében állt tehát mindazon erőknél, amelyek a feudalizmusban látták biztosítva jövőjüket. E folyamat sikere érdekében ezen erők (a királyi hatalom helyi reprezentánsai, a nagyurak, az egyházi előkelők) hajlandók voltak korlátozni a frakcióharcokat, időlegesen félretenni a rétegellentéteket, hogy az elemi erejű osztályharcos jellegű mozgalmakat megfékezve saját osztályuralmukat megerősítsék. Harcuk természetes vezetőjéül kínálkozott a király, aki köré csoportosulva maguk is felléptek a pillanatnyi "egységüket" megbontani akaró tendenciák ellen; nem engedték meg az ország területi megosztását László és Salamon között, érdekükben állt, hogy a dukátusnak mint intézménynek a feudalizmus teljes kiépülése irányába ható törekvései ne szenvedhessenek csorbát az ádáz pártharcokban, frakciózásban. A regnum és a dukátus "megbékélése" László alatt a feudalizációs folyamat sikerének záloga volt, természetes osztályérdeke mind a regnum, mind a dukátus hatalmasainak. A királyi hatalom időleges megerősödése a királlyal alkalmi szövetségre kényszerült feudális erők (elsősorban a főurak) megerősödését is jelentette. A belpolitika feladatainak megoldásához, a feudalizációs folyamat sikeres befejezéséhez kedvező lehetőséget teremtett a külpolitikai helyzet; ha keletről érték is támadások az államot, nyugatról a pápa és a császár között folyó investitúraharc miatt nem fenyegette reális veszély az országot. Nyilván — legalábbis részben — az állam megnövekedett erejének mutatója László 1091. évi horvátországi hódítása. Az újonnan megszervezett terület élére Álmos került /102/, míg László azért szorgalmazta Kálmán pappá szentelését, hogy — mint szóltunk róla — megakadályozza Kálmán részesedését a világi hatalomban, illetve hogy kizárja a trónöröklésből.

Am azzal, hogy Magyarország az 1091. évi esemény kapcsán kilépett az európai politika porondjára, akarva-akaratlanul állásfoglalásra kényszerült az európai politika nagy kérdéseiben, mivel az ádáz csatározást folytató hatalmak maguk is eltérő módon reagáltak a horvátországi eseményekre. Megalapozottnak tartjuk azt a véleményt, hogy László, aki korábban — nagymértékben Salamonnal szembeni viszálya miatt is — "IV. Henrik császár ellenségeinek volt fő támasza", éppen az

/101/ Erre ld. LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon, passim.

/102/ Ld. fentebb 89. old. 11. jegyz.

1091. évi horvátországi hódítás kapcsán vált a német uralkodó szövetségesévé /103/. II. Orbán pápának Kálmán királyhoz intézett levele világosan utal a pápaság és László király megromlott kapcsolatára /104/. A Horvátországban uralomra lépő Álmos nagybátyja, László új politikájának folytatójává vált: IV. Henrik csatlósának szegődött, a császári hatalommal épített ki kapcsolatokat. És az a László király, aki 1091 táján a császár irányában kereste a kibontakozást, s aki szembe fordult a pápai aspirációkkal, az 1092. évi szabolcsi zsinaton — a püspökökkel, apátokkal, előkelőkkel egyetértésben — kimondja: "Ha valaki vagyonát vagy birtokait valamely egyháznak adományozta, semmiféle ok közbejöttével se merje azt visszavonni és más egyháznak adni" /105/. Nem kevesebbet jelent ez, mint az egyháznak tett adományok, egyáltalán az egyházi javadalmak visszavonhatatlanságának becikkelyezését /106/. László — az 1092. évi I. törvényből kitűnően — minden eszközzel az egyház anyagi javainak gyarapítására törekszik; szigorúan megköveteli az egyház javára felajánlott adományok teljesítését, az elpusztult templomok felépítését és felszerelését, az egyháztól elidegenített javak visszaszerzését, visszajuttatását /107/. Ezek a lépések az egyháznak mint a kialakuló feudális társadalom egyik motorjának, a feudalizmustámaszának anyagi megerősítését célozzák. A külpolitika síkján a pápával szembe forduló László benn az országban az egyházi javadalmak nagy protektorának bizonyul: ebben annak felismerését sejtethetjük — a külpolitikai vonatkozások mellett —, hogy a feudalizmus teljessé tételében nem nélkülözhető az egyház anyagi hatalma és erkölcsi súlya sem.

A hatalomban mellőzött és papnak szánt Kálmán a pápai tábor irányában tájékozódhatott. A dinasztia ifjabb generációjának, Kálmánnak és Álmosnak eltérő külpolitikai orientációja előrevetítette az elkövetkezendő harcokat. Mindez azonban csak szimptomája, de nem oka azoknak. A belviszályok felújulása csakis a belső viszonyok változásában lelheti magyarázatát, abban, hogy a frakcióharcokat idő-

/103/ MARCZALI HENRIK: Az Árpádok és Dalmácia. 31. — IV. Henriknek Álmoshoz 1096-ban intézett levelében olvassuk: "Azt a szövetséget, melyet nagybátyáddal kötöttünk, mai naptól fogva törhetetlenül meg akarjuk tartani éltünk végéig." (Cat. font. III. 2271. — Magyar fordítását ld. MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 189.)

/104/ Pl. "A magyarok népe már régtől fogva téves útra tért, és üdvösségének pástoraitól elhagyatva idegen nyáj nyomába szegődött." (CD II. 13.)

Ld. MAKKAI LÁSZLÓ—MEZEY LÁSZLÓ i. m. 315. old. 105. jegyz.

/105/ László I. 23.

/106/ Ld. MARCZALI HENRIK: Magyarország története. 96.

/107/ László I. 5., 6., 7., 8., 24.

legesen mérséklő, belső ellentéteit szándékosan letompító uralkodó osztály sikerrel birkózott meg az elemi erejű osztályharcos mozgalmakkal, az osztályküzdelmekből megerősödve került ki. Az osztályuralmat fenyegető közvetlen veszély elmúltával a világi (és egyházi) előkelők egy része ismét az ország területi megosztása irányában látta saját hatalma további kibontakozása útját; a László alatt osztályelnyomó funkciót teljesítő dukátus adott keretként kínálkozott ehhez. A feudalizmus "évszázados ide-oda játék"-ának /108/ ingája a széttagolódás, "a központtól való eltávolodás" felé lengett ki.

A REGNUM LESZÁMOLÁSA A DUKÁTUSSAL: KÁLMÁN KORA

Lászlónak 1095. júliusában bekövetkezett halála után — máig nem teljesen tisztázott körülmények között — a korábban mellőzött és félreállított Kálmán került a trónra. Historiográfiánk általában László jelölésével hozta kapcsolatba a trónutódlás kérdését, s ebben a krónikák útmutatását követte. A XIV. századi krónikakompozícióban Kálmán trónra kerülésének három variációja olvasható: a 140. fejezet egymaga két eshetőséget említ. Az egyik: László előre tudta Kálmánról, hogy vérontó lesz, ezért akarta e gri püspökké tenni. Meghallotta ezt Kálmán, és ugyanazon éjen kimenekült Lengyelországba, mert tudta, hogy apját és nagyapját tisztelességgel fogadták Lengyelországban. Amikor László súlyos betegségbe esett, összehívta főembereit, követeket küldött Kálmánhoz, hogy térjen vissza Magyarországra /1/. A másik: Szent László király úgy rendelkezett, hogy őutána Álmos uralkodjék, de ez őszinte egyenességből úgy tisztelte testvérét, Kálmánt, hogy neki átengedte az ország koronáját, minthogy az elsőszülöttség jogán is őt látszott megilletni /2/. A 152. fejezet szerint pedig Kálmán vára di püspök volt, de miután fivéréi előtte elhaltak (!), pápai engedelemmel uralkodásra kényszerült /3/. Mivel e szövegek alapos ellentmondásba keveredtek egymással, belőlük nem elsősorban Kálmán trónra kerülésének módja, hanem a passzusok létrejöttét okadatoló szemléletek és szemléletváltozások egymásutánja, társadalmi háttere hámozható ki.

A tények arra mutatnak, hogy László unokaöccsének, Kálmánnak félreállítására, a hatalomból, a trónöröklésből való kizárására törekedett. Teljes joggal eshetett választása — neki, a királynak — Álmosra, aki készen mutatkozott az 1091 utáni lászlói politika továbbvitelére, míg Kálmán és a Kálmán körül csoportosult előkelők (Lengyelországba is "követték őt Magyarországról Marcus és Vgra és mások" — írja a krónika /4/), az ellentábor, a pápaság irányában orientálódtak. Lehet ugyan,

/1/ SRH I, 419.

/2/ Uo. I, 419–420.

/3/ Uo. I, 432. — E passzusok elemzését s a vonatkozó szakirodalmat ld. KRISTÓ GYULA: A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairodalmunkban. 128–133. és Uő.: Századok 1974. (Sajtó alatt.)

/4/ SRH I, 419.

hogy László halálos óráján mégiscsak Kálmánra gondolt a trón betöltésénél /5/, de inkább valószínű, hogy Kálmán trónra kerülése nem volt egyenes függvénye László szándékainak. Úgy véljük — anélkül, hogy negligálni akarnók a dinasztia hatalomátruházó szerepét —: Kálmán királysága nem László elhatározásának realizálása, nem elvek érvényesítése volt, hanem mindenekelőtt hatalmi erőviszonyok kérdése. Kálmán tábora erősebb volt Álmosénál, a kompromisszum Kálmánnak kedvezett, ő lett a regnum ura, ám — a nagybirtokosok gyorsan megnőtt étvágyát kielégítendő — a dukátust át kellett engednie Álmosnak /6/. Ez Kálmán számára a kisebbik rossz volt: ha Álmos Horvátország ura marad, IV. Henrik birodalmának szomszédjaként sokkal inkább lehetőséget kap önálló, a királytól független politika folytatására, mint a Németországtól távol fekvő dukátusban /7/. Kálmánnak le kellett vonni a tanulságot, és rá kellett jönnie: a "kísérlet a hódított országokat a trónhoz oly közel élő férfiú kormányára bízni nem vált be, és már eleve mutat mindazon nehézségeket és veszélyeket, melyek a hatalom ilyenmő megosztásából fejlődhetnek" /8/. Álmos a Nyitra- és Bihar-vidéki dukátust kapta, Kálmán magát koronáztatta Horvátország és Dalmácia királyává, élükre pedig nem nagy birtokokkal rendelkező királyi sarjat, hanem egy tőle feltétlenül függő — és ekkor még jelentéktelen javadalmakkal bíró — főurat állított horvát bánként. Ezekben az évtizedekben tűnik fel első ízben — nem számítva az erdélyi különkormányzatnak a XIV. századi krónikakompozíció által I. István korára tett előzményét /9/ — Mercurius, egy Erdély élén álló főúr címeként a "princeps Ultrasilvanus" /10/, mely a későbbi erdélyi vajdai méltóság történeti előképe.

Kálmán tehát a regnum, Álmos a dukátus ura lett. Amint a közelkorú és megbízható Pozsonyi Évkönyv írja: "Kálmánt királlyá koronázzák, és testvérét, Álmost diadémmal övezik" /11/. A dukátus egyik funkciójának átalakulására, a feudalizmus kialakításában nagy részt vállaló feladat teljesítésének másodlagossá válására utalhat a dukátus szimbólumának megváltozása. A korábbi kard-jelvényt, amely

/5/ PAULER GYULA i. m. l. ² 454. old. 349. jegyz.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 185–186.

/6/ SRH I. 421.

/7/ MARCZALI HENRIK: Az Árpádok és Dalmácia. 76.

/8/ Uo. 76.

/9/ SRH I. 315–316.

/10/ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Kálmán király oklevelei. 44., 62. — Mint már az Előszóban leírtettük, a fejlődés más irányú perspektíváit hordozó vajdai és báni címnek, illetve Erdély, valamint Szlavónia, Horvátország és Dalmácia további történetének alakulása, a feudális széttagolódás itt megnyilvánuló formáinak jelentkezése — összefüggésben a XIII. századi ifjabb királysággal — mindenképpen elkanyarodás a XI. századi dukátus nyitotta úttól, éppen ezért külön kutatást, önálló monografikus feldolgozást igényel.

/11/ SRH I. 126.

alkalmasint a belső elnyomó funkció végzését jelképezhette, a hercegi diadém (eredetét tekintve talán a VII. Dukasz Mihály által Géza duxnak küldött korona) válthatta fel, amely Álmos fején a hatalom megragadásának, a dukátus regnum feletti győzelmének programját hirdethette.

Önmagában már az rendkívül sokatmondó, hogy Kálmán trónra léptekor a rexnek a pápa, a duxnak pedig a császár küldött levelet. Az investitúraharc két főszereplőjének mindegyike a maga párthívét buzdítja, hogy ki-ki a saját ügyét vigye győzelemre Magyarországon. II. Orbán pápa így ír: "Emeld tehát magasba, oh király, a katolikus hit dicsőséges zászlaját, s ez szerezzon világi uralmad zászlóinak győzelmet és dicsőséget. A magyarok népe már régtől fogva téves útra tért, és üdvösségének pásztoraitól elhagyatva, idegen nyáj nyomába szegődött" /12/. Továbbá: "országod már régen elszakadt az apostoli szék iránti engedelmességtől, és a hamiság fejedelmeinek meghódolván, a széles úton tévelygett. Most azonban az isteni kegyelem a te személyedet magasztalta fel, hogy elvedd a népnek a szemérről az ellenzót" /13/. II. Orbán tehát László (és Álmos) irányvonalának megbélyegzését és a pápai elképzelések szerinti cselekvést várja Kálmántól. IV. Henrik a dicső duxnak és hű barátanak (glorioso duci et amico fideli), Álmosnak "a leghívebb baráti indulattal" így ír: "És valamint te velünk szemben jól kezdted, úgy kérjük szeretetednek kedvességét, hogy maradj meg ezen az úton, semmisítsd meg és taposd el ellenségeinket; ne kíméld őket, míg egészen megtörve nincsenek. Mi is, hasonló módon, barátai leszünk barátaidnak, halálos ellenségei ellenségeidnek. Azt a szövetséget, melyet nagybátyáddal kötöttünk, mai naptól fogva töretlenül meg akarjuk tartani életünk végéig" /14/. "Kérünk tehát, igen kedvesem, hogy a te közbenjárásoddal testvéred tegye jóvá, hogy eddig, egyéb elfoglaltsága miatt, a mi ügyünkben hanyagabban járt el. És mivel győzelmes jobbjával visszaszerezte az ő végvárait, úgy nézze a mi bajunkat, mint ahogy hű barátához illik. Minthogy seregével azon vidékre indult, hol ellenségeink tartózkodnak és hol birtokaik vannak, íme a hely és az alkalom, hogy ellenségeinknek ártson, és minket barátságra kötelezzon. Beszélj reá hát minden módon testvéredet, hogy N. -t (Velf bajor herceget), aki nem herceg, hanem törvényszék által el van ítélve, üldözze, és mindenben úgy ártson neki, mint legelkeseredettebb ellenségünknek" /15/. IV. Henrik tehát ügye melletti további munkálkodásra és Kálmán királynak pápa-párti álláspontjáról történő eltántorítására szólítja fel Álmost /16/. Kálmánnak és Álmosnak az európai politikában

/12/ CD II. 13.

/13/ Uo. II. 15.

/14/ Cat. font. III. 2271.

/15/ Uo. III. 2271-2272.

/16/ A pápa és a császár levelére, Magyarország XI. század végi politikai helyzetére ld. MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 189-190., 200., 243.; Uő.: Az Árpádok és Dalmácia. 31-33.; Uő.: Magyarország története. 98-99.; HÓMAN BÁLINT i.m. I.² 344-345.

való eltérő szövetséges keresése, ellentéte azonban — mint utaltunk már rá — nem oka, hanem következménye a regnum és a dukátus szembenállásának.

Az indító okok mélyebben, a magyar társadalom struktúrájában keresendők. A XI. század utolsó pár évtizedében az uralkodó osztálynak, illetve az államnak sikerült megfékeznie a tömeges méretű osztályharcos mozgalmat: a kóborló és tolvajlásra kényszerült liberek tömegét stílyesztette feudális függőségbe, ültette földre, látta el termelőeszközökkel, és dolgoztatta saját maga hasznára. Történetírásunk régi felismerése, hogy az 1100 körül keletkezett, Albericus által összeírt Kálmán I. törvénykönyv sokkal enyhébb büntetéseket ró ki az egyes "vétségek" elkövetőire, mint a kb. negyedszázaddal korábbi László-féle III., illetve az 1077 táján készült, László-kori II. törvény /17/. De amíg ennek okát a polgári historiográfia legfeljebb abban látta, hogy Kálmánnál "a javító célzat még inkább előtérbe lép" /18/, addig a marxista történetírás nyomatékosan hangsúlyozta: a feudalizmus kialakulásában a "fordulópont Kálmán király uralkodásának idejére, a XII. század elejére tehető... Kálmán törvényei már lényegesen más gazdasági viszonyokat szabályoznak, mint Szent István törvényei" /19/, illetve hogy "Kálmán törvényeiben a már teljesen kialakult feudalizmus viszonyai tükröződnek" /20/. "A szabadok leszűlyesztésének folyamata és a királyi birtok végleges megszerzése nagyjából Kálmán idején fejeződött be" /21/.

Nagyon érdekesen tükröződik a tolvajlás és a kóborlás problematikája Kálmán I. törvényében. A fejlődés eredményét MOLNÁR ERIK vázolta fel: a Kálmán-kori állapotok lényegét "a termelőerők fejlődése, a földművelés kiterjedése" képezi. "Ezzel összefüggésben a társadalmi viszonyok is szilárdultak. A dolgozó szabad, aki fejét a földművelésre adja, felhagy a lopással. A tolvajlás már nem lépett fel járványszerűen: a törvény enyhébb lett, halállal már csak a lopás súlyosabb eseteit büntette" /22/. A kisebb, enyhébb büntetések nemcsak a tolvajok számának csökkenésére engednek következtetni, hanem arra is, hogy részben László drámai törvényeinek segítségével az uralkodó osztály elérte célját, kiépítette a magántulajdonon alapuló osztályrendet. Ezt bizonyítja az is, hogy Kálmán törvénykönyvében a tolvajlással szinte egyenlő súlyú vétségként szerepel az ártatlanokkal szemben emelt tolvajlási vád. Az igaztalanul vádaskodók elleni súlyos büntetések /23/ arra vallanak, hogy a tolvajlás elleni harcban az uralkodó osztálynak már nincs, illetve kevésbé van szüksége "besúgókra". Közvetve persze azt is mutatja,

/17/ PAULER GYULA i.m. I.² 186.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története. 101., 103.; HÓMAN BÁLINT i.m. I.² 312.

/18/ PAULER GYULA i.m. I.² 186.

/19/ MOLNÁR ERIK i.m.² 164.

/20/ LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 59.

/21/ Uo. 128.

/22/ MOLNÁR ERIK i.m.² 164.

/23/ Kálmán I. 52., 53.

hogya lopás már korántsem elsődleges probléma. Míg a László-féle törvények differenciálják — liberekre és servusokra írják elő — a tolvajlás büntetéseit, addig Kálmán I. törvényében a büntetések egységesek; a liber mint önálló társadalmi kategória lényegében eltűnt, a tolvajok nyilván egységesen az alávetett, elnyomott osztályból kerültek ki.

A Kálmán-kori kóborlást illetően is MOLNÁR ERIK megállapításából indulhatunk ki; a magyarság "kóbor tömegei még mindig az ország szélei felé áramlanak, hogy a nehezen elviselhető állami rendtől szabaduljanak" /24/. Ám a helyzet a XI. század 60-as, 70-es éveivel képest alaposan megváltozott: a liberek lesüllyedtek; "liberen" Kálmán törvényei függésben élőkét értenek; az urak felvaiban élő szabadokat (suos liberos, tehát az urak szabadjait), a "más földjén dolgozó" szabad hospeseket és végül a királynak munkajáradékkal tartozó "szabadokat" (libereket) /25/. Kálmán I. törvénykönyve két társadalmi réteget nevez kóborlónak; a vámpéket (civis) és a szolgálkat (servus) /26/. Ám ezek a rétegek Kálmán korában már alávetettek. Úgy véljük; a XI–XII. század fordulóján már nem elsősorban kóborolnak egyes elemek, hanem a lesüllyesztettek szöknek, de mivel a "gyepűfelve lassanként elfogyott", ez a tény a szökést a világi és egyházi földesurak telepítő tevékenységévé szelidítette /27/.

A XII. század elejére tehát alábbhagyott — de természetesen nem szűnt meg — az osztályharc lendülete; az uralkodó osztály korábban lekötött, a népi mozgalmak megfékezésére fordított energiái jórészt felszabadultak, a királyi hatalom árnyékában megerősödött urak saját uralmuk növelését a frakcióharcok rendszerének felújításában látták biztosítva. A hatalomra törő Álmos és a hatalomból Kálmán alatt kiszorult vagy magukat méltánytalanul mellőzöttnek érző, mindenképpen hatalomvágyó főurak szükségszerűen egymásra találtak. Marxista történetírásunk mutatott rá arra, hogy a trónharcok mögött úri ellentétek húzódnak meg /28/, s így Kálmán uralkodását nem pusztán Kálmánnak és Álmosnak, hanem az ún. Kálmán- és Álmos-pártnak, az uralkodó osztály felső rétegének, a nagybirtokosságnak egymással vívott véres harcai szövik át /29/. Mint láttuk, Lászlónak (és alkalmasint még Kálmánnak is) az ízig-vérig feudális

/24/ MOLNÁR ERIK i. m. ² 165.

/25/ LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 63.

/26/ Kálmán I. 39., 41.

/27/ SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I. ³ 73.

/28/ MOLNÁR ERIK i. m. ² 315.; ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története. 75.; SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I. ³ 68.

/29/ LEDERER EMMA: Magyarország története. I. 93.; MAKK FERENC Megjegyzések II. Béla történetéhez. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XL.) Szeged 1972. 31. old. 2. jegyz.

uralkodó osztály kiéptetésére kellett törekednie. De a frakcióharcokat Kálmán korában már aligha színezhették a régi és új arisztokrácia képviselőinek küzdelmei; a harcok ekkor már a kialakult feudalizmus talaján feudális erőtenyezők között folyhattak. A XII. század elején az ezeknek a harcoknak keretet adó dukátus is a feudális anarchia fő megnyilvánulási formájává vált. ELEKES LAJOS éppen a dukátusról szólva jegyzi meg: "Minthogy ismert alakjában összefüggött a feudális osztályviszonyok nem teljes kialakultságával és az úri csoportok közötti, illetőleg a dinasztian belüli ellentétek ezáltal bonyolított rendszerével, érthető, hogy a feudális osztályviszonyok általánossá válása és a kora feudális államszervezet ennek megfelelő megszilárdulása után eltűnt, s helyet adott a széttagolódási tendencia más — fejlettebb, immár minden szálukkal a feudális viszonyokban gyökerező — érvényesítési formáinak" /30/.

Fentebb részletesen próbáltuk igazolni a XI. századi dukátus kettős funkciójáról alkotott feltevésünket. Igyekeztünk rámutatni arra, hogy a dukátus egyrészt saját területén a feudalizmus teljes kiépülése irányába ható feladatot teljesített, másrészt pedig már létrejöttének pillanatában — ELEKES LAJOS szavaival élve — "a széttagolódás bizonyos formáját jelentette" /31/. Úgy látjuk, e két oldal a különböző időkben nem egyforma élességgel került előtérbe. Történetileg okadatható — a magyarországi dukátus vizsgálata során ennek kimutatására törekedtünk —, hogy e dukátus egyszer egyik, másszor másik oldalát "fordítja" felénk. Ám értelemszerű, hogy a feudalizmus teljes kiépülése után a dukátus úgyszólván elveszti egyik funkcióját, a feudalizmus kialakulásának folyamatában reá bízott és általa vállalt feladatát, így érthető, hogy a feudális viszonyok teljes megteremtése után mindinkább a széttagolódás (és most már feudális széttagolódás) tendenciáinak melegágyává válik. Ezt mutatja az orosz, a lengyel, illetve bizonyos vonatkozásokban a cseh példa: a feudalizmus teljes kialakulása nem szünteti meg a hatalom dinasztian belüli területi megosztását, hanem egyik funkciója (a széttagolódási tendencia) szinte abszolúttá tételével tovább élteti. Európai analógiák (ha jól értelmezzük és viszonyítjuk azokat) tehát nem mutatnak arra, hogy a dukátus korszerűtlenné vált volna a feudalizmus teljes kiépültével: korszerűségét csak a gazdálkodási módban és a birtokviszonyokban bekövetkező változások révén, elsősorban a dukátus számára létalapot jelentő természetes gazdálkodás, illetve a királyi birtok túlsúlya megtörésével veszthette el. Márpedig a feudalizmus kialakulása során a királyi birtokállomány "további növekedésével számolhatunk, annak ellenére, hogy — részben hasonló módon (a szabadok függő helyzetbe vonásával), amellet királyi adományok révén — párhuzamosan növekedett a világi és főként az egyházi földesurak birtokállománya is" /32/.

A magyarországi dukátus a XII. század elején megszűnt, ám eltűnésében aligha juttathatunk nagy szerepet a feudális viszonyok általánossá válásának, a kora feu-

/30/ ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története. 76.

/31/ Uo. 75.

/32/ Uo. 65.

dális államszervezet megszilárdulásának. A feudalizmus teljes kiépülése nem jelenthetett többet a dukátus számára, mint egyik funkciója teljesítését, s nem is jelenthetett kevesebbet, mint másik funkciója, a feudális szétagolódás tendenciái felkarolásának közel általánossá válását. Ahhoz tehát, hogy a magyarországi dukátus felszámolható legyen, nem volt elégséges a feudalizmus kiépülte: a dukátust nem a teljessé vált feudális viszonyok kényszerítették pusztulásra, ezek csak egyik funkciójának működését tették feleslegessé. A dukátus megsemmisítése a feudális szétagolódás egy formájának, a hatalom dinasztiaon belüli területi megosztásának megsemmisítésével volt elérhető.

Az események ismertek: a hatalomra törő Álmos 1105 táján — a XIV. századi krónikakompozíció megfogalmazása szerint: "a királytól való féltében" /33/ — Németországba "futott", de a német belviszályok (IV. Henrik trónfosztása, V. Henrik trónra kerülése) nyilvánvalóvá tették számára: német segítségben ezúttal nem reménykedhet. Hazatért tehát Passauból, ám Kálmán király — bár krónikánk szerint visszatérő testvérét békésen fogadta /34/, de a külföldi források tanúsítják — megfosztotta Álmost a dukátustól /35/. Az esemény kortársa, Ekkehardus Uraugiensis világosan utal a magyar rex és dux ellentétére: "Ebben az időben ellenségeskedés támadt Kálmán, Pannónia királya és Álmos nevé testvére között, mert mindketten — ama nép szokása szerint — magukat törekedtek alkalmassá tenni a királyi méltóságra" /36/. A dukátustól megfosztott Álmos Lengyelországba menekült, de III. Bolesław Krzywousty lengyel fejedelmet nem sikerült kijátszania Kálmán ellen, a lengyel és a magyar uralkodó — mint a lengyel krónikás írja — "megerősítette az örök testvériséget és barátságot" /37/. Így Álmos lengyel segítséggel megindított újvári "kalandja" is kudarccal végződött, kénytelen volt meghódolni Kálmán előtt /38/. Álmos jeruzsálemi zarándokútja után 1108-ban "ismét Passauba futott, hogy a németek királyának segítségét kérje" /39/. És még 1108-ban "Henrik király Álmos pana-

/33/ SRH I. 426.

/34/ Uo. I. 426.

/35/ Ekkehardus Uraugiensis: Cat. font. II. 872.; Annalista Saxo: uo. I. 225.; Freisingi Ottó: uo. III. 1764.; Albericus Trium Fontium: uo. I. 28.

/36/ Uo. II. 872. — MARCZALI HENRIK (Magyarország története az Árpádok korában. 245.) mutatott rá arra, hogy Ekkehardus véleménye "a német hivatalos felfogás. Hibássága már abból is kitűnik, hogy Álmost egyenlő jogúnak mondja Kálmánnak." Ld. még SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I.³ 71. — Freisingi Ottó (Cat. font. III. 1764.) azzal hozza kapcsolatba a dukátus megszűntetését, hogy Kálmán "gyanakodott" Álmosra.

/37/ Anonymus Gallus: Cat. font. I. 490.; Chronica principum Poloniae: uo. I. 477.

/38/ SRH I. 426–427.

/39/ Uo. I. 429.

szaitól megindulva, ráadásul azért is, mert Kálmán országa határait — ti. a tengerparti helyeken — elfoglalta, hadsereggel Magyarországra megy, de miután az ellenség — különösen a folyók gátja és a mindenfelőli gázlók által — sokoldalúan felkészült, Pozsony (Bresburg) vára nehézkes és hiábavaló ostroma után (a német uralkodó) majdnem dolgvégezetlenül tért vissza" /40/. De Álmosnak és táborának a sorozatos kudarcok sem szegték kedvét; nyilvánvaló volt, hogy "Álmos mindenáron a trónra törekszik, s ha egykor sikerülnie fog Kálmán kisfiának mellőzésével célját elérnie, bátyja külpolitikai koncepcióját is fel fogja borítani. Kálmán trónját, fia örökösödését és politikája folytonosságát csak öccse ártalmatlanná tételével biztosíthatta" /41/. Kálmán véget akart vetni a nagybirtokosság egymással vívott véres harcainak, "ki akarta irtani vagy legalábbis meg akarta bénítani a királyi hatalom ellen, saját külön útjait járó úri csoport, az Álmos-párt erejét. Ezt célozta öccsének, Álmosnak és Álmos fiának, Bélának megvakítása" /42/. S hogy a támadás valóban nemcsak Álmos személye, hanem pártja ellen irányult, kellően mutatja az, hogy Kálmán az ország főemberei közül Vrost, Vathát és Pault is, azaz nyilván az Álmos-párt vezetőit, megvakíttatta /43/.

A lengyel történelem felszínén jelentkező XII. század eleji eseményei megdöbbentő hasonlóságot mutatnak a magyarországi helyzettel. A Władysław Herman halála után uralomra lépett két testvér, Zbigniew és Bolesław 1106-ban nyílt konfliktusba keveredett egymással; a győztes Bolesław nem taszította el azonnal magától bátyját, de a következő évben kiűzte hűbéres tartományából. V. Henrik eredménytelen magyarországi hadjárata után 1109-ben Lengyelországra tört, sikert azonban nem tudott elérni. Zbigniew visszatért országába, de öccse, Bolesław államcsfny előkészítésével gyanúsította meg, s az 1110-es évek elején megvakította. Am a XII. század eleji magyar és lengyel események analógiája csak a felszín je-

/40/ Ekkehardus Uraugiensis: Cat. font. II. 872.; Annalista Saxo: uo. I. 225.; ld. még Freisingi Ottó: uo. III. 1764.; Albericus Trium Fontium: uo. I. 27+28.; XIV. századi magyar krónikakompozíció: SRH I. 429-430.

/41/ HÓMAN BÁLINT i. m. I. ² 363.

/42/ LEDERER EMMA: Magyarország története. I. 93. - Ld. Vita s. Ottonis, episcopi Bambergensis: Cat. font. III. 2563., 2559.; XIV. századi magyar krónikakompozíció: SRH I. 430.

/43/ SRH I. 430. - Kálmán és Álmos harcára ld. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Kálmán király oklevelei. 51-52.; PAULER GYULA i. m. I. ² 210-216., 224.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 243-250.; Uő.: Az Árpádok és Dalmácia. 44., 55., 60.; ACSÁDY IGNÁC i. m. I. 200.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története. 113.; HÓMAN BÁLINT i. m. I. ² 362-363.; SZÉKELY GYÖRGY: Hadtörténelmi Közlemények 1954. 150., LEDERER EMMA: Magyarország története. I. 75., 93.; SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I. ³ 71., 74.; MAKK FERENC i. m. 32-33.

lenségeire érvényes. A mélyben olyan eltérő vonások húzódtak meg, amelyek okát adják a magyar és lengyel dukátusok egymástól elkanyarodó fejlődésének. Bolesław Zbigniewet, Kálmán Álmost fosztotta meg a dukátustól, és vakította meg, ám Bolesław mintegy negyedszázad múlva mégis maga kényszerül teret engedni a korábban Zbigniew által képviselt széttagolódási tendenciáknak, míg Kálmán Álmos félreállításával tetemes időre véget tud vetni a dinasztián belüli országfelosztás dukátusi formájának, s bár igaz, hogy Magyarországon "erős feudális úri frakciók voltak, amelyek a viszály új formáit hozták létre, most egy-egy trónkövetelő, ellenkirály állításával osztották meg az országot" /44/, de a Kálmán utáni fejlemények hosszú ideig nem vezettek a hatalom területi megosztásához. A lengyel és magyar fejlődés illetően elkanyarodásához aligha elégséges pusztán a két ország arisztokráciájának eltérő erejére utalni. Úgy véljük, az eltérő irányú fejlődést nemcsak vakon érvényesülő törvényszerűségek determinálták, hanem a további fejlődési irányvonal megszabásában a hatalom gyepőlőt tartó elemeknek — az adott társadalomfejlődési struktúra között lehetséges — tudatos politikája is szerepet játszott. Világosan tanúskodnak erről a Kálmán I. törvénykönyv tendenciái.

Marxista történetírásunk egyik lényeges eredményének tartjuk, hogy a Kálmán-törvényekből kibontotta és felvázolta a királyi hatalom törekvéseit /45/. Jobbára e kutatások nyomán körvonalazhatjuk a király — törvénykönyvben tükröződő — elképzeléseit. E törvények legfontosabb tendenciája: Kálmán minden erővel a királyi hatalom megerősítésére tör. Ennek egyik útját a királyi hatalomnak a nem királyi birtokok népeire való kiterjesztése jelenti. A törvénykönyv híres 45. cikke e kísérlet kudarcáról tájékoztat: "Ama nyolc dénárt, amelyet (idáig) minden szabad embertől (de liberis singulis) szedtek, ezután ne szedjék" /46/. Mellőzve most a "szabadok dénárjai" provenienciáját /47/, annyi kétségtelen, hogy legalábbis Kálmán "uralkodása kezdeti szakaszában az urakhoz 'állt' liberek valamiféle megadóztatására gondolhatott" /48/. Ezt Kálmán nem tudta keresztülvinni, s csak a következő rétegeket kényszerítette a neki történő dénárfizetésre: a hetes szolgálatot teljesítő várnépeket (civiles ebdomadarii) /49/, a várőrök földjén lakó telepéseket

/44/ SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I.³ 74.

/45/ Minderre ld. MOLNÁR ERIK i.m.² 152–153., 156–158., 164–165.; LEDE-
RER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon.
59–63., 122., 128–129., 178–179.; Uő.: Magyarország története. I.
85–87., 96–97.; ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam törté-
nete. 65.; SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I.³ 73.

/46/ Kálmán I. 45.

/47/ A kérdésnek igen gazdag irodalma van, ld. MÁLYUSZ ELEMÉR: Társadalom-
tudomány 1934. 161.; MOLNÁR ERIK i.m.² 127.; LEDE-
RER EMMA: A fe-
dalizmus kialakulása Magyarországon. 60.

/48/ LEDE-
RER EMMA: A fe-
dalizmus kialakulása Magyarországon. 60.

/49/ Kálmán I. 45.

(hospitum accolae) /50/, a királynak lovakat, szállítószekereket és zsoldos szolgálatokat nyújtó szabadokat (liberi) /51/, azon szabadokat (liberi), akik ezekkel együtt szoktak lakni /52/, a várak szolgálónépeit (castellani) /53/, a mások földjén dolgozó szabad hospeseket (liberi quique ac hospites) /54/. A dénáradó fizetésére kötelezettek sorát végigfutva nyilvánvaló: túlnyomórészt királyi birtokhoz tartozókat kényszerít a király adófizetésre, olyanokat, akik felett nem csupán és nem elsősorban mint király, hanem mint magánbirtokos áll. A királyi hatalomnak a nem királyi birtokok népeire való — anyagi természetű — kiterjesztése nem ért el célt, mindössze a magánbirtokok — feltehetően kevés számú — szabad hospesekre korlátozódott. Az ispánok és más nagybirtokosok szolgálatába süllyedt szabadoktól a király nem szedte többé a nyolc dénáros adót; a veszteségeikért úgy kárpótolta magát, hogy a comeseket jövedelmük arányában katonaállításra kötelezte /55/. Mindamellet úgy véljük: a királyi hatalomnak a nem királyi birtokok népeire való kiterjesztése a királyi hatalom megerősítésének bár lényeges, de aligha legfontosabb eleme volt.

Kálmán fő törekvése nemcsak a királyi birtok megőrzése, nemcsak a birtokarányok főurak javára történő eltolódásának megakadályozása vagy legalábbis korlátozása, tehát nemcsak defenzív birtokpolitika volt, hanem a királyi birtok, a királyi vagyon növelése, gyarapítása, tehát offenzív gazdaságpolitika is. Bár a XI. század folyamán végig növekszik a királyi birtok, az egyházi és világi magánbirtok gyarapodása — legalábbis relatíve — intenzívebb. Albericus, a törvénykönyv összeállítója írja Kálmánról: "látta, hogy a belső háborúskodások miatt, melyek egészen az ő koráig tartottak, az ősi hagyományokból már nagyrészt kivetkőzött ország törvényes rendje hanyatlásnak indult, a királyi udvar tisztelete szétfoszlott" /56/. A trónviszályok, a frakcióharcok nagymértékben felgyorsíthatták a királyi birtokok eladományozásának egyébként természetes folyamatát. A regnum és a dukátus László-kori fegyvernyugvása politikai okokból következett be, s e politikai okok megszüntette a fegyvernyugvás végét is jelentette. Ahhoz, hogy a feudális széttagolódás bátyájává lett dukátus megsemmisíthető legyen, a királynak gazdaságilag kellett megerősödni, olyan — a duxszal osztozás tárgyát nem képező — birtoktöbbletre kellett szert tennie, amely vitathatatlanul a túlsúlyt, a duká-

/50/ Uo. 35.

/51/ Uo. 45.

/52/ Uo. 45.

/53/ Uo. 81.

/54/ Uo. 80. — Értelmezésére ld. LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 62. — Mindamellet nyitva kell hagynunk azt a lehetőséget, hogy itt a magánföldesurak javára történő dénáradóztatásról van szó, ld. Kálmán I. 40.

/55/ Kálmán I. 40.

/56/ Uo. Albericus ajánlólevele.

tussal szembeni harcában a győzelmet jelenti. Ezt az összefüggést Kálmán és előkelői is tisztán láthatták; "annál kevésbé látszik erősnek a (királyi) udvar, minél kevésbé állnak rendelkezésére a szükséges dolgok" /57/. Nem helyes, hogy "a mi engedékenységtünk folytán az udvar fénye is lejjebb engedjen; ellenben sokkal jobb, ha mi és azok, akik hozzánk jönnek, a megbecsülés bőségével találkozunk" /58/.

A rex a királyi vagyon védelmére törekedett a comesszel mint királyi tisztviselővel és mind hatalmasabb magánbirtokossal szemben; a vonatkozó törvencikk félreérthetetlen utalást tartalmaz arra, hogy a királyi megyék jövedelmeit a megyékben az ispánok hűtlenül kezelték, a királyi javakat megcsorbították /59/. A duktól független és a dukátus ellen felhasználható gazdasági potenciál megszerzésének legbiztosabb és leggyorsabb útja az eladományozott birtokok visszaszerzése volt; a "királynak ezért kellett kísérletet tennie a királyi birtokon alapuló fejedelmi hatalom helyreállítására" /60/. Ebbe az irányba hatott a törvénykönyv híres 20. cikkének rendelkezése: "Minden olyan birtok, melyet Szent István adományozott, illessen meg minden, természetes leszármazás szerinti utódot vagy örököst. Az olyan birtok azonban, amelyet más királyok adtak, (csak) apáról fiúra szálljon, s ha ilyenek (ti. fiúörökösök) nincsenek, örököljön a fitestvér, s ennek halála után fiait se zárják ki az örökségből. Ha pedig az illetőnek fitestvére nincsen, az örökséget a király részére vegyék át" /61/.

A birtokszerzés még ennél is gyorsabb módja volt egyes birtokok azonnali visszavétele, mint ahogy a törvényben olvashatjuk; a világi kézen levő, nem Szent Istvántól adományozott, továbbá az egyházi kézre került felesleges halastavak (halászóhelyek) elvétele /62/. Úgy véljük: az a Kálmán király, aki a pápa oldalán áll az investitúraharcban, aki törvényeiben az egyház privilegizált helyzetét kodifikálja, aki az 1106. évi guastallai zsinaton lemond a főkegyúri jog magyarországi gyakorlásáról, mégis az egyházi javak első – jóllehet nyilván szerény mértékű – szekularizációját hajtja végre Magyarországon. Fentebb utaltunk arra, hogy az 1091-ben a császár pártjára állt László király benn az országban az egyházi javak nagy protektorának bizonyul (a zágrábi püspökség megalapításán, a biharinak Váradra történt helyezésén, a meglevő egyházaknak nyújtott adományain kívül az ő nevéhez fűzhető a szentjobbi, a bátai, a mogyoródi és talán a kolozsmonostori apátság létrehozása /63/), 1092-ben becikkelyezi az egyháznak tett adományok,

/57/ Uo. 15.

/58/ Uo. 15.

/59/ Uo. 79.

/60/ SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I.³ 73.

/61/ Kálmán I. 20.

/62/ Uo. 15., 16.

/63/ SÖRÖS PONGRÁC: Az elenyészett benczés apátságok. PRT XII. B. 141–142., 119., 177., 398., 69.; GYÖRFFY GYÖRGY: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára 63–71.

egyáltalán az egyházi javadalmak visszavonhatatlanságát. Nem meglepő-e, hogy éppen a pápa oldalán helyet foglaló Kálmán szekularizálja benn az országban az egyházi javakat? Egyáltalán nem meglepő. Nyilvánvaló, hogy a birtokvisszavételnek nem elhanyagolható politikai oldala van. Ha Kálmán elsődlegesen a főuraknak juttatott birtokok direkt és azonnali visszavételére törekszik, a gazdasági megerősödés olyan politikai veszteséget jelentett volna számára, mely szerfelett kockázatosná teszi egész vállalkozása sikerét. A király reálpolitikai érzékét mutatja, hogy annak az egyháznak a birtokállagához nyúlt, amelynek fejével, a pápával politikai szövetségben állt, s amelyet maga egy sor lényeges kérdésben, a bíraskodás, a házasság stb. terén dekretálisan is támogatott. Mint a Karoling-uralom gazdasági megalapozója, Martell Károly példája mutatja, az egyházi javak szekularizációjához akkor nyúltak a kora feudális uralkodók, amikor zilált anyagi helyzetükön kívántak javítani.

De vajon nem indokolatlan túlzás-e Kálmánt az egyházi javak szekularizátoraként feltüntetni a Kálmán-kori I. törvénykönyv alapján? Ha valóban csak ez az egyetlen adat állna rendelkezésünkre, joggal illethetne bennünket e vád, ám — figyelembe véve a forrásos anyag gyér számát — további két okleveles bizonyíték erősen valószínűsíti feltevésünket. II. Géza egyik, 1142–1146 között keletkezett oklevele nyíltan kimondja: "én Szent István királynak Kálmán király és fia, (II.) István király által visszavont adományait (instituta) helyreállítom, helyesebbnek vélem az ő tetteinek engedelmeskedni, mint valamit is isten egyházától elvenni", s visszadja Géza a pannonhalmi apátságnak a győri vizahalászat harmadát, melyet Kálmán és II. István vett el /64/. Sajátságos képet nyújt a Kálmán-kori viszonyokról egy, feltehetően III. István korában készült feljegyzés. Innen arról értesülünk, hogy a kolostoralapító László király Álmos duxot bízta meg, hogy a szentjobbi egyháznak gondját viselje, és a monostort kőből építtesse meg. László halála után Álmos dux híven teljesítette ezt, kőből építtette meg a monostort, és ott helyezte el a "szent jobb"-ot. Kálmán király azonban a szentjobbi egyházat megszüntette, László király privilégiumát tűzbe vetette, és a monostor birtokait Pál nádor fiainak adta /65/. Ha el is tekintünk e lépés nyíltan Álmos-ellenes életől, az egyházi birtok szekularizációja kétségtelen, s az így megszerzett javadalmat Kálmán nem a királyi birtokok közé sorolta, hanem továbbadományozta, nyilván azért, hogy egy tekintélyes családot nyerjen meg ezzel saját ügyének.

Valami hasonlóra gondolhatunk Álmos dömösi alapítása kapcsán is. II. Béla 1138. évi adománylevelét meglehetősen homályosan fogalmazták — s nem tudunk szabadulni attól a gondolattól, hogy a fogalmazás szándékosan alakult ilyenné — az

/64/ PRT I. 597.

/65/ MATTHAEUS SIMON: Supplementum ad dissertationem historico-criticam clar. Georgii Pray de dextra S. Stephani primi Hungariae regis cum Historia Monasterii Sz. Jog... Vaciai 1797. 93–94.

inkriminált helyen: "a kegyes Béla király, a nem kevésbé kegyes Ilona királynéval s a...nemeseikkel és több püspökkel és ispánnal, valamint országa sok előkelőjével előrelátó módon és nagy hozzáértéssel — belül és kívül egyaránt — elrendezte a dömösi egyház dolgát, mivel atyja, (a tiszteletre méltó) emlékezetű Álmos dux... felépítette ugyan, de — minthogy jószándékának a megvalósítását sok akadály lehetlenné tette — akarata ellenére rendezetlen állapotban hagyta hátra" /66/. Feltűnő, hogy Álmos (akinek periférián, az erdélyi Meszesen történt monostoralapításáról tudunk /67/) a regnum területén, sőt — ha az 1079 körüli Guden-féle oklevél egy megjegyzését a XII. század elejére is mérvadónak vesszük /68/ — a dömösi (királyi) kúria közvetlen közelében vetette meg a dömösi prépostság alapjait /69/. Bár ennek datálása korántsem megnyugtatóan tisztázott /70/, úgy véljük, maga az alapítandó egyház helyének kijelölése kihívás volt Álmos részéről, s hogy a monostor felszentelése sem volt az ájtatosság ünnepe, azt a XIV. századi krónikakompozíció engedni sejtetni, amikor leírja: Álmos — egyes vélemények szerint — a rex megölésére készült, s meg is tette volna, ha a király hívei éberem nem őrködtek volna /71/. Álmos már ekkor aligha volt a dukátus ura (a monostor felszentelésének tehát valószínűleg 1105 után kellett megtörténnie), hiszen a felszentelés után a Bakonyba tért vadászni és nem a dukátus kedvelt (Géza dux által is látogatott) erdejébe, Igfonba /72/. S bár a kortárs Ekkehardus azt írja, hogy Álmost nemcsak a dukátustól, hanem javaitól is megfosztotta Kálmán /73/, ez utóbbi megjegyzé-

- /66/ SZABÓ DÉNES: A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329). (Magyar Nyelv 1936. 56.) Magyar fordítását ld. LEDERER EMMA szerk.: Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. 184.
- /67/ NAGY IMRE—NAGY IVÁN—VÉGHÉLY DEZSŐ szerk.: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára. I. Pest 1871. 2.
- /68/ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Oklevelek II. István király korából. 8.
- /69/ Hogy Dömöst — legalábbis a XI. században — gyakran felkeresték királyaink, nemcsak László itt-tartózkodása, hanem I. Béla tragikus dömösi időzése (ld. SRH I. 360.: "in Demes regali allodio") is mutatja.
- /70/ Az időponttal kapcsolatban ld. PAULER GYULA i. m. I. ² 212.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 245.; HÓMAN BÁLINT i. m. I. ² 362.; SZABÓ DÉNES: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 85. szám.) Budapest 1954. 4.; LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. 197.; Uő.: Magyarország története. I. 83.
- /71/ SRH I. 427—428.
- /72/ Uo. I. 380., 381.
- /73/ Ekkehardus Uraugiensis: Cat. font. II. 872.; Annalista Saxo: uo. I. 225.

se aligha értelmezhető mereven. Kétség nem fér hozzá, hogy Álmos a dukátussal együtt ottani javait (az időlegesen hercegivé vált királyi birtokokat) is elvesztette. De megtarthatta mindazon javadalmakat, amelyekkel nem mint a dukátus ura, hanem mint a királyi család tagja — tehát mint előkelő származású magánbirtokos — rendelkezett. A lengyel Zbigniew is a dukátus elvesztése után birtokok ura maradt "sicut miles, non ut dominus" /74/. S aligha véletlen ama két tényező egybeesése, hogy Álmos 1105 után a Bakonyba járt vadászni, és hogy a dömösi prépostság hatalmas birtokai közül a "legfontosabb csoportot a somogy-tolnai határvidéken és Veszprém megyében elterülő birtokok, illetőleg az ott lakó szolganepek alkotják" /75/. Úgy véljük, joggal feltehető: Álmos magánbirtokainak egy részét fordította a dömösi prépostság javadalmazására /76/. S aligha túlzás azzal számolnunk, hogy Kálmán tudatosan jelölt ki — egyebek között — dunántúli területeket Álmos hercegi magánbirtokául: a király saját maga közvetlen közelében jobban szemmel tarthatta testvérét, mint a távoli perifériákon /77/. Ha a dömösi alapítás néhány részletére — mindenekelőtt az Álmos jószándékának megvalósítását lehetetlenné tevő sok akadályra — ma már nem is derülhet fény, fentebbi példáink alig hagynak kétséget aziránt, hogy Kálmán birtokait egyházi javadalmakkal is gazdagította. A királyi hatalom erősítésére, megszilárdítására több úton torekvő Kálmán kísérletei végül is sikerre vezettek: megszüntette a dukátust, s ezzel mintegy évszázadra lehetetlenné tette Magyarországon a hatalom dinasztián belüli területi megosztásának tartós újrakedését. A célból, hogy megelőzze az újabb viszályokat, hogy elejét vegye a további országfelosztásoknak, megvakította, azaz uralkodásra alkalmatlanná tette Álmost és fiát, Bélát.

A hatalomban egyedül maradt Kálmán learatta a dukátus vetését. A nyitrai püspökség megalakulására gondolunk. A szakirodalom az alapító személyét illetően hol Lászlót /78/, hol Kálmánt /79/, hol ennek valamelyik utódát jelölte meg/80/.

/74/ KAROL MALECZYŃSKI i. m. 109.

/75/ SZABÓ DÉNES: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 47. Térképre vetített ábrázolását ld. uo. 57.

/76/ MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában 245. Ld. még GYÖRFFY GYÖRGY: Archaeologiai Értesítő 1970. 204.

/77/ További gondos vizsgálatot igényel, hogy a XIII. század folyamán az ország számos pontján szétszórta előforduló hercegi földekben (és szolgákban) mennyiben lehet és szabad a dukátus XII. század eleji megszűnése után — vagy talán már előbb — kikristályosodó hercegi birtokok (és népek) egyenes folytatását keresnünk. Ld. PETER RATKOŠ: Studia Historica Slovaca 1965. 50. és 50. old. 105. jegyz.

/78/ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Kálmán király oklevelei. 40.; PETER RATKOŠ: Dejiny Slovenska. I. 125.; Uő.: Studia Historica Slovaca 1965. 42. és 42. old. 85. jegyz.

PAULER GYULA utalt arra, VÁCLAV CHALOUPECKÝ (és nyomában FÜGEDI ERIK) pedig kifejtette, hogy a nyitrai egyházmegye fundatiója folyamat, már László király tett adományt, de a befejezés műve Kálmánra (esetleg utódára) maradt /81/. Az alapítás jogi aktusának ideje nagy valószínűséggel kikövetkeztethető: 1100 táján, Kálmán I. törvénykönyvének keletkezésekor Nyitra még nem püspöki székhely /82/, viszont egy év nélküli — Moyses nyitrai comes nevét tartalmazó — per-feljegyzés Gervasiust Nyitra püspökének nevezi /83/. S mivel Moyses névvel az 1111. és az 1113. évi zabori oklevelekben találkozunk /84/, nyilván ezekre az évekre tehető a nyitrai püspökség alapításának befejező mozzanatai. Feltétlenül a fundatio kronológiájának lényegére utalt PAULER GYULA: "Legvalóbbszíntűnek tartom tehát, hogy Kálmán a püspökséget akkor állította föl, mikor Álmos me-nekülése után herczegségét, tehát Nyitrát is elfoglalta" /85/.

Ami az újonnan létrehozott nyitrai püspökség területét illeti, FÜGEDI ERIK adott számunkra — kielégítő magyarázatot arra a tényre, hogy maga az új püspökség székhelye nem a döntően Trencsén megyére korlátozódó egyházkerületben, hanem azon kívül fektődött. Utalt a magyar honfoglalás előtt Nyitrán létezett nagy-morva püspökség tradíciójára, s kifejtette azt a szellemes kombinációt, hogy ha az esztergomi érsek Trencsén megye területét a nyitrai püspöknek átengedte, akkor egyrészt Trencsén gazdasága nyilván kevésbé volt jövedelmező, mint Nyitra megyéé (amelyet Nyitra város és néhány falu kivételével a maga fennhatósága alatt tartott meg az érsek), másrészt viszont eléggé jövedelmezőnek kellett lennie, mert Trencsén tizedeiből egy püspököt el tudott tartani /86/. A nyitrai püspökség alapítására

-
- /79/ TAGÁNYI KÁROLY: Nyitra hajdan és most. Nyitramegyei Közlöny VII. (1887) 37. szám 1.; PAULER GYULA i.m. I.² 464-465. old. 401. jegyz.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 242.; HÓMAN BÁLINT i.m. I.² 301-302.
- /80/ BALICS LAJOS: A nyitrai püspökség alapítása. Nyitramegyei Közlöny XIII. (1893) 25. szám 1.
- /81/ PAULER GYULA i.m. I.² 171., 451. old. 340. jegyz., 216., 464-465. old. 401. jegyz.; VÁCLAV CHALOUPECKÝ i.m. 202-209.; FÜGEDI ERIK: Századok 1938. 292-293.; Uő.: Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati Felvidéken. Regnum. Egyház-történeti Évkönyv VI. (1944-1946) 122-125.; Uő.: Studia Slavica V. 366-368.
- /82/ Kálmán I. 22. Ld. PAULER GYULA i.m. I.² 451. old. 340. jegyz.
- /83/ PRT I. 594.
- /84/ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Kálmán király oklevelei. 43., 56.
- /85/ PAULER GYULA i.m. I.² 464-465. old. 401. jegyz.
- /86/ FÜGEDI ERIK: Regnum VI. 122-125.; Uő.: Studia Slavica V. 367-368., 382.

okot — mint TAGÁNYI KÁROLY megállapította — "valószínűleg az szolgáltatott, hogy akkor foglalták el először őseink Trencsén, s részben Nyitra megyének Vágon túli részét" /87/. Trencsén megye betelepítése /88/ pedig nyilván a dukátus érdeme volt. A dux itteni működése oly emlékezetes lehetett /89/, hogy pár évvel a dukátus megszűnte után keletkezett 1113. évi zabori oklevél is egy Trencsén-vidéki földet "ager ducis"-nak nevez /90/.

Aligha kétséges, hogy Álmos ugyanúgy uralta a dukátust, mint apja, Géza és nagyapja, Béla /91/. Híveinek birtokokat adományozhatott /92/, kolostoralapításával egyházi előkelők megnyerésére törekedhetett, nyíltan aspirált arra, hogy a hercegi diadémot királyi koronával cserélje fel. Ám harmadszor már nem történt meg Magyarországon, hogy a dux legyőzze a rext. A regnum és a dukátus elkerülhetetlen összecsapásából az előbbi került ki győztesen, az utóbbi halálos sebeket kapott. S miközben a szomszédos országok mind mélyebben süllyedtek a feudális széttagolódás viszonyaiba, Magyarországon Kálmán király nagyszerűen ismerte fel a magyarországi társadalmi struktúra által nyújtott lehetőséget, megkereste azokat a módokat, hogy gazdaságilag fölé nőve a dukátusnak politikailag is térdre kényszerítse azt, s kímélet nélkül végezzen vele. S az időpont is Kálmán-nak kedvezett: a még alakuló s már kialakult feudalizmus határmezsgyéjén könnyebb volt megmérkőzni és leszámolni az egyfejű sárkánnyal, mint pár évtized múltán egy többfejű és gyorsan regenerálódó szörnyeteggel. Kálmán érdeme azonban nem több és nem kevesebb, mint a felismerés. A gazdaság és a társadalom méhében kifermálódott — a dolgozatban több helyütt érintett és elemzett — magyarországi viszonyok képezték az alapját Kálmán, azaz a regnum sikerének.

Magyarország politikai struktúrája egy időre elkanyarodott ugyan a feudális széttagolódás és anarchia karjaiba zuhant szomszédaiétól, de a dukátus felszámolásával nem szűntek meg a feudális széttagolódás és anarchia erőtenyezői Magyarországon. Csak egyelőre még gyengék voltak, erejük legfeljebb ahhoz volt elég, hogy "a viszály új formáit hozták létre, most egy-egy trónkövetelő, ellenkirály állításával osztották meg az országot" /93/, de a hatalom területi megosztásáig

/87/ TAGÁNYI KÁROLY: Nyitra megyei Közlöny VII. 37. szám 1.

/88/ Erre ld. FEKETE NAGY ANTAL i. m. 3-7., 57-58.

/89/ Ld. másképp PAULER GYULA i. m. I.² 471. old. 416. jegyz.

/90/ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Kálmán király oklevelei. 59. — Az ager ducis lokalizálására ld. RICHARD MARSINA: Sborník Filozofickej Faculty Univerzity Komenského. Historica XIV. 153. és a 160-161. old. között térképmelléklet.

/91/ VÁCLAV CHALOUPECKÝ i. m. 48.

/92/ CD II. 84.

/93/ SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I.³ 74.

hosszú évtizedekig nem jutottak el. Az egység irányába hatott végső soron a Bizánc felől jövő fenyegetés. És fordítva: a regnum dukátus feletti győzelmének elvitathatatlan szerepe van abban, hogy a világhatalomra törő Manuél Komnénosz tervei Magyarországon és jobbra már a déli területeken, a Duna, a Száva vidékén kudarcot vallottak, abban, hogy a fiatal, olykor gyermek rexeket élén hordozó Magyarország különösebb megrázkódtatás nélkül vészelt át a bizánci birodalom hatalálosnak induló és szánt szorításait, sőt, a görög befolyás korának megerősödve mondott búcsút. Az erő azonban a széttagolódás potenciális bázisainak erejét jelentette, nemcsak a központi királyi hatalomét. A XII. század vége felé a birodalom területi megosztásának új köntösben jelentkező reális veszélye fenyegetett.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- Ann. Alt. mai. = Annales Altahenses maiores
- ÁÚO = WENZEL GUSZTÁV: Árpádkori új okmánytár I-XII. Pest 1860–
Budapest 1874.
- Cat. font. = ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: Catalogus fontium hi-
storiae Hungaricae. I–III. Budapestini 1937–1938.
- CD = GEORGIUS FEJÉR: Codex diplomaticus Hngariae. ecclesiasti-
cus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844.
- István I. = I. István király I. törvénykönyve.
- Kálmán E. = a Kálmán-kori esztergomi zsinat határozatai.
- Kálmán I. = Kálmán király I. törvénykönyve.
- Kr. j. = SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek
kritikai jegyzéke. I. Budapest 1923–1930.
- László I–III. = I. László király I–III. törvénykönyve.
- LEDERER EMMA: Magyarország története. I. = ELEKES LAJOS–LEDERER
EMMA–SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I. Az őskortól
1526-ig. (Egyetemi tankönyv.) Budapest 1961.
- MGH Dipl. = Monumenta Germaniae Historica. Diplomatum
regum et imperatorum Germaniae tomus II, pars posterior, tomus III,
Hannoverae 1893–1903.
- Mon. eccl. Strig. = FERDINANDUS KNAUZ: Monumenta ecclesiae
Strigoniensis. I. Strigonii 1874.
- PRT = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC: A pannonhalmi Szent-Bene-
dek-rend története. I–XII/B. Budapest 1902–1916.
- RATKOŠ, PETER: Dejiny Slovenska. I. = L'UDOVÍT HOLOTÍK+JÁN TIBENSKÝ
szerk.: Dejiny Slovenska. I. Od najstarších čias do roku 1848.
Bratislava 1961.
- SRH = EMERICUS SZENTPÉTERY: Scriptores rerum Hungaricarum. I–II,
Budapestini 1937–1938.
- SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I.³ = MOLNÁR ERIK–PAMLÉ-
NYI ERVIN–SZÉKELY GYÖRGY szerk.: Magyarország története. I.³
Budapest 1971.
- Tört. földr. = GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország
történeti földrajza. A–Cs. (I.) Budapest 1963.

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel (Ovo) 55-58, 85, 101
 ACSÁDY IGNÁC 11, 27, 55, 65, 115
 Adalbert ld. I. Béla
 ADAMUS, JAN 27, 28
 Ajtony 58, 71
 Ajtony-nemzetség 102
 Albericus 75, 89, 111, 117
 Albericus Trium Fontium 114, 115
 Álmos vezér 41
 Álmos herceg 89, 92, 105, 106, 108-110,
 112, 114-116, 119-123
 I. András (I. Endre) 40, 44, 51, 55, 58-61,
 66-68, 70, 71, 80, 81, 85, 86, 93, 101
 II. András 82, 90
 Annalista Saxo 114, 115, 120
 Anonymus 7, 30, 41, 43, 47
 Anonymus Gallus 25, 114
 ARATÓ ENDRE 22
 Arnulf 17, 20
 Árpád 42
 Árpád-dinasztia 32, 33, 49, 53, 58, 69
 Asericus 8
 Aventinus 58, 62, 63, 88

 BALICS LAJOS 112
 BÁLINT CSANÁD 43
 BALZER, OSWALD 27, 28
 BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA 87
 BÁRCZI GÉZA 60
 BARDACH, JULIUSZ 25, 27, 28, 35-37,
 84
 BARTHA ANTAL 12-14, 19, 20
 II. Baszileiosz 69

 BATTHYAN, IGNATIUS DE 56
 BAUMGARTEN FERENC 89
 I. Béla (Adalbert) 24, 40, 44, 55, 58-63,
 66-68, 71, 74, 77, 80-82, 84, 85, 93, 94,
 101, 120, 123
 II. Béla (Vak Béla) 24, 84, 115, 119-121
 IV. Béla 45, 82
 Béla (IV. Béla fia) 45
 Bezprym (Veszprém) 23, 39, 53, 68
 BIELOWSKI, AUGUST 25
 I. Bolesław 21, 31, 51
 II. Bolesław 21
 III. Bolesław 21
 I. Bolesław Chrobry (Vitéz Boleszláv)
 21, 23, 34, 37, 39, 52
 II. Bolesław Śmiały (Merész Boleszláv)
 23, 24, 37, 85
 III. Bolesław Krzywousty (Ferdeszájú
 Boleszláv) 24, 25, 36, 114-116
 Bolesław (III. Bolesław Krzywousty fia)
 25
 BÓNIS GYÖRGY 49
 BORAWSKA, DANUTA 25, 27, 28
 Borics 24
 BOROVSZKY SAMU 17
 II. Bořivoj 22
 Bölcs Jaroszláv ld. Jaroszláv Mudrij
 I. Břetislav 21, 22, 29, 31, 33, 38, 55, 56,
 90
 II. Břetislav 22
 BRETHOLZ, BERTOLD 22
 BUCHNER, RUDOLF 27
 Bugar fia Radoan 83

BÜDINGER, MAX 74, 88, 93

Bykas 83

CAMPINA, B. 85

CHALOUPECKÝ, VÁCLAV 11, 55, 92,

97, 122, 123

I. Childerich 14

II. Childerich 34

III. Childerich 90

I. Chlodvig 14-16, 27, 31

II. Chlodvig 34

I. Chlotar 15, 34

II. Chlotar 15, 34

Cosmas Pragensis 22, 98

Cuntius ld. Hunt

Cupan ld. Koppány

CZEBE GYULA 72

Csák Máté 39

Csanád ispán 53

CSÓKA J. LAJOS 8, 50

Csolt-nemzetség 102

I. Dagobert 15, 34

Dagome iudex 25

DARKÓ JENŐ 87

Dávid dux 46, 89, 92, 93

DEÉR JOZSEF 11, 27, 29, 65, 81, 93

Dezső püspök 62

DIENES ISTVÁN 48, 70

Dietrich ld. Dytryk

Długosz, Jan 62

DOLMÁNYOS ISTVÁN 19

DOMANOVSKY SÁNDOR 40, 66

Domoszló 55

DOWIAT, JERZY 25, 58, 65, 68

DU CANGE 57

VII. Dukasz Mihály 87, 110

Dytryk (Dietrich) 23

DZIEWULSKI, WŁADYSŁAW 65, 68

Ebroin 15, 90

Ekkehardus Uraugiensis 114, 115, 120

ELEKES LAJOS 12, 30, 31, 45, 47, 48, 69,

73, 76, 78, 82, 101, 112, 113, 116, 125

I. Endre ld. I. András

ENGELS 39, 108

ERDÉLYI LÁSZLÓ 54, 74, 95, 102, 125

ÉRI ISTVÁN 48

EWIG, EUGEN 17

Fajsz 48, 49

FEJÉR, GEORGIUS 125

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 42, 54, 60, 91,

95, 96, 109, 115, 120-123

FEKETE NAGY ANTAL 79, 97, 123

FÉLEGYHÁZY JÓZSEF 18

Ferdeszájú Boleszláv ld. III. Bolesław

Krzywousty

FIALA, ZDENĚK 22, 29, 44, 51, 63

Frank püspök 83

Freisingi Ottó 114, 115

FÜGEDI ERIK (ERICH) 79, 95, 97, 98,

122

GEDAI ISTVÁN 42, 94

Gellért püspök 56, 57, 101

VII. Gergely pápa 88

GERICS JÓZSEF 40, 66, 73, 76

Gervasius püspök 122

Géza fejedelem (Gyécse) 8, 42, 48-51,

53, 58, 69, 91

I. Géza (Magnus, Mvonaz) 24, 61-65,

67, 71-74, 79, 82-85, 87-89, 93, 94,

97, 101, 110, 120, 123

II. Géza 119

GIEYSZTOR, ALEKSANDER 13, 25, 52

Gizella 46

GOHL ÖDÖN 93

GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS 125

- GÖCKENJAN, HANSGERD 41
 GRAUS, FRANTISĚK 17
 GREKOV, B. D. 19, 27, 35, 76
 Grimoald 15, 16
 GRODECKI, ROMAN 28
 Guden 120
 Gyécse ld. Géza fejedelem
 GYÓNI MÁTYÁS 67
 GYÖRFFY GYÖRGY 7, 9, 12-14, 30, 34, 38,
 41, 43-50, 52, 53, 55, 60, 63, 65-67, 72,
 81, 84, 87, 90-92, 96, 98, 118, 121, 125
 Gyula 42, 58
 Gyulák 49
- HAAN LAJOS 65
 HAJNIK IMRE 96
 Hartvik 8
 HASAN EREN 40, 41
 HECKENAST GUSZTÁV 12, 13, 30, 48, 49,
 71
 I. Henrik 51
 III. Henrik 55, 56, 58, 60
 IV. Henrik 88, 105, 106, 109, 110, 114
 V. Henrik 24, 114, 115
 Henryk 25
 HERÉNYI ISTVÁN 49
 Heribert C. 53
 Heristali Pippin 15
 HOFFMANN TAMÁS 14
 HOLOTÍK, L'UDOVÍT 125
 HÓMAN BÁLINT 11, 55, 62, 65, 67, 70, 74,
 79, 87-89, 93, 94, 102, 110, 111, 115, 120,
 122
 HORVÁTH JÁNOS 50
 HORVÁTH MIHÁLY 54, 95, 96
 Hunt (Cuntius) 52, 53
 HUSA, VÁCLAV 20, 22
- Igor 18
 Ilia 83
- Ilona 120
 Imre herceg 41, 54, 55
 I. István (Vajk, Szent István) 8, 41, 42,
 48-56, 69, 71-73, 77, 91, 95, 97, 101-104,
 109, 111, 118, 119, 125
 II. István 60, 119
 III. István 119
 V. István 45
 Izjaszláv 24
- JAFFÉ, PHILIPPUS 88, 90
 JAKÓ ZSIGMOND 79, 98
 Janus ld. Vata fia Janus
 Jaromír (II. Boleslav fia) 21, 22
 Jaromír (I. Břetislav fia) 22, 90
 Jarosláv Mudrij (Bölcs Jarosláv) 18, 34,
 68
 Jaroslávicsok 38
 JESZENSZKY GÉZA 94
- Kálmán 24, 42, 45, 50, 73-76, 84, 89-92,
 94, 98-100, 102, 104-106, 108-123, 125
 KANYAR JÓZSEF 49
 Kapeting-dinasztia 16
 KARÁCSONYI BÉLA 57
 KARÁCSONYI JÁNOS 11, 48, 54, 61, 65, 67,
 68, 72, 80, 91, 92, 95, 96, 101, 102
 Karhák 49
 Karlmann (Kis Pippin fia) 15
 Karlmann (Martell Károly fia) 15
 Karoling-dinasztia 9, 11, 15-18, 119
 I. Kazimierz Odnowiciel (Megújító Káz-
 mér) 23, 34, 37, 68
 Kazimierz (III. Bolesław Krzywousty fia)
 25
 Kézai Simon 43
 KIENAST, WALTHER 9
 Kis Pippin 15
 KISS ISTVÁN, R. 29, 40, 55, 88
 KNAUZ, FERDINANDUS 125

- KNEZSA ISTVÁN 20, 75
 I. Konrád 22
 II. Konrád 21, 23, 56
 Koppány (Cupan) 8, 48-53, 58, 69, 70, 73
 KOSSÁNYI BÉLA 67
 KOVÁCS ENDRE 20, 22, 95, 98
 KRALOVÁNSZKY ALÁN 48, 70
 KRISTÓ GYULA 39, 43, 49, 50, 57, 63, 66,
 69-71, 77, 81, 82, 84-87, 97, 101, 108
 KULCSÁR PÉTER 85
 KUMOROVITZ L. BERNÁT 61, 73, 91
- Lambert 23
 Lampert (Lampért) 62, 63, 83, 89, 92-94,
 98
 Lampért ld. Lampert
 I. László (Szent László) 24, 60-63, 65, 73-
 75, 77, 83, 86, 88-90, 92-103, 105-112,
 117-122, 125
 LÁSZLÓ GYULA 44
 LEDERER EMMA 10, 12, 27, 31, 53, 63,
 74-79, 84-86, 95, 96, 98, 99, 102, 105,
 111, 112, 115-117, 120, 125
 Leodvin ld. Liedvin
 Levente 58
 Liedvin (Leodvin) 70, 71
 LIHACSOV, D. Sz. 18, 19
 Lobarcy 7
- Magnus ld. I. Géza
 MAKKAI LÁSZLÓ 14, 34, 53, 71, 88, 90,
 106
 MAKK FERENC 43, 112, 115
 MALECZYŃSKI, KAROL 25, 121
 MÁLYUSZ ELEMÉR 11, 40, 41, 53, 55,
 61, 65, 82, 88, 104, 116
 MANTEUFFEL, TADEUSZ 25
 Manuél Komnénosz 124
 Marcus 108
- MARCZALI HENRIK 11, 17, 55, 62-65,
 74, 87-89, 92-94, 101, 103, 106, 109-
 111, 114, 115, 120-122
 MARSINA, RICHARD 98, 123
 Martell Károly 15, 119
 Masław (Miesław) 23, 36, 68, 85
 Matthias Miechovius 62, 63
 MEDZIBRODSZKY ENDRE 14
 Megújító Kázmér ld. I. Kazimierz
 Odnowiciel
 MELICH JÁNOS 7
 Ménmarót 41, 47
 Mercurius
 Merész Boleszláv ld. II. Bolesław
 Śmiały
 Merovech 14
 Meroving-dinasztia 11, 15, 16, 18, 32,
 34-36, 76, 90
 Mesta 90, 91
 MEZEY LÁSZLÓ 15, 17, 88, 90, 106
 Miesław ld. Masław
 I. Mieszko 22, 31, 37, 52
 Mieszko (I. Mieszko fia) 23
 II. Mieszko 21, 23, 34, 37, 39
 Mieszko (I. Kazimierz Odnowiciel fia)
 23, 24
 Mieszko (II. Bolesław fia) 24
 Mieszko (III. Bolesław Krzywousty fia)
 25
 Mihály 49
 I. Mojmir 19, 20, 34
 II. Mojmir 20
 MOLNÁR ERIK 28-30, 76-79, 95, 111,
 112, 116, 125
 MOÓR ELEMÉR 69
 MORAVCSIK GYULA 87
 Moyses comes 122
 Msztisláv 19, 34, 38
 MÜLLER-MERTENS, ECKHARD 16, 17,
 35, 36
 Mvonaz ld. I. Géza

NAGY IMRE 120
NAGY IVÁN 120
Nagy Károly 15, 16
NÉMETH GYULA 40
NÉMETH PÉTER 70
Német Lajos 16
NIEDERHAUSER EMIL 18
NOVAK, VIKTOR 89

Oda 23
Odilo 90
Odolan 23, 35
Oldřich (II. Boleslav fia) 21, 22
Oldřich (I. Konrád fia) 22
Oleg 18
Olga 18
II. Orbán pápa 90, 106, 110
Orzius 52, 53
Ota (I. Břetislav fia) 22
Ota (Ota fia) 95
Ottho ld. Ottó comes
Otto 23, 68
III. Ottó 53
Ottó comes (Ottho) 61
Ottók 17, 51
Ovo ld. Aba Sámuel

PAIS DEZSŐ 41, 43
PALACKY, FRANZ 51
Pál nádor 119
PAMLÉNYI ERVIN 125
Paul 115
PAULER GYULA 11, 55, 61, 62, 65, 70,
74, 87-89, 91, 93, 96, 98, 102, 109,
111, 115, 120, 122, 123
Paznan (Poznań) 52, 53
PERÉNYI JÓZSEF 13, 19, 25-27
Péter comes 72
Péter király 8, 40, 55, 85, 101
Petrud 83

Pezilo 58
Piast-dinasztia 22, 23, 25, 31-33
Pippin ld. Heristali Pippin és Kis Pippin
Poznań ld. Paznan
Predslav 20, 90
Pribina 19, 20, 31
Przybywój 23, 35
Přemysl-dinasztia 20-22, 31-33, 51

Radó nádor 60
Rastislav 20
RATKOŠ, PETER 20, 33, 38, 44, 47, 49, 52,
55, 56, 63, 65, 72, 87, 89, 93, 94, 121, 125
Regino 20
RÉTHY LÁSZLÓ 94
RIBAKOV, B. A. 19, 26-28, 35
Rurik-dinasztia 19, 32, 33, 36

Salamon 42, 60-67, 71-74, 82-85, 88, 89,
93, 101, 105
ŠAWICKI, JAKOB v. 70
SCZANIECKI, MICHAŁ 25, 26, 37, 39, 76
Sieciech 24, 36
SIMON, MATTHAEUS 119
Skarbimir 24
Slavník 21
Slavník-nemzetség 21
Soběbor 21
I. Soběslav 22
SOLYMOSI LÁSZLÓ 43
SÖRÖS PONGRÁC 118, 125
I. Spytihněv 21
II. Spytihněv 22
Stanisław (Szaniszló) 24
I. Svatopluk (Zuentibaldus) 20, 31, 34, 90
II. Svatopluk 20
Syagrius 31
ŠUFFLAY MILÁN 11, 29, 45, 55
Świętopełk 23

- SZABÓ DÉNES 120, 121
 SZANCSUK, G. E. 20, 22, 51
 Szaniszló ld. Stanisław
 SZEGFŰ LÁSZLÓ 43, 56, 57
 SZÉKELY GYÖRGY 12, 13, 16, 30, 39, 42,
 43, 63, 71, 74, 76, 79-81, 87, 88, 93,
 101, 102, 112, 114-116, 118, 123, 125
 SZEKFŰ GYULA 11
 Szent István ld. I. István
 Szent László ld. I. László
 SZENTMIHÁLYI IMRE 43
 SZENTPÉTERY IMRE (EMERICUS) 50, 52,
 54, 72, 125
 SZIDOROVA, N. A. 17, 19, 20, 22, 25, 35,
 76
 SZILÁGYI LORÁND 52, 75, 80, 96
 SZILÁGYI SÁNDOR 11
 SZŰCS JENŐ 12
 Szünadéné 87
 Szvjatopólk (Izjaszláv fia) 24
 Szvjatopolk (Vlagyimir fia) 18
 Szvjatoszláv Igorevics 18, 31
 Szvjatoszláv Jaroszlávics 38
- TAGÁNYI KÁROLY 91, 92, 122, 123
 Tarhos 84
 Tar Szerénd ld. Tar Zerind
 Tar Zerind (Tar Szerénd) 48, 49
 THÚRY JÓZSEF 40
 TIBENSKÝ, JÁN 125
 TIMON ÁKOS 27, 45, 55, 63, 74
 TOKODY GYULA 18
 TRETYAKOV, P. N. 20, 22, 51
 TROGMAYER OTTÓ 70
 TYMIENIECKI, KAZIMIERZ 25
- I. Václav 21, 31, 51
 VÁCZY PÉTER 10, 42, 49, 71
- VAJAY SZABOLCS 48, 53, 55, 67, 78
 Vajk ld. I. István
 Vak Béla ld. II. Béla
 Vata 58, 69-71, 77, 80
 Vata fia Janus 95, 101, 102
 Vatha 115
 Vazul 58, 72
 VÉGHÉLY DEZSŐ 120
 Velf 110
 VERCAUTEREN, FERNAND 16, 27
 Veszprém ld. Bezprym
 VETULANI, ADAM 27
 Vgra 108
 Vid comes 42, 64, 65, 83, 84
 Vitéz Boleszláv ld. I. Bolesław Chrobry
 Vlagyimir Szvjatoszlávics 18, 31
 Vlagyimir Vszevolodovics Monomah 19,
 34, 38
 I. Vratislav 21
 II. Vratislav 22
 Vros 115
 Vszeszláv 38
- WENZEL GUSZTÁV 125
 Wiching 20
 I. Władysław Herman 23, 24, 34, 36, 38,
 115
 II. Władysław 25
 WOJCIECHOWSKI, ZYGMUNT 27
- ZÁVODSZKY LEVENTE 60, 74, 75
 Zbigniew 24, 36, 38, 90, 115, 116, 121
 Zobor 47
 Zolta 41
 Zoltán 53
 Zuentibaldus ld. I. Svatopluk

RÉSUMÉ

L'HISTOIRE DE L'INSTITUTION DE DUCHÉ EN HONGRIE AU XI^e SIECLE

L'auteur entreprend, dans cet ouvrage, l'analyse d'une des institutions les plus importantes de la Hongrie du XI^e siècle. Il décrit brièvement les institutions européennes analogues, franques, russes, et surtout tchèque (et "grande-morave"), puis il retrace l'histoire des duchés polonais préféodaux. De la comparaison il conclut que cette institution remplit, en Hongrie, — comme dans toute l'Europe médiévale — deux fonctions distinctes: elle est d'une part un moyen d'établir définitivement le système féodal, d'autre part, elle constitue une division territoriale qui n'a pas encore un caractère nettement féodal. Les analogies européennes rendent superflue l'hypothèse selon laquelle le duché hongrois du XI^e siècle serait la survivance d'une institution formée sur l'exemple turcoman à l'époque de la conquête du pays (ou bien antérieurement à celle-ci). De plus, il n'y a aucune donnée — ni archéologique ni de source écrite — qui puisse confirmer l'hypothèse que les Hongrois ont connu et instauré le duché avant la fin du XI^e siècle. Certains indices précaires laissent supposer que la dynastie arpadienne aurait morcellé le territoire tribal (duché de Koppány), mais cette première tentative disparut sans traces.

L'institution hongroise de duché, apparaît (cette fois sur le territoire de l'État hongrois) au milieu du XI^e siècle, à la suite d'un partage du pays entre le roi André I^{er} et le duc Béla. Ce duché comprend le tiers du territoire de Hongrie: les parties limitrophes de l'Est et du Nord, ainsi que la région de Bihar et de Nyitra. Nous pouvons distinguer trois périodes dans l'histoire de ce duché qui ne dure qu'un demi-siècle. Au XI^e siècle, des années 50 à 70, le duché conquiert par deux fois la royauté: Béla I^{er} d'abord, puis Géza I^{er} s'emparent du trône. Sous le règne de Ladislas I^{er} (1077-1095), le duché s'affaiblit et doit "s'entendre" avec le royaume. Dans les années suivant la mort de Ladislas, le duché s'oppose de nouveau au pouvoir royal mais le roi Koloman (1095-1116) met un terme à l'institution ducal. Les possibilités historiques de l'institution de duché sont donc déterminées par les conditions sociales et politiques en général et par les prises de position de l'État en particulier. Quand, par exemple, la révolte des couches opprimées représente un danger réel (dans les années 1060 et 1061, puis de 1070 à 1080), l'institution ne fonctionne même pas (l'époque de Béla I^{er}) ou vit en paix avec le pouvoir royal et participe à la construction du féodalisme (l'époque de Ladislas I^{er}). Par contre,

dans les périodes du reflux des mouvements populaires ou après l'établissement définitif du féodalisme (époque de Koloman) le duché devient l'agent du morcellement.

L'auteur, en décrivant cette évolution de l'institution de duché dresse le tableau d'une période décisive du point de vue de la formation du féodalisme en Hongrie: la deuxième moitié du XI^e siècle.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Bárány Livia Műszaki szerkesztő: Csóka Jánosné
AK 135 k 7477 Terjedelem 11,9 (A/5) ív
553 Akadémiai Nyomda, - Felelős vezető: Bernát György

Ára: 33,— Ft

Az Akadémiai Kiadó
gondozásában jelent meg

BARTHA ANTAL
A IX—X. SZÁZADI
MAGYAR TÁRSADALOM

193 oldal · 12 fotótábla · Kötve 45,— Ft

KRISTÓ GYULA
CSÁK MÁTÉ
TARTOMÁNYÚRI HATALMA

252 oldal · 2 ábra · Kötve 54,— Ft

R. VÁRKONYI ÁGNES
A POZITIVISTA
TÖRTÉNETSZEMLELET
A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSBAN
(Tudománytörténeti tanulmányok 6.)

Két kötetben
830 oldal · Kötve együtt 156,— Ft



AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

